

valóság

A TARTALOMBÓL

Karikó Sándor: A növekedés bűvöletében

Erős Vilmos: A „harmadik út” gondolata az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban

Kiss Zoltán Károly: A megújuló szerzői jogi szabályozás hatása az alkotók díjazására, különös tekintettel a vizuális és az audiovizuális szektorra 2. rész

Pócs Éva: Válasz „egy szakmaközi vitaülés kritikai észrevételei”-re

Vágner Vivien – Bencsik Andrea: A szervezeti tudásfenntarthatóság kulcsszereplői: a nagy nyelvi modellek

Juhász Tímea – Török Hanna: Gondolatok a perfekcionizmusról a Z generáció körében

Fehér Anikó: Örvendjen az egész világ! – Kodály Zoltán: Bicinia Hungarica I–IV

S. Szabó Márta: Romantikus stíluselemek Kodály énegyakorlataiban

Ordasi Péter: Kodály Zoltán Triciniája mint a kromatika intonálásának iskolája

Udvarölygi Zsolt András: Ötven éve és hat kontinensen magyar utazók nyomában

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
4

8

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2024. augusztus
LXVII. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Kulturális Támogatáskezelő

Nemzeti
Kulturális
Alap

NEMZETI KULTURÁLIS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szakmai együttműködő partnereink:
Magyar Nemzeti Bank,
Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Budapesti Metropolitan Egyetem

Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani
Kutatóintézet

BUDAPESTI
METROPOLITAN
EGYETEM

Szerkesztőbizottság

Bogár László
D. Molnár István
Harmati István

Pomogáts Béla

Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők
Kengyel Péter
Albert Valéria olvasószerkesztő

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható
a <https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/> oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

A növekedés bővületében

„a növekedés az emberiség rákja”
Dominique Belpomme

„lehetetlen egy véges világban végtelen növekedést elérni”
Serge Latouche nyomán

(A növekedés mítosza) Krasznahorkai László új regényében pontos láttelepet fogalmaz meg mai világunk egyik jellemző vonásáról, az ember életszemléletéről. Valójában „mindenki a szerzésre gondol, senkit sem érdekel semmi más, csak hogy minél több legyen, több és még több.”⁷¹ A mindennapokban is látványosan terjed a szerzésvágy és -törekvés, amely valójában tükörképe a társadalom gazdaságműködésének. Ezen a ponton komoly gazdaságelméleti és -történeti vizsgálódás indítható, amibe nem tudok és nem is akarok itt belefolyani. Amire az alábbiakban törekedni kívánok, az csupán röviden bemutatni a gazdasági növekedés néhány markáns s általános társadalmi következményét, olyan tanulságát, amelyet nemcsak a közgazdász, hanem – reményem szerint – mindenki más kutató (egyéb társadalomtudomány képviselője), továbbá filozófus, politikus és laikus olvasó egyaránt fontolóra vehetne.

A valóságban, tetszik nekünk vagy sem, féktelen és mohó gazdasági növekedést tapasztalhatunk, amely végső soron a tőkemozgás természetes logikájára épül. Azon belül is a profithajhászó törekvés mindenkefelettségén nyugszik. Ahogyan például Max Weber a XX. század elején (most ne kalandozzunk tovább a múltba!) írja: „a nyereségre való törekvés (...) vezérmotívummá válik, (...) a szerzésvágy arra ösztönöz, hogy a gazdaság, a munkatevékenység (...) többet teljesítsen.”⁷² Manapság pedig csak megerősödhet felismerésünk és vélekedésünk abban, hogy a „kapitalizmus [mint társadalmi-gazdasági rendszer – K. S.] differentia specificája (...) a folyamatos növekedés igénye.”⁷³ Vitathatatlan, a látványos gazdasági sikerek többféle pozitív hatással járnak, amelyek sok polgárt megidéznek: nem csodálkozhatunk a fejleményen, hogy a növekedés általános gondolkodásmóddá, társadalmi paradigmává válik. A globális gazdaság nyomán, ahogyan László Ervin leszögezi, a „szabad piac nevében sok ember nem annyit fogyaszt, mint amennyi a szüksége, hanem amennyit megkíván. (...) Minél többet fogyasztasz, annál kiválóbb vagy. Minél több a pénz, annál boldogabb vagy.”⁷⁴ Már ezen a ponton joggal kérdezhetjük: bizonyos, hogy a mérhetetlen mohóság és szerzésvágy a gazdasági növekedésért való fejetlen rohanás, a GDP (bruttó nemzeti össztermék) kizárólagos gyarapítása önmagában garantálja-e a jó közérzetet és a boldogságot (melyek bizonyára összetettebb jelenségek annál, mintsem hogy visszavezethetnénk csupán egyetlen tényezőre)? Azt gondolom, ellenkezőleg áll a dolog: az anyagi jólét kizárólagos akarása csak a nagy fokú önzésnek kínál fel végtelen teret. Például nagyon is látnunk-tudnunk kell, hogy összességében „A tőkés produktivizmus (...) szolgává tette az embert a futószalag mellett.”⁷⁵

A XX. század végére egyértelműen kiderül, a „túlnövekedés kultúrája” azzal jár, hogy bekövetkezik a túlfogyasztás, a pazarlás, a természeti energiaforrások és anyagok nagymérvű eltékozlása. Jellemző adat például, hogy „az Egyesült Államok a második

világháború óta megduplázta az egy főre jutó, eleve magas energiafelhasználását, Japán megötszörözte, míg Kína egyenesen a 120-szorosára növelte.⁷⁶ A folyamat kettős veszéllyel jár az utóbbi évtizedek történetére. Egyfelől a termelést úgy dinamizálja a tudomány felfedezéseivel, a technika és a technológia új produktumainak felhasználásával, hogy egyszersemind kényelmessé is teszi a gazdaságban közreműködőket, másfelől jellemzően csak a rövid távon megtérülő befektetésekre ösztönöz. Miközben növekvő mértékben fogyasztja a természeti javakat, anyagokat, energiaforrásokat, amelyek előbb-utóbb ki fognak merülni.

Kialakul tehát a növekedés mítosza, amely azután az egyes egyén szintjén is megjelenik: nem épp pozitív módon hat az egyének életfelfogására és viszonyaira. Piedesztálra emelkedik a sikeres ember képe és példája: „a sikerember számára a többi ember csak a profit növelését vagy a szórakozást elősegítő használati tárgy.”⁷⁷ A profit vezérelte gazdaságműködés – sajnálatos módon – a termelés világában részt vevő egyének szemléletét, viszonyrendszerét egyoldalúvá teszi, amennyiben a hatás nem a személyiség szabad és kiteljesedő fejlődését szolgálja, hanem egyfajta beszűkülést és függést okoz. Végző soron degradálja az egyén világát, lefokozza létezését, megsérti emberi méltóságát. Holott ebben a gazdasági struktúrában, modellben mégiscsak az a döntő (talán a legfontosabb) kérdés: „hogyan mozdíthatjuk elő az emberi méltóságot.”⁷⁸

Számomra nyilvánvaló, a növekedés mítoszával kapcsolatos beidegződéseinket előbb vagy utóbb fel kell adnunk. Amit tapasztalhatunk a gazdaságyszférában, a turisztikában, a médiában – témám szempontjából leginkább a termelést átszövő örült profithajszra, a növekvő szén-dioxid-kibocsátás, a természet megerőszkolása – mind-mind komoly aggodalomra ad okot. De egyáltalán nem nyugodhatunk meg, ha a klímaváltozásból adódó veszélyeket is nézzük. Például a biodiverzitás csökkenése, a szélsőséges időjárás, a hóhullámok, az erdőtüzek, az árvizek gyakorisága, a fajok gyors eltűnése, az általános felmelegedés stb., arra intenek, hogy minél gyorsabban kívánatos szakítanunk a mindenek fölötti növekedés látványos nimbuszával. Ez olyan nagyságrendű kihívás, amellyel sokkal komolyabban, mélyebben és általánosabb szinten ajánlatos szembesíteni magunkat, mint ahogyan eddig tudtuk és akartuk. Azt gondolom, a megoldás útja, de legalább az egyik elképzelhető gazdasági-társadalmi programja a *nemnövekedési* pályájára való áttérés lehet.

(*A nemnövekedés mint visszafogott növekedés*) Már a Római Klub jelentése az 1960-as évtized végén figyelmeztetett bennünket arra, hogy bajok származhatnak a növekedés piedesztálra ültetésével. A Római Klub felkérésére hamarosan kiadták *A növekedés határai* című, háromszerzős könyvet, melyet mintegy 30 nyelvre lefordítottak. Magyarul már a 4. (reprint) kiadást is olvashatjuk. Ebben a műben a szerzők részletesen taglalják a túlnövekedés veszélyét, és meggyőző érvekkel mutatnak rá, miért ütközünk a növekedés határaiba. A könyv szakszerű közgazdasági elemzései megtörténtek, itt csupán arra utalnék, hogy a szűken vett gazdaságtanon kívül milyen általános társadalomelméleti és filozófiai visszhang születik az elmúlt néhány évtizedben. Sajnálatos fejlemény, hogy a kezdeti látványos fogadtatások után hosszú csend következik, a tanulságok általános levonása nem, vagy csak kevésbé történik meg az egyéb társadalomtudományokban, továbbá a filozófiában és az etikában. A politika pedig még mindig nem szánta el magát a felmerülő problémákkal való *komolyabb, mélyebbre hatoló* szembenézésre. Ilyen „hiátus” után érkezünk el a XXI. század első évtizedének közepére-végére, majd a 2010-es esztendőkre. Amikor is francia társadalomkutatók (jórészt közgazdászok), mint például Serge Latouche,

Dominique Belpomme, Jacques Attali s mások, több publikációban felléptek a növekedési mítosz ellen. Latouche szerint éppenséggel a növekedés tagadóivá kell válnunk. Mert, fűzi hozzá ironikusan: „Ha valaki azt hiszi, hogy egy véges világban létezhethet végtelen növekedés, annak vagy elment az esze, vagy közzgazdász.”⁹ A növekedés valójában az emberiség rákja, rémálma, kvantitatív tébolya, egy vég nélküli termelés és felhalmozás magával ragadó rítusa, csábereje, amely azonban csak az ember göggyét, mérhetetlen mohóságát és önzését, telhetetlenségét tükrözi. Már csupán ezért is indokolt megfékezni a vég nélküli növekedés iránti hajlamunkat, vágyódásunkat. S helyette inkább gyakorolni *önkritikát, önkorlátozást, lemondást*. Nem kisebbitve az e ponton szükségképp felmerülő tudati tényezők és erkölcsi megfontolások szerepét, azért beláthatjuk a természetben zajló folyamatok és a társadalom gazdaságszféráját átszövő érdekek elsődleges hatásait. Könnyen elfogadhatjuk azt az összefüggést, hogy minél akutabbá válik például az ökológiai folyamatok mesterséges megbontása és/vagy a klímaválság mélyülése – elvileg és gyakorlatilag egyaránt –, annál inkább vállalhatatlan marad a növekedés mítosza. Annál sürgetőbbé válik a nemnövekedés, vagy pontosabb fordítással, a visszafogott növekedés programja és mozgalma. Úgy gondolom, a lényeg jobban visszaadja, ha az eredeti kifejezést nem a nemnövekedés, hanem a visszafogott növekedés (franciában: *décroissance*) formulájára ültetjük át, mivel ez utóbbi kifejezés azért még tartalmazza a növekedés, sőt a fejlődés bizonyos fokát is. Ez biztosíthatja az élhető(bb) társadalom megvalósítását. Ezért a továbbiakban már az utóbbi szóhasználattal fogok élni. Latouche nem filozófus, mégis megfogalmaz egy fölöttébb merész filozófiai kijelentést, hogy tudniillik a visszafogott növekedés „az autonóm társadalom alapfilozófiája.”¹⁰ Nagyra értékelem a francia társadalomkutató visszafogott növekedés koncepcióját, de azt gondolom, ez a kijelentése ma még csupán vágyat, s nem valóságot tükröz. Az autonóm társadalom (de szerintem minden társadalom) ma még nagyon távol áll a visszafogott növekedés témájának filozófiai megalapozásától. Bár a feladat kitűzését jogosnak tartom. Más kérdés, hogy ez ügyben a filozófusok – megítélésem szerint – eddig nem mutattak fel számottevő eredményt, olykor még a hajlandóság is hiányzik az ilyen célú vizsgálatokra.

Mint ahogyan ugyancsak sajnálatos dolog, hogy Latouche (s a többiek) munkája bántóan kevés visszhangot váltott ki az érintett szaktudományokban és kiváltképp a politikában. Ha csupán a szegényes hazai tudományos reagálásokat nézzük, üdvös kivételként mindenképp érdemes kiemelni Szabó Tibor társadalomkutató (és filozófus!) vonatkozó vizsgálatát. Latouche nyomán szögezi le, hogy fontos, talán a legfontosabb, gazdaságot érintő kihívás: „hogyan élhetjük túl a mai gazdaság legfőbb következményét: az állandó növekedést, ugyanis a növekedés (...) mítosz.”¹¹ Számára (miként Latouche számára is) nyilvánvaló, ezzel a mítosszal szakítanunk kell, szükségzerű egy új gazdasági paradigma kidolgozása. Megerősíti a francia kutató költői kérdését: „Tényleg el lehet hinni, hogy lehetséges végtelen növekedés egy véges bolygón?”¹² A megoldás útja aligha lehet más, mint hogy visszafogjuk a profitot maximalizáló törekvést. És az élhetőbb világ érdekében bevezetjük – újfent hangsúlyozva – az önkorlátozást, a nyugodtabb, békésebb mederben zajló visszafogott növekedést. Ami még tartalmazza a fejlődésre utaló jegyeket (erre utalhat például a fenntartható fejlődés?). Ezért tartom megtévesztőnek a nemnövekedés szóhasználatát, noha a szakirodalomban általában így olvasható. A nemnövekedés fogalma azt jelenti, hogy nincs számszerűsíthető, mennyiségi változás, megáll a növekedés. Viszont a visszafogott növekedés még nem zárja le végleg a növekedési folyamatot.

Miért válik fontossá a visszafogott növekedés programja, mozgalma? Legalább két súlyos szempontot, követelményt szükséges számba vennünk.

- A korlátozott termelés meghirdetésének egyik, és talán nem kellő mértékben hangoztatott „célja az egyenlőtlenségek csökkentése és a méltó élet lehetőségének megteremtése mindenki számára, (...) a baj forrása, hogy a kapitalizmusban a Növekedés primátusának semmi nem szab (...) gátat.”¹³ Hogy ezen az állapoton valamelyest változtatni tudjunk, az mindenképp feltételezi, hogy megbolygassuk a meglévő gazdasági és politikai struktúrát, a jelenleg működő jogrendszert, továbbá hogy újja alakítsuk egész gondolkodásmódunkat, morális és pedagógiai kultúránkat. Gondolom, könnyű belátnunk, egyenként, külön-külön is olyan nagyságrendű kihívásról van szó, amelyet csaknem lehetetlen megvalósítani. (Hát még ha összetettségében próbáljuk megoldani a feladatot!) A tapasztalatok – sajnos – azt mutatják, hogy ebben a vonatkozásban még meglehetősen távol vagyunk a visszafogott növekedés tényleges megvalósításától.
- Pillanatra sem hagyhatjuk figyelmen kívül bizonyos természeti és társadalmi folyamatok rendkívül kedvezőtlen alakulását. Például az üvegházhatású gázok emberek általi kibocsátása radikálisan megnő. Ahogy Pogátsa Zoltán (aki következetesen a nemnövekedés terminust használja) írja: „a globális klímanácskozások kezdete óta, azaz 1992-től 2019-ig 65%-kal nőtt a globális CO₂-kibocsátás, a metáné pedig 25%-kal.”¹⁴ Azt gondolom, hogy például a klímaválság nyomán bekövetkező gyakori és nagyobb mérvű természeti károk, katasztrófák (aszályok, árvizek, cunamik, fajok megcsappanása, eltűnése) problémájával nagyságrenddel komolyabban, hatékonyabban, szélesebb nemzetközi összefogással szükséges foglalkoznunk, mint ahogyan eddig tettük. A klímaválsággal is összefüggő környezeti migráns tömegek számának hihetetlen megugrása mintha az egész emberiség számára megoldatlan problémát jelentene. Itt az a kérdés merül fel, hogy a nemzetközi tőke, a multinacionális vállalatok, az egyes államok és államszövetségek hajlandók-e lemondani a profit egy részéről? Képesek-e maguktól korlátozni a termelést? És fordítva: hajlandók-e a megtakarított pénzvagyont az emberiség méltóbb körülményeinek formálására fordítani?

(*A visszafogott növekedés dilemmái*) Számomra a sokféle és még feldolgozatlan probléma közül a leginkább szembetűnő az, hogy a visszafogott növekedés gondolata, elve sanyarú sorsra jutott. Annyiban mindenképp, hogy – szerintem – mindmáig elmarad a megfelelő súlyú és jelentőségű társadalmi reagálás. Pedig az első felvetés – a Római Klub jelentése – óta több mint félszázad telt el, de még a Latouche-tanulmányok óta is csaknem két évtized. A visszafogott növekedés kérdéseinek szaktudományos, szisztematikusan végzendő vizsgálata igazán még nem látható, inkább ötletszerűen és járulékosan foglalkoznak vele. A filozófiai és etikai munkák pedig nagyrészt csupán érintőlegesen tárgyalják. A legfeltűnőbb viszont a politika mély hallgatása, vagy éppen a politikus vezetés általában leragad a növekedési mítosz pusztá kiszolgálásában.

Sokatmondó szaktudományos fejlemény a ma már klasszikus műnek számító *A növekedés határai* című könyv újabb kiadása. Az 1972-ben megjelenő mű 30. évfordulója alkalmából közreadott változatban a szerzők keserűen konstatálják: „Úgy tűnt, hogy ennyi idő elegendő lett volna a mérlegelésre, a döntésre és a korrekcióra, (...) de a túlnövekedés folytatódott. Most sokkal pesszimistábbak vagyunk, mint 1972-ben voltunk.”¹⁵ Azután az ötvenedik évfordulás reprint kiadásban a főszerkesztő megismétli csalódását: „Ötven évvel ezelőtt naivan azt hittem, hogy jelentkezésünk elősegíti a döntéshozók hosszú távú szemléletét, gondolkodását.”¹⁶ Sajnos, az ilyen hit és remény erősen – mint

tapasztaljuk – meginog, a józan várakozások kielégületlenek maradnak. Ugyanebben a kötetben olvashatjuk Zlinszky János Előszavát, ő ugyancsak aggodalmát fogalmazza meg: „már jól látjuk az üzenet igazát, megszívlelhetnénk végre”⁷¹⁷ a tanulságait: a növekedés mítoszával való szembenézés mindmáig, sajnos, nem történik meg. A helyzet valójában csak rosszabbodik. Szerinte éppen az tapasztalható, hogy „a főáramú közgazdaságtan képviselői kíméletlen és alantas küzdelmet folytattak és folytatnak *A növekedés határai* ellen.”⁷¹⁸ Ez érthetetlen és elfogadhatatlan helyzet.

Az említett kritikai megjegyzésekből arra következtethetünk, hogy alapvetően minden marad a régiben (business as usual). Változatlanul a túlnövekedés kultúrája dominál. Talán ezért írhatta keserűen Gelencsér András az *Ábrándok bővületében* című könyvében: ha ez így megy tovább, akkor az egész „emberi társadalom pusztá fenntartása (...) súlyos nehézségekbe fog ütközni”⁷¹⁹ És valójában már nem annyira a fenntarthatóságról, hanem a fenntarthatatlanságról gondolkodhatunk. Ezért inkább azt fontolhatnánk meg, hogy például miként hozhatnánk létre egy nem GDP-alapú új termelési kultúrát és életformát.

Nyilván lehet javaslatokat tenni, vitákat lefolytatni a megoldás útjairól. Abban bizonyos vagyok, hogy a visszafogott növekedés indítványának fontosságát igazából ma még nem ismerte fel és el a gazdaság és ezen túlmenően maga az egész társadalom sem. És ha magáénak tudja is tartani, roppant nehéz lesz majd szakítani magával a növekedés mítoszával, illetőleg kidolgozni a visszafogott növekedés megvalósításának konkrét lépéseit. Ezzel kapcsolatban joggal veti fel Lakatos Vilmos, kortárs közgazdász, hogy a „felelős gondolkodás önmagában nem elegendő motiváció.”⁷²⁰ Kétségtelen, a felelősség vállalása nélkülözhetetlen kritérium, ugyanakkor beláthatjuk, hogy a féktelen gazdasági növekedés megállításához, pontosabban, kívánatosabb mederbe szorításához sokféle új gazdasági, politikai, intézményekhez köthető, pénzügyi, banki feltételnek szükséges megfelelnünk. A társadalmi érdek és értékrend új összhangjának kidolgozása – vitathatatlanul – sok fejtörést fog okozni a politika irányítóinak, a gazdaság szereplőinek, de még az olyan szférák dolgozóinak is, mint az egészségügy, az oktatás és pedagógia vagy a kultúra. Ugyanis a társadalom valamennyi fontosabb „egységének” szükséges átállnia egy új növekedési pályára: a *visszafogott növekedés* paradigmájára. Minden érintettnek immár kívánatos arra koncentrálnia, hogy a saját területe miként függhet össze a visszafogott növekedés elvével és törekvésével, miként tudná szolgálni annak folyamatos megvalósítását. Új kihívásként az ilyen nagy horderejű program konkrét kibontása és összhangba hozása érdekében – magától értetődően – sokat tehet a politika, a gazdaság és a többi szféra valamennyi munkatársa. Mint ahogyan ez ügyben szisztematikus vizsgálatokat indíthatnának (végre!) a közgazdászok, a szociológusok, a politológusok, a jog- és a történettudomány, az etika, a pedagógia, a pszichológia stb. kutatói. És természetesen maguk a filozófusok is.

Azonban újból hangsúlyozni kívánom, a tudati-erkölcsi tényezők, szempontok nélkülözhetetlen, semmi mással nem pótolható szerepet töltenek majd be az új paradigma megtalálásában és kiépítésében. Első pillanatra csak üdvözölni tudom a már idézett Gelencsér András ezzel kapcsolatos azon felvetését, miszerint jó lenne elkerülni „az önzést, a kapzsiságot, a kirekesztést, a pénz és a szerzés mindenekfelett való imádatát, az önteltséget.”⁷²¹ Csupa tudattal, magatartással, értékekkel kapcsolatos beidegződés és erkölcsi gyarlóság, melyek leküzdése – azt gondolom – csaknem lehetetlen feladat. Vagy egyáltalán képtelenség az ilyen emberi megnyilvánulásoktól megszabadulni? Mintha az önzés, a kapzsiság, az önteltség, a szerzés iránti görcsös vágy kódolva lenne az ember természetében? Mintha az ilyen emberi törekvések és viszonylatok örök kísérői lennének

a politika- s gazdaságműködésnek? Vagy gondolhatjuk Gerencsér reményéről azt, hogy az voltaképp nem más, mint – igaz, jó szándékú – tömény naivitás, a valóságtól teljesen elrugaszkodott illúzió? Azt hiszem, súlyos emberi (igazából társadalmi) dilemmáról van szó, melyet nem tudok megválaszolni. Viszont néhány kritikai meglátást (szempontot) a probléma kapcsán mégis felvetnék a továbbgondolás szándékával.

Mindenképp indokoltnak tartom a következő néhány józan, magától értetődő kérdés megfogalmazását. Például ki az a tőketulajdonos és/vagy cégvezető (s hol található), aki tudatosan, erkölcsi felelősségtől hajtva visszafogja a termelést, korlátozza saját profithozamát? Csupán abból a felismerésből, hogy – mondjuk – engedni kell a környezetvédők követelésének? Hogy mértékadóan, felelősséggel szükséges kiaknázni a természet javait, és takarékosan bánjon az energiakészlettel? Ki és hol működik az a multinacionális konszern, amelyik a természet kifosztása helyett annak hathatós óvására, tényleges megbecsülésére is tud koncentrálni? Ki és hol bukkan fel az a termelő eszközökkel és vagyonnal rendelkező, nemzetközi érdekeltsgű vállalkozó, aki alapvetően nem kizsákmányolja a gazdaságilag gyarmatosított ország olcsó munkaerőit, hanem tisztességesen megfizeti és megbecsüli dolgozóit, normális, tisztességes munkakörülményeket biztosít számukra? Ki és hol irányít az az egyidejűleg tőketulajdonos és nemzetközi szervezet politikai vezetője, aki nem manipulálja a kereslet-kínálat mozgását, hanem helyette megpróbál méltányos, igazságos lépéseket tenni a tőle függő tömegek, sok ország munkavállalói helyzetének javítása érdekében?

És a sor folytatható, ha az individuum, a hétköznapi ember és a család oldaláról nézzük a dolgot. Hol élnek azok a személyek és/vagy családi közösségek, akik határozottan elutasítják azt az életelvet, hogy tudniillik „amennyid van, annyit érsz”? Akik felismerik és belátják, a vég nélküli vagyonszerzés önmagában csak beszűkít és egyoldalúvá alakítja az életutat, illetőleg a gazdagodási hajszán túl is még létezik értelmes élet, akad más fontos dolog. Például a kultúra ápolása és élvezete, a nemes erkölcsi értékek és erények gyakorlása (például mértékletesség, tisztas nyereség, felelős gondolkodás, korrekt munkavállalás és -végzés), a normális emberi kapcsolat ápolása, az önképzés folyamatos végzése, a sokoldalú személyiségfejlesztésre való tudatos és eltökélt törekvés, a békés, harmonikus családi élet teremtése, az egészséges táplálkozás és a rendszeres mozgás mint életprogram követése. Noha tudjuk a szükségletek természetéről, hogy az igények nem állnak meg egy ponton (kiváltképp nem akarnak visszazuhanni), hanem folyvást előre szaladnak, mégis az egyén, a család számára célszerű egy nagyon józan és önkritikus életszemlélet és -forma kialakítása. Az ilyen célú döntések, tevékenységek és viszonyok meghozatalában vitathatatlan az egyén és a család felelőssége. Vagyis nem indokolt mindent a külső körülményekre és/vagy az örök emberi természetre fogni. Az egyes egyéneknek, családoknak célszerű és kívánatos átgondolniuk és értékelniük az eddig folytatott életüket, és ahol lehetséges, áttérhetnek egy takarékosabb, visszafogottabb életmódra. Mindez bizonyára jó néhány kellemetlen lépést, nem ritkán fájdalmas döntést követel. Az irányadó elv aligha lehet más, mint – s ebben elvileg bizonyára mindnyájan egyet tudnánk érteni – a visszafogott, a kevesebb fogyasztás, a szerényebb vásárlási láz, az átgondoltabb autóhasználat, a mértékkel igénybe vett repülő utazások, a napi televíziózás óraszámának csökkentése, a takarékos számítógép-használat, a fegyelmesebb mobiltelefon-játék stb. És fordítva: a közvetett és közvetlen társadalmi-természeti környezetünkhöz való alkalmazkodásra több időt, energiát, nagyobb koncentrációt kívánatos fordítani. Az egyének az önmagához, munkájához, egész életéhez, a többi embertárhoz és a természethez történő viszonyát új alapokra szükséges helyezni – a korábbinál józanabb, racionálisabb életvezetéssel, egyértelműen megmutatózó erős felelősségtudattal s -érzettel.

Mondhatnánk, mindez nagyon szép, viszont a gyakorlatban nagyon is azt tapasztaljuk, hogy az egyes individuum mégsem képes lemondani a növekvő igényekről, még csak csökkenti sem tudja (vagy nem akarja) a pazarló és felelőtlen életvitelt, valamint a saját önző vagyongyarapodását szolgáló törekvést. Ahogyan – még egyszer hangsúlyozva – reálisan nem várhatjuk a tőke, a politika csúcán levőtől sem, hogy csökkentsék a kemény gazdasági és/vagy politikai érdekeiket. Ezért azt feltételezni – eljutva végső mondanivalóhoz –, hogy könnyen és gyorsan megszabadulhatunk a növekedési mítosz uralmától, illetőleg minden további fáradozás és zökkenők nélkül, mintegy automatikusan átállhatunk a visszafogott növekedés pályájára, csak merő naivitás maradhat. Legenyhébb fogalmazással élve: reálisan szemlélve, feltehetően rendkívül sokáig együtt kell élnünk az egyoldalú növekedési felfogásunkkal kapcsolatos régi beidegződéseinkkel, a növekedési mítosz nem csekély káros hatásaival. S fordítva: a visszafogott növekedés társadalmi súlyú és tömegesebb mértékű kialakítása egyáltalán nem mondható garantáltnak, magától bekövetkező fejleménynek. Határozott eltökéltség, következetes önkritika, kitartó fáradozás, nem könnyű lemondás egész sora szükségeltetik ehhez. Egyáltalán megpróbálhatjuk új alapokra helyezni gondolkodásunkat, munkánkat, társas viszonyainkat. Nem biztos, hogy ténylegesen meg tudjuk valósítani. (Lehet, hogy a társadalmi akarat is hiányzik.) Ha nem sikerül, az valószínűleg olyan társadalmi (elsősorban gazdasági és politikai) folyamatokat indít be, amely végső esetben már visszafordíthatatlan károkat, végzetes társadalmi következményeket fog okozni.

JEGYZETEK

- 1 Krasznahorkai László: *Zsömle odavan*. Budapest, 2024, Magvető, 208–209. o. Nem feladatom az irodalmi mű vizsgálata, de kiemelnék egy furcsa párhuzamot: a történetben leírt nacionalista ellenállási mozgalom fölgöngyölítése – a regény megjelenésével szinte egyidejűleg – a valóságban is bekövetkezett.
- 2 Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 2020, L'Harmattan Kiadó, 32, 33, 35. o. A szerzésvágy, a nagyobb teljesítmény kicsiholása, a profit biztosítása és növelése messzemenően kihat a természetre, a társadalomra és magára az emberlétre is.
- 3 Pogátsa Zoltán: *Fenntartható gazdaság*. Budapest, 2023, Kossuth, 80. o. A növekedésbe vetett hit addig nem inog meg, ameddig rendelkezésre állnak a bőséges természeti erőforrások, anyagok és energiák.
- 4 László Ervin: *Káoszpont*. Budapest, 2006, Budapest Klub Alapítvány – Kossuth Kiadó, 39., 86–88. o. A szerző könyvét (könyveit) azért is tartom fontos dolognak, mivel már igen korán felhívja figyelmünket egy új etika, ethos kialakítására.
- 5 Tamás Gáspár Miklós: *Az új aszkézis*. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/tamas-gaspar-miklos-az-uj-aszkezis.html>. A szerző első pillanatra meghökkenítő megállapítása, hogy a növekedés, a fejlődés nem a jóra, hanem a rosszra vezet, végső soron a világ elpusztítását okozza.
- 6 Pogátsa: i. m. 41. o.
- 7 Barcsi Tamás: *Embterelenség és együttérés korában*. Budapest–Máriabesenyő, 2023, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Attraktor Kiadó, 239. o. Az embterelenség, sajnos, ma is aktuális probléma. És az is szomorú fejlemény, hogy nálunk, Magyarországon az együttérés – szerintem – csak rendkívüli történések kapcsán nyilvánul meg.
- 8 Szabó Balázs – Nemeskéri Zsolt: A szocioökonómiai rendszerek antropológiai és etikai szemléletű megközelítése. *Kultúratudományi Szemle*, 2022. 4. évf. 3–4. sz. 26. o. A viszonylag új társadalomtudományi folyóirat mind markánsabb tartalommal gazdagítja az ország szellemi kínálatát.
- 9 Latouche, Serge: *A nemnövekedés diszkrét bája*. Szombathely, 2011, Savaria University Press, 29. o. A francia közgazdász és szociológuskutató hangsúlyozza: ideje szakítanunk a növekedés produktivista dominanciájával, mivel az már nem szolgálja a fenntartható fejlődést, s mint ilyen, csupán rossz mítosz.
- 10 Latouche: i. m. 117. o. A szerző felvetését csak üdvözlőni tudom, noha nem bontja ki a vonatkozó filozófiai összefüggést. Igaz, az érintett szaktudományok (közgazdaságtan, szociológia, szociálpszichológia, pedagógia, jogtudomány,

- politológia stb.) sem vizsgálták a filozófiai tanulságait. És még a politika is igen távol került a filozófia valamilyen kitekintésétől.
- 11 Tibor Szabó: *Global World Instability*. Budapest, 2018, CEPoliti Publishing House, 107. o. Vagy ahogyan kérdezi Szabó Tibor Latouche 2004-es munkája kapcsán: „hogyan tudjuk a haladást túlélni?” Uo.
- 12 Szabó Tibor: *Az instabilitás kora*. Szeged, 2014, Belvedere, 50. o. Nyilvánvalóan a visszafogott növekedés csak az egyik oka lehet az instabilitás beálltának. Hogy legalább egyetlen másik fejleményre utaljak: társadalmunkban jelen van a feleslegesség, a haszontalanná válás érzése. Lásd például a könyv 66. oldalát!
- 13 Vincent Liegey – Stéphane Madelaine – Christophe Ondet – Anne-Isabelle Veillot: *Jólét gazdasági növekedés nélkül. A nemnövekedés felé*. 2016, Eszmélet Alapítvány, 24., 35. o. A tanulmány főképp a politikai és jogi folyamatokat vizsgálja, a filozófiai és etikai szempontok itt sem kapnak megfelelő hangsúlyt. Mint ahogyan a vonatkozó ökológiai problémák elemzése is háttérbe szorul.
- 14 Pogátsa: i. m. 25. o. A szerző könyvét alaplűnek tartom, a bemutatott adatok, számok sokszor meglephetnek bennünket, legtöbbjükét megszívlelhetjük. Szakirodalom-hivatkozása imponáló, mintegy 10 oldal terjedelmű. Csak apró tudományódszertani kritikai megjegyzést tennék: a sok angol nyelvű szakmunkák között nem találjuk például a francia Latouche és a hazai szerzők közül Szabó Tibor nevét (bár szerepeltet német és más magyar kutatót!). Holott a két elemző tanulmánya a nemnövekedés, azaz a visszafogott növekedés témakör nélkülözhetetlen forrása. Különösen a Latouche-vizsgálatok mellőzése szembetűnő, mivel ő már csaknem két évtizeddel ezelőtt amellett érvelt, amelyet Pogátsa is vall.
- 15 Donella Meadows – Jorgen Randers – Dennis Meadows: *A növekedés határai harminc év múltán*. Budapest, 2005, Kossuth Kiadó, 11., 16. o. Fájó leírni, hogy a rövidlátás, a szűk nemzeti, üzleti és/vagy egyéni érdekek diadalmaskodnak az alaplű megjelenése után több évtizeddel. Lásd az előbbi mű 2022-es kiadását, X. fejezet.
- 17 Uo. Előszó, 3. o.
- 18 Uo. Előszó, 1. o.
- 19 Gelencsér András: *Ábrándok bűvöletében*. Budapest, 2023, Akadémiai Kiadó, Előszó. A vég nélküli növekedés sokáig nem tartható. Az ilyen gazdaságpolitikával előbb-utóbb szakítanunk kívánatos. Vagy még pontosabban: szükséges.
- 20 Lakatos Vilmos: Fenntarthatóság, felelősségvállalás, tőkepiaci értékítélet. *Gazdálkodás*, 2023. 67. évf. 5. sz. 425. o. Nyilvánvaló, ki kell dolgozni a megfelelő finanszírozási támogatást.
- 21 Gelencsér: i. m. Epilógus. Letöltve: <https://mersz.ha>. Az emberiség globális segélykiáltása.

A „harmadik út” gondolata az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban¹

(*A „harmadik út” a két világháború között*) A „harmadik út” gondolata a két világháború közötti magyar történeti-politikai gondolkodás egyik legjelentősebb, de mindenképpen az egyik legsajátosabb és persze leginkább vitatott teljesítménye.² A gondolat elsősorban a népi írókhoz és a népi ideológiához kötődik, s fő képviselői közül mindenekelőtt Szabó Dezsőt, Németh Lászlót, a filozófus-pedagógus Karácsony Sándort, a későbbi időszakból Bibó Istvánt kell megemlítenünk, de valamilyen formában még számosan köthetők hozzá (Veres Péter, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula), többé-kevésbé szintén a népi írók közül.³

A harmadik útnak nincs pontos meghatározása (Bibó István arról beszélt, hogy a fogalom tartalma attól függ, milyen kiindulási pontot választunk a megközelítéshez), de jelenthet egyfajta geopolitikai elképzelést (mondjuk, pl. a Mitteleuropa gondolattal szemben), esetleg társadalompolitikai alternatívát Nyugat és Kelet, kapitalizmus és szocializmus között⁴, s magában rejthet valamiféle kulturális/kultúrpolitikai perspektívát (Németh László fizikai és szellemi munka szintézisére törekedett). Utóbbinak egyik fontos eleme az ún. Kelet-Európa gondolat, amely az egyoldalúnak ítélt nyugati orientáció helyett/mellett a szomszédos kis népekkel való különböző szintű együttműködést, a magyar kultúrának az ezekbe való beágyazódását hangsúlyozza (így a különböző politikai-kulturális mozgalmak, mint a Sarló, a Márciusi Front vagy az Erdélyi Fiatalok is ide kapcsolhatók bizonyos tekintetben).⁵

Közelebbi kutatási és érdeklődési körömet/területemet, a történetírást tekintve elmondható, hogy a gondolat részben felbukkant a történetírásban/történettudományban is.⁶ A szellemtörténet művelői, pl. Szekfü Gyula alapvetően elutasította⁷, de bizonyos elemei, így a közeledés a népi-paraszti kultúra felé vagy a Kelet-Európa koncepció rajta is nyomot hagytak, nem beszélve mondjuk barátjáról, Eckhart Ferencről (és öccséről, Eckhardt Sándorról⁸), aki alapvető koncepciót alkotott a magyar alkotmányfejlődés cseh és lengyel párhuzamairól; vagy akár a Revue d'Histoire Comparée-ről⁹, amely a magyar történelemnek a szomszéd népekkel való összehasonlító történetét szorgalmazta. Érdekes módon nem, vagy alig jelentkezik a gondolat Mályusz Elemér népiségtörténeténél¹⁰, s talán ez az egyik legjelentősebb különbség (persze van más is) Mályusz és a népi irányzat között. Viszont az eszme nyomelemei felfedezhetők Mályusz egyik közelebbi kollégájánál, részben barátjánál, Domanovszky Sándornál és az ő „művelődéstörténeti” iskolájánál.¹¹ Legfőképpen abban az elképzelésben, hogy Szekfüék szerintük egyoldalúan nyugati orientációja helyett a magyar társadalmi és politikai fejlődés kelet-európai (lengyel) párhuzamaira is figyelmet fordítottak, s az agrártörténetben a Grundherrschaft és Gutsherrschaft fogalmi-strukturális megkülönböztetésével a kelet-európai kora újkori agrár- és társadalmi fejlődésnek a nyugat-európaiktól való eltérésére, a kelet-európai közös struktúrákra helyezték a hangsúlyt.¹²

Ennél is lényegesen markánsabban jelentkezett a „harmadik út” gondolata Hajnal Istvánnál, bár ezt életművének újabb elemzői¹³ kevésbé tartják fontosnak életművében, legfeljebb (mint Glatz Ferenc és Lackó Miklós) utalnak a népi írók (pl. Németh László, Erdei Ferenc) és az Illyés szerkesztette Válasz, illetve Hajnal kapcsolataira.¹⁴ Pedig Hajnal gondolataiban mindez már a háború (1945) előtt is fontos szerepet játszhatott, hiszen

ekkor már nagyjából megformálta középkor-felfogását, amely több vonatkozásban a német (és francia) szociológián alapult, így Max Weberen, Alfred Vierkandton, Ferdinand Tönnies-n, Hans Freyeren és Gunther Ipsenen alapult.¹⁵ Ez alapvetően az újkori okszerűséggel szembeállított középkor hagyomány- és szokásszerűségére, a „Gesellschaft”-tal szembeállított „Gemeinschaft” csak látszólag értéksemleges elvére épült. Hajnal persze elutasította a közösségi, kollektív elv kizárólagosságát, hiszen szerinte a keleti társadalmak bénultsága és fejlődésre való képtelensége, megmerevedése éppen az egyéni elv, a kezdeményező és teremtő képesség elnyomása miatt következett be. (Hajnal egyébként a háború után, amint ez közismert, a fizikai és szellemi munka meghasonlásában látta az európai válság egyik fontos előidézőjét. Utóbbi par excellence Németh László-i gondolat.)¹⁶

(*A háború után*) 1945, de főleg 1948 után a „harmadik út” háttérbe szorult, sőt az uralmi pozícióba került marxista ideológia egyik legfontosabb ellenfelének tartotta, s „narodnyik”-nak vagy egyenesen fasisztának aposztrofálta képviselőit, azzal együtt, hogy a népi gondolat (és a harmadik út) ekkori spiritus rectora, Bibó István 1945 és 1948 között virágkorát élte. Az általa megfogalmazott népi demokrácia a gondolat politikai lefordítása volt, ami a politikai intézményrendszer akkori struktúráján is tetten érhető.¹⁷

A történettudományban azonban egyre inkább előtérbe került, majd 1948 után majdhogynem egyeduralmi helyzetbe került¹⁸, s a hivatalos, uralkodó ideológia rangjára emelkedett („mesternarratívá”-vá vált) a magyar történelemnek a nyugat európaiktól való „elkanyarodása”, a „második jobbágyság”-nak nevezett tézise, amely a magyar társadalmi-politikai fejlődésnek a kelet európaiba való betagozódásán alapult – egyértelműen aktuálpolitikai intenciókból.¹⁹ Számos történészt meg lehet nevezni, akik élharcosaivá váltak e mesternarratívának, közülük különösen Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál, Székely György, Spira György (Hanák Péter)²⁰, a régebbi nemzedékből és csak részben Makkai László, Maksay Ferenc, Mérei Gyula, Sinkovics István, Fügedi Erik²¹ is többé-kevésbé felsorakozott a „második jobbágyság” gondolatával azonosulók közé. A „második jobbágyság” egyébként csak a 16–18. századi fejlődésre vonatkozik, de a jelzett történészek több-kevésbé ellentmondással és következetességgel részint a középkori viszonyokra is kiterjesztették, részint pedig a 19. századra vonatkozóan a kapitalista fejlődés „porosz útjáról” beszéltek (egyesekek, mint pl. Pach Zsigmond Pál, a kettőt kb. szinonimaként használták²²). A korábban említetteken kívül az ideológiát többé-kevésbé olyan, többnyire fiatal, pályájukat ekkor kezdő történészek is osztották, mint Szabad György, Varga János, Vörös Károly, Vörös Antal, Sándor Vilmos²³, részben Niederhauser Emil, akik később mindezzel fokozatosan szembefordultak. Megemlíthető itt az is, hogy az egyik történész, aki később a „harmadik út”-hoz is köthető, Szűcs Jenő²⁴, még az ezt kifejtő alapvető művében is „második jobbágyság”-ról beszél a 16–18. századi viszonyokkal kapcsolatban. (Erről még lesz szó a továbbiakban.)²⁵

(*Szabó István és a „második jobbágyság”*) Kezdetből fogva szemben állt a tézissel, sőt folyamatosan cáfolta azt Szabó István²⁶, s elsősorban ebből vezethetők le az ellene intézett támadások (illetve Szabónak a „narodnyik” s egyúttal polgári történésznek való minősítése, valamint – a másik oldalról – a népi ideológiával való rokonsága).

Szabó egyik legfontosabb tétele ugyanis a magyar fejlődésnek a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti jellegéről szólt, amit számos írásában, de leveleiben, előadásában, lektori véleményeiben stb. is kifejtett és megerősített, s amelyek horizontálisan és vertikálisan is nyomon követhetők életművében.²⁷

Ez a két szempont többnyire egymás mellett fut, hiszen Szabó már az 1940-es években publikált tanulmányaiban²⁸ a középkori viszonyokat, így a parasztság társadalmi rétegződését, de például a középkorvégi parasztlázadásokat is elemezve a magyar társadalmi fejlődés átmeneti voltáról beszél a korszakra vonatkozóan. S ugyanezt érvényesíti „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában” vagy az „Uradalmi viszonyok a XVI–XVII. században” című, a koraiújkori fejlődést elemző tanulmányokban is.²⁹ Ezekben arra mutat rá többek között, hogy bár Werbőczy kimondta a jobbágy örökös röghöz kötését, ezt a társadalmi struktúra következtében is csak rövid ideig lehetett úgy-ahogy érvényesíteni, hiszen hamarosan ki lehetett játszani, szökni lehetett például, s a jobbágnak ekkor többféle birtoklási lehetősége adódott, így a szőlő és irtásföldek, valamint a különböző bérlmények és zálogolt földek. Szabó egyébként már az 1940-es évek eleji nagy jelentőségű tanulmányaiban³⁰ behatóan elemzi a jobbágy ekkori felemelkedésének, illetve a jobbágyi kötöttségektől való megszabadulásának lehetőségeit, mint például a manumissio, inscriptio, exemptio, taksa, s hangsúlyozza azt is, hogy a falusi bírói tisztség elnyerése is lehetőséget nyújtott a jobbágyok számára a társadalmi feljebb jutásra.

Rá szeretnék mutatni arra, hogy ez ekkor, tehát az 1940-es években még nem kifejezetten a „második jobbágyság” vagy az „elkanyarodás” tézise ellen irányult, hiszen ez a doktrína még ekkor a hivatalos állami ideológia szintjén nem, vagy csak nyomelemeiben fogalmazódott meg. Még a Szabó ellen irányuló első nagy támadás, „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötet kapcsán sem jutott kifejezésre ez az 1948–49-ben expressis verbis a támadók érvelésében (csak „narródnik” szemléletét vetették Szabó István szemére, mindennek az előzőkhöz kötődő explikációja nélkül)³¹. Viszont ez párhuzamos volt a „Tanulmányok a parasztság történelméből Magyarországon” című kötettel való leszámolással³², ahol már egyfajta „kigyótojásként” a háttérben ott munkálkodott a „harmadik utas” „elhajlás” vádja.

Hogy Szabó nézeti gyökereiben szemben álltak a „második jobbágyság” tételével, az az 1950-es években válik végképp nyilvánvalóvá. Számos dokumentum bizonyítja ezt, de különösképpen az 1954–1959 között keltezett, a készülő egyetemi tankönyvhöz írott lektori véleményei (amelybe nem írhatott fejezetet), de egyetemi előadásai, valamint pl. a Maksay Ferenchez írott levelei és az általa szerkesztett kötethez írott lektori véleménye is.³³

Utóbbinak külön története van, amely éppen az 1950-es években jut tetőpontjára³⁴. Szabó ugyanis 1946-ban – Hajnal Istvánnal is egyeztetett³⁵ – többkötetes parasztságtörténeti forrásgyűjtemény, egyfajta Paraszt-Fontes tervezetét készíti el, amelynek fő darabjai: a végül az 1950-es években megjelent „Jobbágylevelek” (H. Balázs Éva szerkesztésében), az „Uriszéki iratok” (a régi levéltáros barát és kolléga, Varga Endre szerkesztésében), valamint a szóban forgó „Urbáriumok” (Maksay Ferenc szerkesztésében)³⁶. A köteteket azért vették ki Szabó kezéből, mert túlságosan „patriarchális”-nak állította be bennük a földesúr és jobbágy, mondhatnánk „úr és paraszt” viszonyát.³⁷

Az 1950-es években zajlott le Szabónak a Székely Györggyel való vitája is, amely a lehető legszorosabb összefüggésben van a „második jobbágyság” kérdésével. Szabó ugyanis az egyetemi tankönyvvel kapcsolatos bírálata során azt fejti ki, hogy azért sem lehet adekvát a „zweite Leibeigenschaft” terminus³⁸, mert első „Leibeigenschaft”-ról sem beszélhetünk a magyar középkorban. A jobbágyság helyzete ekkor ugyanis alapvetően emelkedő volt, különösen a korszak végén.³⁹ A vita tárgyát képező 1351. évi törvények sem az osztályharcról, a szabad költözés kivívásáról szólnak (azt már jóval korábban elnyerte a jobbágyság), hanem a kilenced fizetésének beszédési (tehát nem fizetési)

kötelezettségéről⁴⁰. Azaz a nagybirtokosok és a köznemesség közötti konfliktusról, előbbi ugyanis megengedhette magának a kilenced elengedését, hogy birtokára csábítsa a jobbágyokat az 1348–49-es nagy pestisjárvány következtében beállott munkaerőhiány során.⁴¹

Amint az előzőleg elhangzott, Szabó azután a 16–18. századi viszonyokra vonatkozóan is azt fejtette ki (s e nézeteit az 1950-es években tartott egyetemi előadásában is⁴² sorra megismételte és megerősítette), hogy 1514 után lényegében megmaradtak a jobbágyi felemelkedés lehetőségei, különösen a mezővárosok, a hajdúk⁴³ (velük kapcsolatos tanulmányai ekkor születtek), valamint a végvári katonák szerepét emeli ki ebben az időszakban, a 18. században pedig a betelepítést, amelyek elősegítették a merev feudális viszonyok lazítását, vagy egyenesen felbomlását.

Különösen szembetűnő a Maksay Ferenchez írott dokumentumokban a „Bauernlegen”-ről szóló tézis⁴⁴, amely a jobbágytelkek elvételéről és a jobbágyoknak a földjüktől való erőszakos megfosztásáról, elűzéséről szól, s amely a keleti, porosz területektől eltérően, Szabó szerint Magyarországon nem, vagy csak nagyon elvétve fordult elő.⁴⁵

Sajátosan színezi (részben rávilágít háttérükre) Szabó e gondolatait az az 1950-es években is érvényesülő állásfoglalása⁴⁶, miszerint – Szekfü Gyula nézeteivel homlok-egyenest ellenkezően⁴⁷ – a magyar nemzeti függetlenségi és társadalmi modernizációs törekvések mindig is (!!) nem az ország nyugati, hanem a keleti, tiszai-tiszántúli vidékéről indultak ki. Ez részben a szellemtörténet – egyesek, például a népiek, így Szabó Dezső vagy Németh László szerint – egyoldalú nyugati orientációja ellen irányult.⁴⁸ Szabó nézete tehát nemcsak a magyar fejlődés keleti, hanem a kizárólagos nyugati orientációt képviselőktől is elhatárolódik. E felfogását egyébként nemcsak az 1954-es cikkében, de egyetemi előadásában s számos más tanulmányában is kifejti⁴⁹.

(A „porosz út”) Igen fontos kérdés, hogy Szabó a magyar fejlődésnek ezt az átmenetiségéről vallott felfogását megőrizte-e a 19. századra vonatkozóan? Az ezzel összefüggő tanulmányai főként az 1960-as években kerültek előtérbe⁵⁰, igen jelentős részben az általa szerkesztett kötetekben. A 19. századra vonatkozóan a „második jobbágyás” és az „elkanyarodás” tézisének a meghosszabbítása (bár, mint korábban említettem, sokan azonosként kezelik a kettőt) a mezőgazdaság (és persze társadalom) fejlődésének „porosz út”-ja, ami főként Lenin és Engels műveiben találja meg a sokszor kötelezően idézendő klasszikusát.⁵¹

Az „Agrártörténeti tanulmányok” (1960) és a kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötet (1965), valamint ezek lektori véleményei⁵² arra mutatnak, hogy a tanítványok és a munkatársak (utóbbiak a kapitalizmuskori kötetekben) meglehetősen gyakran élnek a „porosz út” terminussal⁵³, s nem is biztos, hogy minden esetben a jól ismert „vörös farok” kényszerétől befolyásolva⁵⁴, illetve a fogalom (kutatásaim szerint) egy esetben Szabónál is előfordul.⁵⁵ Ugyanakkor számos, e kötetekben megjelent tanulmány felfogása ennek alapvetően ellentmond (amit a lektorok vagy recenzensek észrevételeznek is⁵⁶), például a befejezéstől eltekintve Orosz Istváné a tokaj-hegyaljai mezővárosokról⁵⁷, Varga Gyuláé egy szabad paraszti közösségről, Kismarjáról⁵⁸ (mindketten írnak az 1965-ös kötetekbe is, igaz, ott Orosz lényegében a „porosz út”-tal nyitja tanulmányát⁵⁹). Különösen kiemelendő ilyen szempontból Gyimesi Sándor, aki a parasztság szövetkezeti mozgalmairól írt az 1965-ös kötetben, s aki ellen Szuhay Miklós hevesen kikelt lektori véleményében, antimarxistának aposztrofálva Gyimesit⁶⁰.

Az egyik fontos momentum mindebben az újabb kutatások során (igen méltánylandóan) előtérbe került Szabad György⁶¹, aki az Agrártörténeti tanulmányok egyik lektora volt Mérei Gyula mellett⁶², s az 1965-ös kötetbe a parasztság hitelviszonyairól írt.⁶³ Ráadásul Szabó István Szabad kandidátusi értekezésének egyik opponense, majd a végül megjelent

kötet lektora volt⁶⁴. Az időközben már-már ikonikussá vált „A tatai-gezesi Esterházy-uradalom”-ról van szó, amelyet a másik lektor, Pach Zsigmond Pál azért bírált, mert (bár feltehetőleg ilyen szándékkal készült), a nagybirtok „porosz utas” fejlődésének a gondolatát alapvetően nem osztotta.⁶⁵

Érdekes hozzáfűzni – a szakirodalomban mindeddig tökéletesen ignorált – két másik lektori véleményt is Szabó Istvántól, 1955-ből és az 1960-as évek közepéről, Szántó Imre és Sápi Vilmos munkáiról⁶⁶, amelyek a Szabad Györgyével párhuzamos, de legalábbis hasonló problémákról szólnak. Különösen az első jelent egyfajta historiográfiai „csemeget” a kapcsolódó levelezéssel együtt⁶⁷, mert Szabó szokásosan terjedelmes és alapos, de a feladott magas labda miatt egyúttal vitriolosan megfogalmazott véleményében – utánaszámolva és megfelelő sorrendbe rakva a felhozott adatokat – borotvaéles logikával mutat rá arra, hogy Szántó végeredményben (a porosz út doktrínáját igazolni kívánó) kiinduló tézisét önmaga „mattolja” meg.⁶⁸ A számadatok ugyanis azt bizonyítják, hogy a Festeticsek saját kezelésében lévő birtok nagysága ekkor nem növekedett, hanem csökkent, tehát a földesúr nem rabolt földet a jobbágyaitól, hanem – érdeke is ezt diktálta – új telkeket hozott létre, s így a jobbágyok kezén lévő terület egyenesen növekedett.⁶⁹ (Erre vonatkozóan Varga János és például Vörös Károly⁷⁰ végzett komoly kutatásokat, előbbi hivatkozik is Szabóra mint kiindulópontra.)

Hozzá szeretném fűzni, hogy nem ezt tekintem perdöntőnek Szabó „porosz út”-tal szembeni nézeteinek bizonyításában (bár akár ez is fontos momentum), hanem a tanyákról alkotott interpretációját. Ennek debreceni vonatkozásairól már 1929-ben nagy jelentőségű tanulmányt publikált⁷¹, s egy Eperjessy Kálmánhoz ennek kapcsán írott levelében jelzi⁷², hogy egy átfogó tanyamonográfia elkészítését tervezi. Erre valószínűleg egész életében készült, de legtovább mindebben az 1960-as, általa szerkesztett kötetben jutott, ahol a tanyarendszer megszüntetésére irányuló két törekvésről írt⁷³ (ennek viszont 1930-ban volt előtanulmánya⁷⁴), majd 1964-ben külön előadást is tartott az alföldi tanyás gazdálkodásról.⁷⁵ Fontos, hogy Szabó ezekben az írásokban a szabad paraszti gazdálkodás letéteményeseként tekint a tanyákra, amelyek lehetnek – persze nem mindig – a modern, racionális gazdálkodás megvalósítói is, mindez összefüggésben a korábban említett tézisével (mindkettő felbukkan az 1960-as tanulmányban), miszerint a magyar függetlenségi törekvések és a társadalmi modernizáció igazi alternatíváját az ország keleti, alföldi fele reprezentálta, joggal támasztja alá: a tanyákban nemcsak a parasztpolgári fejlődés egyik „amerikai utas” alternatíváját látta, hanem ezt fontosabbnak, meghatározóbbnak gondolja, mint a porosz utas fejlődés jelenségét. Megjegyzendő, hogy Szabó István szellemi barátja és legközelebbi munkatársa, Balogh István⁷⁶ három tanulmánnyal is jelentkezik az 1965-ös parasztságtörténeti kötetekben, közülük egy a tanyákról szól (a másik kettő a paraszti művelődésről, illetve a paraszti termelési technikáról⁷⁷), de egyikben sem említi a „porosz út”-at, miközben az orosz fejlődéstől való különbségre is rámutat.

(Niederhauser Emil és a „második jobbágyág”/„porosz út” tézise) Sok szempontból tanulságos lehet a korábbiakra vonatkozóan Szabó István és a konferencia (melyen e tanulmány előadás formájában részben elhangzott) témájául, de mindenképpen apropójául szolgáló Niederhauser Emil professzor kapcsolatának felidézése, amelynek a „harmadik út” gondolatához is van mondanivalója.

Niederhauser Emil az 1950-es évek elején került a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetébe⁷⁸, ahol Kelet-Európa történetével kapcsolatban tartott kurzusokat az 1990-es évekig. Szabó Istvánnal (és tanítványaival) nyilvánvalóan kezdettől fogva közelebbi kapcsolatba került, már csak azért is, mert egyik fő kutatási

területe a kelet-európai parasztság története volt, s erről számos publikációt is készített, kandidátusi értekezésének témaköre pedig a kelet-európai jobbágyfelszabadítás kérdése volt a 19. században. Szabó Istvánnal együttműködött a kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötet kapcsán is⁷⁹, amelyben igen fontos, egyfajta összegző tanulmányt készített (lásd a következőkben). Szabó István halála után tanítványaival tartott változatlanul közeli/baráti kapcsolatot, számos tanulmányt publikált a Történelmi Intézet Évkönyvében, munkáinak első bibliográfiája is ott jelent meg az 1980-as években⁸⁰, s tanulmányt írt a kelet-európai agrártörténet-írásról is a Szabó István Emlékkönyvben 1998-ban.⁸¹

Niederhausert kutatási és oktatási területéből adódóan is a „porosz út”, illetve a „második jobbágyság” gondolata kezdetektől foglalkoztatta, s 1958-ban német nyelven tanulmányt publikált az ezzel összefüggő kérdésekről, amely írása az 1980-as években magyarul is megjelent. (Tehát feltételezhető, hogy erre vonatkozó nézeteit jelentős részben később is fenntartotta.) Itt kifejtett nézetei szerint a magyar fejlődésre mind a „második jobbágyság”, mind a „porosz út” tézise érvényes (utóbbi nyilván a 19. századra vonatkozóan).⁸² Ebben az időszakban – ahogy erről korábban esett szó – kandidátusi értekezésén dolgozott, amelynek témája a 19. századi kelet-európai jobbágyfelszabadítás volt a század második felében. A különböző régiók és államalakulatok (Poroszország, Habsburg Birodalom, cseh és lengyel területek, Balkán, Oroszország) fejlődésének behatóbb elemzése után arra a következtetésre jut, hogy a kétségtelen különbségek ellenére, a jobbágyfelszabadítás a térségben többé-kevésbé egyöntetű fejlődést eredményezett, s ez a „porosz út” kategóriájában összegezhető.

„A robotrendszer nem szűnt meg teljesen, a feudalizmus számos maradványa akadályozta a kapitalista fejlődést. A mezőgazdaság fejlődésének ezt az útját nevezte Lenin porosz útnak, éppen azért, mert a porosz jobbágyfelszabadítás valósította meg legjellegzetesebben ilyen formájában a reformot. A porosz utas fejlődést Lenin szerint az jellemzi, hogy a középkori földbirtokviszonyokat nem szüntetik meg egyszerre, hanem lassan hozzáidomítják a kapitalizmushoz, amely ennek következtében még sokáig hordoz félfeudális vonásokat. A porosz földesúri birtokot nem zúzta szét a polgári forradalom, sértetlenül megmaradt, és alapjává vált a »junkerek«-gazdaságnak, amely lényegében tőkés jellegű, de nem lehet meg a falusi népesség bizonyos fokú függése nélkül... A junkerek társadalmi és politikai uralma ennek következtében 1848 után hosszú évtizedekre megszilárdult, és a német mezőgazdaság termelőerői sokkal lassabban fejlődtek, mint Amerikában. „A porosz utas fejlődés elkerülhetetlen következménye volt annak a kelet-európai rendezésnek, amelynek alapján egyező vonásait az eddigiéik során kíséreltük meg feltárni.”⁸³

Ahogy erről korábban szintén esett szó, Niederhauser részt vett a Szabó István által szerkesztett nagyszabású vállalkozásban az 1960-as évek közepén. Amint arra 2022-es monográfiámban részletesebben utalok⁸⁴, Niederhauser a magyar parasztság európai helyzetének bemutatására tesz kísérletet a kötet előző tanulmányainak egyfajta összegzőseként. Niederhauser gondolatmenete szerint a magyar parasztság ekkor inkább a kelet-európaiakkal rokonságot (egyenesen „porosz út”-ról beszél ezzel összefüggésben), bár több esetben hangsúlyozza az eltérő, önálló, illetve a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti vonásokat.⁸⁵

Niederhauser tanulmányának fő gondolatmenete, hogy nagyjából a kötetek tanulmányainak témakörei (jobbágyfelszabadítás, birtokstruktúra, hitelviszonyok, bérmunkásrétegek stb.) szerint mutat rá a kelet-európai párhuzamokra, illetőleg esetenként az attól eltérő vonásokra. Már a jobbágyfelszabadítás kapcsán hangsúlyozza a kelet-európai hasonló vonásokat, ugyanakkor szerinte a magyar fejlődés mindebben a fejlettebb régióba tartozik, hiszen itt pl. a nem agrár foglalkozásúak aránya eléggé magas volt.⁸⁶

A birtokstruktúrát közelebbről megtekintve, szerinte ez kifejezetten kelet-európai jellemvonásokat mutat fel, amit súlyosbít, hogy a nagybirtok jelentős része kötött, hitbizományi jellegű volt, s így az orosz vagy lengyel viszonyokhoz képest még feudálisabb karakterű.⁸⁷

A hitelviszonyokat, azaz Szabad György tanulmányának eredményeit összegezve inkább arra hajlik Niederhauser, hogy bár a parasztság helyzete – kelet-európai társaihoz hasonlóan – e tekintetben is súlyos, ugyanakkor éppen e korszakban jut el a balkáni színvonalról (ahol az uzsora szinte kizárólagos), a magasabb nyugat-európai szintre, ahol már mezőgazdasági célzatú hitelintézmények nyújtják a kölcsönöket.

Sárközi Zoltán és Katona Imre írásaihoz, azaz a különböző bér munkaformákhoz kapcsolódva végül szintén arra a következtetésre jut Niederhauser Emil, hogy a magyarországi helyzet egyfajta átmeneti állapotot tükröz. Nyugat-Európára ugyanis a tiszta bér munka jellemző, míg a Balkánon mindez jelentéktelen volt, miközben Magyarországon a summás például vagy a kubikus megtette az első lépést a kapitalizmus felé.⁸⁸

Amint erről korábban szó esett, Niederhauser 1958-as, német nyelvű tanulmánya 1986-ban újból megjelent, s az időközben publikált írásai inkább a korábbi nézeteinek fenntartását igazolják.⁸⁹ A szóban forgó írásban Niederhauser a következőképpen összegzi a 15–16. század fordulójának fő fejleményeit: „A földesúr tovább nem elégedhetett meg a terményszolgáltatással és a pénzzel, amit a parasztoktól kapott, ugyanis nem tudtak sem annyi gabonát adni neki, hogy megérte volna azt Nyugatra szállítani, sem annyi pénzt, amennyit a földesúr gabonájáért Nyugaton kaphatott volna, ezért a nagybirtok Kelet-Európában földesúri magángazdálkodássá fejlődött át, ennek megfelelően egyre több földet sajátított el a földesúr a parasztoktól, és kényszerítette őket, hogy a neki átengedett földeken a nagybirtok javára dolgozzanak. Ezt a jelenséget nevezte Engels, amint ez ismeretes, második jobbágyságnak, mivel itt a parasztokat a feudális járadék kezdetleges formájához, a munkajáradékhoz kényszerítették vissza.”⁹⁰

Tanulmányának második részében Niederhauser a 19. századi fejlődést elemzi (ez volt tulajdonképpen fő kutatási területe ebben az időszakban, ahogy erről már esett szó). A korszak egyik fő momentum a nemzeti ébredés s az ezzel a legszorosabban összefüggő nemzeti függetlenségi mozgalmak, mely események társadalmi és gazdasági hátterének elemzése gyanánt írja a szerző a következőket: „Az ún. »porosz úton« felülről történt jobbágyfelszabadítás a továbbiakban is meghatározta a kapitalizmus fejlődését, mely lassan és keservesen, a feudális maradványokkal megterhelt úton ment végbe. Az egykori oszmán birodalom területén nem volt második jobbágyság; amikor a felszabadító háborúk következtében kis nemzetállamok jöttek létre, nem volt számottevő feudális maradvány.”⁹¹

Látható, hogy a szerző gondolatmenetében és így végső konklúziójában is némi megbicsaklás van: szerinte ugyanis Kelet-Európában, közelebbről a balkáni területeken nem beszélhetünk sem „második jobbágyság”-ról, sem „porosz út”-ről, ugyanakkor mégis a kelet-európai fejlődés közös sajátosságairól beszélt, s ennek megfelelően összegez. Talán a következő Lenin-idézet tisztázza, hogy erre milyen aktuálpolitikai megfontolások miatt volt szükség. Ez az aktuálpolitikai megfontolás a Kelet-Európa közös alternatívájának, a szocialista forradalom feladatának hangsúlyozása, amit – a nemzeti függetlenséggel együtt – a Vörös Hadsereg második világháborús győzelme tett lehetővé.⁹²

Egyik utolsó megnyilatkozása minderre vonatkozólag egy 2006-ban, a Szuhay Miklós emlékére kiadott kötetben megjelent tanulmánya. Niederhauser Emil itt 50-50 százalékból tartja marxista mítosznak és tudományos felfogásnak a „második jobbágyság” tézisének. Például Gyáni Gábornak a kérdéskörre vonatkozó, az 1990-es években írott

vitacikkeit és az ebből kibontakozott diskurzust azonban nem ismeri, vagy legalábbis nem utal rájuk, s így nem is foglal állást a vitában, mindezekon felül Varga János vonatkozó, vagy a később még említendő Hanák Péter munkáit sem említi.⁹³

(*Mesternarratívából „public history”*) Tanulmányom utolsó részében még egy szempontot szeretnék felvetni, nevezetesen, miként általánosíthatók Szabó itt taglalt nézetei abból a szempontból, hogy mennyire jellemző mindez, azaz egy „harmadik utas” szemlélet az 1945 utáni magyar agrár- és általában vett társadalomtörténet-írásra (természetesen nem a hivatalos „történettudományt” értve ezen)?⁹⁴

Itt azt lehet megfigyelni, hogy (Szabó István kapcsolati hálóját is elemezve) bár Szabó Istvánnak meglehetősen közeli viszonya volt a régi, „polgári” történészekkel (Domanovszky-tanítványok köréből megemlíthető: Berlász Jenő, Wellmann Imre, a Mályusz-tanítványok köréből: Fügedi Erik, Ila Bálint, Maksay Ferenc, Jakó Zsigmond, ezenfelül pl. Varga Endre, Eperjessy Kálmán, illetve a Szekfű-tanítványok köréből: Benda Kálmán, Kosáry Domokos)⁹⁵, közülük kifejezetten „harmadik utas” pozíciót senki nem képviselt. Többségük ugyanakkor nem volt éppen a rendszer kedvelt történésze, jelentős részük másrendű vagy kifejezetten marginális pozícióba került⁹⁶, jóllehet gyakran inkább képviseltek (a nevezett mesterekhez kapcsolódóan is) társadalomtörténeti, nemritkán a nyugat-európai történetíráshoz (például az Annales-köréhez) utat találó, modern szempontokat, mint a hivatalos történetírás képviselői (akár Molnár Eriket is ide értve⁹⁷). Mindezen felül sok tekintetben szemben álltak az uralkodó mesternarratívával/mesternarratívákkal, illetve több irányban tágitották az egyébként lényegileg „gleichschaltolt” hivatalos történetírás ideológiailag/politikailag befolyásolt vagy egyenesen politika-történeti indíttatású kereteit.

Lényegében hasonló lehet elmondani az 1945–48 után történészérett, Szabóhoz valamilyen formában utat találó fiatalabb generációról, valamint Szabó tanítványairól is. Előbbiek közül meg lehet említeni például Zimányi Vera, Bácskai Vera vagy a korábban szóba került Szabad György, Varga János, Vörös Károly, Szűcs Jenő, Niederhauser Emil, Hanák Péter⁹⁸ (később Hoffmann Tamás, legújabbban Tagányi Zoltán)⁹⁹ nevét, de közülük legfeljebb Szűcs Jenőt lehet igazán kapcsolatba hozni Bibó István kapcsán a népi gondolattal és a „harmadik út”-tal. Ugyanakkor valamilyen formában vagy témakörben többé-kevésbé mindannyian megkérdőjelezték a hivatalos történetírás narratíváit. Szabad György ilyen jellegű felfogásáról már esett szó, Varga János (Vörös Károllyal együtt történő egyfajta ifjútörök kezdetek után) már az 1848–49-es gerillaharcok értékelésének kérdésében Szabóhoz hasonló álláspontot foglalt el.¹⁰⁰ A leginkább szembeütő az ő életművében persze a „Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban”¹⁰¹, ahol Szabóra számtalanszor hivatkozva veti falszifikációs próba alá a „porosz út”, illetve a „második jobbágyság” tézisést, egészében kifejezetten a Szabóéhoz hasonló következtetésekre jutva. Megjegyzendő, hogy Varga János a 19. század első felére vonatkozóan is – bevallottan – a Szabóéhoz hasonló nézeteket képviselt, egyik fő hivatkozási pontja is ő, rámutatva – a hivatalos álláspontot, azaz a „porosz út” nézetét valló Szántó Imre vagy Sági Vilmos és persze mások nézeteivel homlokegyenest ellenkezőleg – a jobbágyi földbirtoklás lehetőségére és jelentős arányára a szóban forgó időszakban.¹⁰²

Különösen fontos lehet itt Szűcs Jenő munkásságának behatóbb elemzése, aki a három régióról szóló elméletét éppen a Bibó-émlékkönyvben jelentette meg¹⁰³, tehát joggal lehetne párhuzamba hozni (népi kollégista is volt) egy „harmadik utas” szemlélettel, de csak a középkori viszonyokra vonatkozóan, mert (ahogy erről már korábban

szó esett) szóban forgó munkájában a 16–18. századi viszonyokkal kapcsolatban ő is „második jobbagság”-ról beszél.¹⁰⁴ Későbbi szerzőtársa, Hanák Péter kifejezetten a 19. századi viszonyokkal összefüggésben szintén egy, a kelet-európaítól eltérő alternatívát vázolt fel¹⁰⁵, de ez nem nagyon hozható rokonságba az általa igen bírált népi gondollattal vagy „harmadik utas” alternatívával. Viszont mindketten opponálták a regnáló mesternarratívát.

Végül azt szeretném leszögezni, hogy az itt tárgyalt múlt és a jelen kérdései között nem szeretnék bármiféle folyamatosságot teremteni, azaz az itt elemzett problémákat (valamint forrásokat) Michel Foucault-i értelemben nem „dokumentum”-ként, hanem „monumentum”-ként kívánom értelmezni.¹⁰⁶ Semmiképpen nem gondolom tehát, hogy az előzőkben középpontba állított „harmadik út” gondolatának vizsgálata azért lenne releváns, mert a jelenbeli problémák számára valamiféle alternatívát, megoldási lehetőséget kínálna.

Úgy gondolom, hogy az előzőkben taglalt elképzelés szintén egyfajta „narratíva” és „ellentörténelem”, amely az említett konferencia hívószavához kapcsolódóan bizonyos „elképzelt történelem”-ként, de mindenféleképpen a magyar társadalmi és gazdasági fejlődésről alkotott „konstrukció”-ként értelmezhető, amely nemcsak a „porosz út” gondolatával, hanem Szekfű Gyuláék, illetve a szellemtörténet nyugatos orientációjával is szembe állítható.¹⁰⁷

Megjegyzem ugyanakkor, hogy a „porosz út” és a „harmadik út” gondolatát mégsem tartom azonos értékű pozíciónak, s Jörn Rüsen-t felidézve¹⁰⁸ inkább azt sugallnám, hogy a történetírásnak metodikai-forrástani szempontból is megvan a maga általánossága.

Ez pedig itt konkrétan azt jelenti, hogy bár mindkettőben (porosz út, harmadik út) vannak politikai momentumok is, a nyugat-európai történetírás (pl. az Annales-iskola) által középpontba helyezett társadalomtörténeti szempontokat (pl. interdiszciplinaritás, komparatisztika, strukturális megközelítés, új jellegű források)¹⁰⁹ a Szabó (valamint Varga János, Zimányi Vera, Szűcs Jenő stb.) által megfogalmazott kutatási irány inkább magában rejti.¹¹⁰

Ráadásul a posztmodern – de pl. Benedetto Croce (s itt egészen Vicóig vissza lehet menni) által megfogalmazott – szempontot¹¹¹, miszerint a történetírás nem utolsó sorban, sőt egyenesen és főként „erkölcsi tevékenység”, Szabó István, illetőleg a hozzá közel állók (Varga János, Szabad György, Szűcs Jenő) inkább képviselték. Nem véletlen a korábban említett nemritkán „marginális” pozíciójuk, ami persze különböző formákat takar, de nem árulkodó, hogy Szabó István sem nyerte soha vissza az elmúlt rendszerben 1949-ben elvett akadémiai tagságát¹¹², valamint az akadémia doktora címet is csak 1957-ben, közvetlenül nyugdíjazása előtt kapta meg.

Egy további végső összegzésként pedig az állapítható meg, hogy a „második jobbagság”, illetve a „porosz út” tézise 1990 után, de főként a 2000-es években inkább a „public history” része lett. Ez többé-kevésbé szerves összefüggésben van az uralkodó pozícióból marginális helyzetbe került, s akadémiai pozícióit is lényegében elvesztő marxista történetírás „utóvédharcával”,¹¹³ korábban sem feltétlenül tudományos nézeteinek önigazolási törekvéseivel.¹¹⁴ A „public history”-nak persze – elemzői szerint – lehetnek pozitív és inkább negatív irányzatai, törekvései, s jelen sorok írója inkább az egyéni ízlésre bízna, hogy ezek közül hova sorolódnak a szóban forgó utóvédharcok. Ő maga inkább a negatív tartomány mellett voksolna, de attól tart, hogy ennek szószólói, „fűrmenderei” már a „public history”, tehát szakmai szempontból minimum kétes és gyanús minősítéstől sem lesznek elragadtatva.

IRODALOM

- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (MTA KIK Kt):
 Ms 5440/76. Balassa Iván lektori véleménye Sárközi Zoltán tanulmányáról. (A tanulmány megjelent In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1849–1914*. II. köt. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó, 321–381. o.)
- Ms 5440/85. Simon Péter lektori véleménye Rác István tanulmányáról. (A tanulmány megjelent In: *A parasztság Magyarországon...* II. köt. 433–486. o.)
- Ms 5440/86. Szuhay Miklós lektori véleménye Gyimesi Sándor tanulmányáról. Bp., 1963. április. 29.
- Ms 5440/51 Szabad György lektori véleménye az Agrártörténeti tanulmányokról.
- Ms 5440/45. Mérei Gyula lektori véleményei az Agrártörténeti tanulmányokról. 1958. december 22.
- Ms 5440/34. Szabó István: Opponensi vélemény Szántó Imre *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850* című disszertációjáról.
- Ms 4541. 333. Szabó István levele Eperjessy Kálmánnak
- Ms 5440/25-29. Szabó István lektori véleménye Sági Vilmosnak *A mezőgazdasági munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. sz-tól 1848-ig* című munkájáról és levélváltása az Akadémiai Kiadóval. Sági Vilmos válasza Szabó István lektori véleményére.
- Ms 5440/43. Mályusz Elemér lektori véleménye Szabó István tanulmányáról. 1954. szept. 14.
- Ms 5440/32-33. Szabó István Opponensi véleménye Szabad György: *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom átterése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra* című művéről. 1955–56.
- Ms 5440/16. Szabó István lektori véleménye a Maksay Ferenc által szerkesztett urbárium-kötet bevezetéséről. Debrecen, 1958. május 3.
- Ms 5440/7. Szabó István: *Az alföldi tanyásgazdálkodás*. (1960-as évek első fele.)

JEGYZETEK

- 1 Az írás egy korábbi változatára lásd Erős Vilmos: A „harmadik út” öröksége az 1945 utáni magyar agrár-történetírásban. In Szívós Erika – Veres Dániel (szerk.): „Örökség, történelem, társadalom. Egy képzelt múlt felé?”. Budapest, 2020, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 171–190. o. Az átdolgozott és kiegészített változat jelentős része elhangzott: Views/debates on Hungary’s place within Europe in the 20th century Hungarian agricultural history/rural historiography. Emlékkonferencia Niederhauser Emil születésének 100. évfordulója alkalmából. ELTE Kelet-Európai Tanszék. Budapest. 2023. szeptember 29–30.
- 2 Salamon Konrád: A harmadik út küzdelme. (Népi mozgalom 1944–1987.) Budapest, 2002, Korona Kiadó; Linore Yagil: L’Homme nouveau et la Revolution nationale de Vichy. Villeneuve-D’Ascq, 1997, Presses Universitaires de Septentrion; Historismus, Sonderweg und dritte Wege. Frankfurt am Main, 2001, Hrsg. Gérard Raulet. Peter Lang.
- 3 Lásd pl. Szőke Domanikos: *Véres Péter*. Debrecen, 1996, Csokonai Kiadó.
- 4 Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó. Lásd erre, későbbi példa: a „szociale Marktwirtschaft” az 1950-es évek Németországában.
- 5 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, 1989, Püski Kiadó.
- 6 Steven Bela Vardy: The Populists and Their Criticism of Geistesgeschichte. In uő: *Modern hungarian historiography*. New York, 1976, Columbia University Press, 129–135. o.
- 7 Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015. Szekfűről még legújabbán lásd Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. (Életmű-fogadtatás-utókor 1913–2016.)* Pécs, 2017, Pannónia Könyvek.
- 8 Mindkettőjükéről legújabbán lásd Törő László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvei a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). *Századok*, CL. évf. 2017. 1. sz. 1407–1450. o.; Uő: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” *Eckhart Ferenc történelmi munkásságának főbb problémái*. Ráció Kiadó, Budapest, 2020.
- 9 Ablonczy Balázs: A Revue d’Histoire Comparée 1943–1949. In Ferch Magda – Ormos Mária (szerk.): *Hommage á Kosáry Domokos*. Budapest, 2009, Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 30–39. o.
- 10 Erős Vilmos: Utak a „népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok*, CXLVII. évf. 2013. 1. sz. 33–62. o.
- 11 Steven Bela Vardy: Domanovszky and the Hungarian Civilization or Kulturgeschichte School. In uő: *Modern hungarian historiography*. i. m. 161–174. o.

- 12 Erős Vilmos: Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézeteiről az 1930–1940-es évek fordulóján. *Aetas*, XXXI. évf. 2016. 4. sz. 78–98. o.
- 13 Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996, Új Mandátum.
- 14 Kovács Gábor: Harmadik utas magyar gondolkodók. *Liget*, XV. évf. 2002. 8. sz. 64–75. o.
- 15 Lásd pl. Hajnal István: Az osztálytársadalom. In Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet. V.* Budapest, 1942, Magyar Történelmi Társulat, 165–200. o.
- 16 A Hajnal–Németh–Erdei viszonyhoz lásd Glatz Ferenc: *Konzervatív reform: Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Budapest, 2016, Kossuth, 718–719. o.
- 17 Lásd pl. Borbándi Gyula: Bibó István. In Kozák Gyula (szerk.): *Szemle*. (Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából.) Budapest, 1992, Századvég – 1956-os Intézet, 176–188. o.
- 18 Romsics Ignác: A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949 [Részletek]. *Rubicon*, XXVI. évf. 2011. 5. sz. 9–11. o.
- 19 Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, 1963, Kossuth Kiadó; S. Sándor Pál: *Parasztozsgalmak a Habsburg önkényuralom idején 1849–1867*. Budapest, 1952, Művelt Nép; Székely György: Földesúri törekvések a jobbágság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti években. *Agrártörténeti Szemle*, XIV. évf. 1972., 2. sz. 261–278. o.
- 20 Makkai László: *Paraszti és mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Budapest – Gödöllő, Akadémiai Kiadó, 1957; Maksay Ferenc: *Parasztság és majorsági gazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó; Uő: Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LI. Jg. 1958. 1. sz. 37–61. o.
- 21 Lásd Erős Vilmos: Plebs és populus között (Szabó István kora újkori parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 1. rész). *Valóság*, LXI. évf. 2018. 3. sz. 32–58. o.; Uő: Plebs és populus között (Szabó István kora újkori parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 2. rész). *Valóság*, LXI. évf. 2018. 4. sz. 54–84. o.
- 22 Lásd Gyáni Gábor: Érvék az elkanyarodás elmélete ellen. In uő: *Történetésdiskurzusok*. Budapest, 2002, L’Harmattan, 241–248. o.; Uő: Történeiszviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. In uő: Uo. 231–240. o.; Uő: Hol tart ma a történeiszvek régió-vitája? In uő: Uo. 249–261. o.; Uő: A magyar Sonderweg története. In Uo. 285–295. o.; Pach Zsigmond Pál: A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a 19. század második felében. *Közgazdasági Szemle*, V. évf. 1958. 1. sz. 79–90. o.; Köbli József: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? *Medvetánc*, 1985. 2–3. sz. 17–38. o.; Niederhauser Emil: A „második jobbágság” – mítosz vagy valóság? In Búza János – Estók János – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Budapest, 2006, Budapesti Corvinus Egyetem, 15–22. o.
- 23 Lásd pl. Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest, 2018, Ráció Kiadó; Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó.
- 24 Lásd Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, Osiris, 603–604. o.
- 25 Pach Zsigmond Pál négy pontban foglalja össze, hogy miért volt második jobbágság a szóban forgó időszakban. Ezekben szinte kizárólag Szabó Istvánnal vitatkozik. Lásd Pach: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés... i. m. 256–257. o.*; Pach Zsigmond Páltól még a kérdésre vonatkozóan lásd Pach Zsigmond Pál: A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. *Századok*, LXXXV. évf. 1951. 3–4. sz. 391–404. o.; Uő: A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri majorságokon a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, XIV. évf. 1971. 1–2. sz. 1–20. o.; Uő: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle*, XXIV. évf. 1982. 3. sz. 373–403. o.
- Valamint, mindezekon felül Köbli: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk, i. m. (E tanulmányban több utalás található Szabó István vonatkozó írásaira, a szerző koncepciójának kialakítására nyilvánvalóan nagy hatással volt a debreceni történeisz.) Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983, Magvető; Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet – Budapest, 1986, Országos Pedagógiai Intézet; Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*. Budapest, 1993, Liget Könyvek. (Hanák Péter utóbbi kötetében szereplő cikkei a kérdést már a „porosz utas” fejlődés problematikájához vezeték át, amely lényegében a „második jobbágság” tézisének egyfajta meghosszabbítása. Lásd mindezen még Pach Zsigmond Pál: A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a 19. század második felében. *Századok*, XCL. évf. 1958. 1–4. sz. 146–173. o.; Pach: A magyar-

- országi és oroszországi porosz utas... i. m.) Pach Zsigmond Pál nézeteiről legújabbán lásd Kővér György: Kanyarodás Keletre, nyitás nyugatra. Pach Zsigmond Pál pályafordulása. *Századok*, CLIV. évf. 2020. 6. sz. 1255–1291. o.
- A mai történezt némileg meglepi, hogy az emigrációban is volt olyan történész, aki alapjában osztotta a „porosz út” és a „második jobbágyság” téziséét, s láthatóan egyik fő forrásként a Szabó István által hevesen kritizált Sztántó Imre műveit használta. Az itt most mellékes kérdés, hogy a szóban forgó, 1956-os menekült Király Béla mennyiben tekinthető „szakttörténész”-nek. Lásd Béla, Király: „Neo-Serfidom in Hungary.” *Slavic Review*, Volume 34, 1975. 2. sz. 269–278. o.; Illetve Vilmos Erős: 'Prussian Way' versus 'Third Road'. Peasant-History in Hungary in the 1950s and 1960s. The Case of István Szabó. *Moving the Social*. Bochum, Institut für Soziale Bewegungen, LXVIII. évf. 2022. 22. sz. 67–81. o.
- Hasonlóképpen az emigrációból tekintette a magyar fejlődést Kelet-Európához tartozónak Péter László. Ő azonban főként alkotmánytörténeti kérdéseket tárgyalt, így jelen tanulmány témaköréből alapjában kiesik. Lásd Péter László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemlről*. Budapest, 1998, Osiris; Uő: The Holy Crown of Hungary. The visible and invisible. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 81. 2003. 3. sz. 421–510. o.
- 26 Róla irodalom pl. Für Lajos: Bevezető. Szabó István-pályakép. In Szabó István: *Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 7–30. o.; Balogh István: Alkotás és tudomány-szervezés a politika szorításában. In Rác István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv*. Debrecen, 1998, Kossuth Egyetemi Kiadó, 37–52. o.
- 27 Lásd pl. *A harmadik út felé (Szabó István történelmi cikkekben és dokumentumokban)*. Válogatta, jegyzetelte és szerkesztette: Erős Vilmos. Budapest, 2006, Lucidus Kiadó, 347–348. o.; Erős: *Plebs és populus között*. I. i. m.; Erős: *Plebs és populus között*. 2. i. m.
- 28 Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1947; Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948, Teleki Pál Tudományos Intézet.
- 29 Szabó István: Az uradalmi gazdálkodás és jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. i. m. 159–201. o.
- 30 Lásd Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 1941, Magyarságtudományi Intézet, 44–80. o. (Ugyanez a tanulmány némi változtatásokkal –
- A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században címmel – megjelent a *Jobbágyok-parasztok* c. kötetben is. 1976, 237–252. o.); Uő: A jobbágy megnevesítése. *Turul*, LV. évf. 1941. 11–21. o.
- 31 Lásd Orosz István: Egy centenáriumi kötet kálváriája. In *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Debrecen, 1998 (Reprint kiadás), University Press, 597–609. o.; Erős Vilmos: Szabó István és 1848–49. *Valóság*, XLVI. évf. 2003. 7. sz. 94–108. o.
- 32 Balázs Tibor – Balázs Tiborné – Hanák Péter – S. Sándor Pál – Spira György: 1848 történeti irodalma. *Századok*, LXXXII. évf. 1948. 1–4. sz. 343–344. és 348. o.
- 33 Lásd *A harmadik út felé...* i. m. 310–319., 362–368., 356–360. és 347–349. o.
- 34 H. Balázs Éva: A 'jobbágylevelek' ügyében. *Századok*, LXXXIX. évf. 1955. 4–5. sz. 721–722. o. Illetve *Jobbágylevelek*. Összeállította s az előszót írta: H. Balázs Éva. Budapest, 1951, Magyar Történelmi Társulat.
- 35 Lásd *A harmadik út felé...* i. m. 249–253. o.
- 36 *Urbáriumok XVI–XVII. század*. Kiad. Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polonyi Nóra. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó; Varga Endre (szerk.): *Uriszék*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó.
- 37 Sándor Pál: A magyar agrártörténeti irodalom kritikája. *Századok*, LXXXVIII. évf. 1954. 2–3. sz. 373–419. o.
- 38 Erős: *Plebs és populus között...* i. m. 1. köt.; Erős: *Plebs és populus között...* i. m. 2. köt.
- 39 Ez nem jelentette feltétlenül a jobbágyi helyzet idealizálását, az Erdélyi-Tagányi vitában pl. Szabó kifejezetten Tagányi Károly nézetei mellett tette le a voksát.
- Szabó István: A prédiium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle*. VII. évf. 1963. 1–2. sz. 1–49., 3. és 301–338. o.
- Lásd Faluközösség és prédiium (adalékok a nyugat-európai faluközösség történetéhez). In Tagányi Zoltán: *A közép-kelet európai faluközösségek genezise. (Válogatott tanulmányok)*. Budapest, 2015, L'Harmattan, 19–62. o.
- 40 Lásd ehhez Ms 5440/43.
- 41 Szabó István: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok*, LXXXVIII. évf. 1954. 4. sz. 497–527. o.
- 42 Szabó István: *Magyarország története 1526–1711-ig*. Debrecen, 1952 (Könyvomatos egyetemi jegyzet); Uő: *A magyarság története a török hódoltság és a nemzeti szabadságharcok alatt*. Debrecen, 1952.
- 43 Lásd Szabó István: A hajdúk 1514-ben. *Századok*, LXXXIV. évf. 1950.1–4. sz. 178–198. és 478–488. o.

- 44 Szabó István lektori véleménye a Maksay Ferenc által szerkesztett urbárium-kötet bevezetéséről. Ms 5440/16. Debrecen, 1958. május 3.
- 45 Lásd ehhez még Ms 5440/34. Szabó itt a 19. század eleji viszonyokra vonatkozóan vonja kétségbe a „Bauernlegen” téziséét.
- 46 Lásd Erős Vilmos: Szabó István debreceni identitása. *Valóság*, LXII. évf. 2019. 12. sz. 49–59. o.
- 47 Lásd Szabó István: Három nemzedék után. *Protestáns Szemle*, XLIII. évf. 1934. 8. sz. 364–368. o.
- 48 Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. In Vida István – Nagy Endre (szerk.): *Válogatott tanulmányok. III.* Budapest, 1986, Magvető, 295–373. o.; Uő: Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. In *Válogatott tanulmányok III.* 375–383. o.; Szabó: *Három nemzedék után...* i. m.
- 49 Szabó István: Debrecen a történelemben. *Élet és Tudomány*, IX. évf. 1954. 52. sz. 1635–1639. o.; Uő: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből...* i. m. 265–310. o.
- 50 *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)*. I–II. Szerkesztette: Szabó István. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó; Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti Tanulmányok*. Budapest, 1960, Tankönyvkiadó Vállalat.
- 51 Lenin, Vlagyimir: *Az agrárkérdésről I.* Budapest, 1950, Szikra; Uő: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Budapest, 1949, Szikra.
- 52 *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában...* i. m.
- 53 Még Für Lajosnál, de Katona Imrénél vagy Niederhauser Emilnél is előfordul. Lásd pl. Niederhauser Emil: A parasztság Európában. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában...* i. m. II. köt. 655–691. o.
- 54 Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 62–74. o.
- 55 Lásd Szabó I., 1961. 848–861. o. Az idézet: Szabó I., 1976. 354. o.
- 56 Lásd Ms 5440/76. 1963.; Ms 5440/85.; Sándor Pál: Agrártörténeti tanulmányok (recenzió a Szabó István által szerkesztett, a Tankönyvkiadó Vállalatnál 1960-ban megjelent, azonos című kiadványról). *Agrártörténeti Szemle*, IV. évf. 1961. 3–4. sz. 567–574. o.
- 57 Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. (Különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira.) In Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti Tanulmányok*. Budapest, 1960, 3–70. o.
- 58 Varga Gyula: Kismarja. Egy szabad paraszt közösség a feudalizmus bomlásának korszakában. In Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok...* i. m. 71–138. o. Az idézet: 127. o.
- 59 Orosz István: A differenciálódás és kisajátítás. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, i. m. II. 9–145. o.
- 60 Ms 5440/86. Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, i. m., II. 616–652. o.
- 61 Lásd *Kitörés a kánonból* i. m.; Orosz 2018: 34–40. o. Orosz István: Szabó István és Szabad György történetírói kapcsolatáról. In *Uo.* 34–40. o.
- 62 Lásd Ms 5440/51; Ms 5440/45.
- 63 Szabad György: A hitelviszonyok. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, i. m. II. 184–245. o.; Szabad György: Szabó István, a történész köszöntése. *Kortárs*, XII. évf. 1968. 12. sz. 1171–1172. o.; Uő: Szabó István (1898–1969). *Századok*, CIV. évf. 1970. 2. sz. 516–518. o.
- 64 Ms 5440/32–33.
- 65 Szabad, György: *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom átterése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó; Kaposi Zoltán: A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései Szabad György A tatai és gesztesi uradalom átterése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra című munkájában. In *Kitörés a kánonból...* i. m. 15–33. o.
- 66 Lásd MTA KIK, Ms 5440/34. Szántó Imre: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850*. Budapest, 1954, Művelt Nép; Valamint Erős Vilmos: A „porosz utas” fejlődés „lassú” változata. (Szabó István opponensi véleménye 1955-ből Szántó Imre könyvéről) *Aetas*, XXXIV. évf. 2019. 4. sz. 106–134. o.
- 67 Megjegyezhető, hogy Szabó István debreceni kollégája és tanszéki utódja szintén a „második jobbágyság” téziséét osztotta, éppen ebben az időszakban, tehát az 1960-as években is. Lásd Szendrey István: Hozzászólás Rácz István előadásához. In Módy György (szerk.): *A hajdúk a magyar történelemben*. Debrecen, 1969, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 85–87. o.; Uő: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.
- 68 Lásd: Mérei Gyula ismertetése Szántó Imre könyvéről. *Századok*, LXXXIX. évf. 1955. 1–6. sz. 957–959. o.
- 69 Lásd még ehhez Dr. Szirácsik Éva (szerk.): *Discussiones Neogradienses*: 12. Birtokosok és birtokok. Salgótarján, 2012, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet.
- 70 Lásd Varga János: *A jobbágysági földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest,

- 1967, Akadémiai; Uő: A teletkulajdon a feudális utolsó századaiban. *Történelmi Szemle*, VII. évf. 1964. 2. sz. 378–388. o.; Károly Vörös: Quelques problèmes de la paysannerie hongroise au debut du XIX-e siècle. In *Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIIe–XXe siècles*. Sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó, 179–186. o.
- 71 Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember*, IX. évf. 1929. 5. sz. 214–244. o.
- 72 Lásd ehhez Ms 4541. 333.
- 73 Szabó István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti Tanulmányok*. i. m. 139–207. o.
- 74 Szabó István: Az alföldi csárdák pusztulása a szabadságharc után. *Debreczeni Képes Kalendárium*, XXX. évf. 1930. 76–80. o.
- 75 Lásd Ms 5440/7.
- 76 Lásd Orosz István: Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István. *Századok*, CLI. évf. 2017. 1. sz. 39–48. o.
- 77 Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, i. m., I. 349–428. o.; Uő: Az alföldi tanyás gazdálkodás. In *Uo.* I. 429–479. o.; Uő: A paraszti művelődés. In *Uo.* II. 487–564. o.
- 78 Lásd Orosz István (szerk.): *Egyetemes Történeti Tanulmányok XVI. Dr. Niederhauser Emil egyetemi tanár 60. születésnapjára*, Debrecen, 1987, KLTE.
- 79 A hatvanas évekbeli együttműködésükre/kapcsolatukra lásd Óze Sándor: *Történeszek az állambiztonság célkeresztjében – Benda Kálmán megfigyelése*. Budapest, 2014, Hamvas Béla Kultúra Kutató Intézet.
- 80 Lásd Orosz, 1987.
- 81 Niederhauser Emil: Agrártörténetírás Kelet-Európában. (Vázlat.) In *Szabó István Emlékkönyv...* i. m. 488–491. o.
- 82 Niederhauser Emil: Zur Frage der osteuropäische (sic!) Entwicklung. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, IV. évf. 1958. 3–4. sz. 359–371. o.; Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I-II. Budapest, 1986, Magvető. (Ebben Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. II. 212–222. o.)
- 83 Ezek a mondatok a „Kitekintés”-ben olvashatók amely a monográfia eredményeinek egyfajta összegzése is. Lásd Niederhauser Emil: *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Budapest, 1962, Akadémiai Kiadó, 318–319. o.
- 84 Lásd Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete*. Budapest, 2022, Ráció Kiadó, 360–366. o.
- 85 Niederhauser: *A parasztság Európában...* i. m. Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy egy ízben Szabó maga is „porosz út”-ról beszél a korszakkal kapcsolatban. Még a kötetek koncepcióját felvázoló előadásában ugyanis azt fejtí ki, hogy a birtokstruktúra az agrár-gazdaságban a „porosz utas” fejlődés jeleit mutatja, s (itt párhuzamosak megállapításai Niederhauser Emilével) súlyosbítja a helyzetet a nagybirtok hitbizományi jellege.; Szabó István: *Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 354. o.
- 86 Niederhauser: A parasztság Európában... i. m. 657–658. o.
- 87 Uo. 667–668. o.
- 88 Uo. 688. o. Hatvanas évekbeli (inkább ellenzékinek számító) pozíciójáról a Történettudományi Intézetben lásd Óze: *Történeszek ...* i. m. 80–87. o. Valamint általában munkásságáról Orosz István: *Niederhauser Emil köszöntése*. 7–10. o.
- 89 Niederhauser Emil: Kelet-Európa a magyar történettudományban. *Magyar Tudomány*, XXIII. évf. 85. köt. 1978. 7–8. sz. 500–504. o. Itt is megemlíti a „második jobbágyosság”-ot, lásd 503. o., inkább egyetértőleg.
- 90 Niederhauser: A kelet-európai fejlődés... i. m. 216. o.
- 91 Uo. 219. o.
- 92 Niederhauser tanulmányában tehát az akkor (1958-ban, de ezek szerint még 1986-ban is) kötelezően utalando Lenin idézi fel, valamint – szintén obligátnak tűnő – gesztust tesz a Vörös Hadsereg felé, amely lehetővé tette, hogy a térség országai (Kelet-Európa) mind a nemzeti függetlenség, mind a társadalmi haladás ügyét sikerre vitték (nyilván a korábbi „közös” fejlődési jegyekkel a lehető legszorosabb összefüggésben). „Lenin zseniális felismerése volt az, hogy Kelet-Európában a szocialista forradalmat nem lehet végrehajtani e szövetség nélkül, a parasztság akarata ellenére, ezért állította a munkás-paraszt szövetség kérdését elméleti és gyakorlati politikai tevékenységének középpontjába.” Niederhauser: A kelet-európai fejlődés... i. m. 220. o. „A második világháború borús éveiben meg erősödtek és felszínre kerültek azok az erők, melyek 1944-ben és 1945-ben a Vörös Hadsereg támogatásával a nemzeti függetlenség ügyét győzelemre segítették, valamint a társadalmi haladás kérdésének végérvényes megoldását szorgalmazták. Ezeknek az országoknak az 1945 utáni fejlődése számos hasonló vonást mutat.” Niederhauser: A kelet-európai fejlődés... i. m. 222. o. A Ring Éva által szerkesztett kötetben (*Helyünk Európában...* i. m.) még Arató Endre és Perényi József nyilatkozik a kérdésről, mindketten

Kelet-Európa-kutatók és legalábbis az egyetemi jegyzetek kapcsán – Niederhauser kollégái. Mindketten elfogadják, sőt egyfajta elvi kiindulópontnak tekintik a „második jobbágyság”, illetve a „porosz út” téziséit. Arató szövege eredetileg 1971-es könyvének előszava, amelyben világosan utal a Niederhauserhez való kapcsolódására. Itt egy vitát idéz fel a Történettudományi Intézetből, amely Niederhauser 1958-as referátumáról szól, s amely nyilván Niederhauser 1958-as német nyelvű tanulmányának előzetes megvitatása volt. Arató éppen a „porosz út”-tal összefüggő egyetértő nézete kapcsán utal Niederhauserre. A Ring Éva által szerkesztett kötetben Perényi József eredetileg 1979-ben megjelent interjúját is újraközli, amelyben az „interjúvolt” Aratóhoz hasonlóan nyilatkozik, szerinte Magyarország mindig (a középkorban) is Kelet-Európa része volt, tehát ebben az értelemben nem érvényes az „elkanyarodás” sem. Perényi itt (és vonatkozó műveiben általában) a kelet-európai fejlődés különböző tájairól, de egyúttal közös „törvényszerűségei”-ről beszél, ugyanakkor a „második jobbágyság” kifejezést is használja „közös törvényszerűségek” tartalmi kibontásánál.

Lásd Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. század első felében. In *Helyünk Európában...* i. m. 368–377. o. (az utalás: 376–377. o.). Valamint: Kelet-Európa fogalma. Beszélgetés Perényi Józseffel (Eredetileg, 1979.). In *Helyünk Európában... i. m.* 506–509. o. (Különösen 509. o.) Hasonlóképpen nyilatkozik mind ő [Perényi József], mind Arató a számtalanszor újranyomott egyetemi jegyzetekben.

Lásd pl. Arató Endre – Niederhauser Emil – Perényi József – I. Tóth Zoltán: *A Kelet-Európai országok története.* (Egyetemi jegyzet, 16. változatlan utányomás.) Budapest, 1981, Tankönyvkiadó.

Egyébként „második jobbágyság”-ról beszél a térséget s így Lengyelországot illetően a 15–18. századra vonatkozóan Jerzy Topolski is. Lásd Jerzy Topolski: *Lengyelország története.* Budapest, 1989, Gondolat Kiadó, 118. o. (A kötet magyar nyelvű kiadásában Niederhauser Emil is közreműködött, ő lektorálta és a fordítást ellenőrizte.)

- 93 Niederhauser: A „második jobbágyság” – mítosz vagy valóság. In Búza János – Estók János – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay... i. m.* Megjegyezhető, hogy Niederhauser 1983-ban egy, a kelet-európai történetírásról készített összefoglaló tanulmányában is mítoszlól beszél, ott azonban a térség történetírásának főleg a 19. században kulmináló nacionalista szemléletét érti ezen, s a tudományosságot a század végén kibontakozó baloldali, szocialista történetfelfogásban

látja. Lásd Niederhauser Emil: A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományosságig. *Világosság*, XXIV. évf. 1983. 8–9. sz. 512–519. o. A kelet-európai történetírásról monografikus igényenl lásd Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában. História.* Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézete. Itt azonban az 1945 utáni időszakot (azaz a marxista történetírást) nem tárgyalja, aminek logikus összefüggése, hogy az orosz történetírás bemutatását is 1918-ban zárja le (tehát a Szovjetunió történetírásáról nem beszél).

Lásd még mindehhez Vörös: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal?... i. m. A szerző itt éppen Niederhauser-t idézi (persze többek, például Kosáry Domokos mellett) az említett „vörös farkok” problémára. Kérdés, hogy mennyiben tekinthető Niederhauser esetében „vörös farkok”-nak a „második jobbágyság”-ra, a „porosz út”-ra, illetve a Kelet-Európa történetében korábban többször felhozott hivatkozás. Mivel a Kelet-Európa vonatkozó koncepcióját lényegében sohasem adta fel (tehát 1990, illetve a rendszerváltás után sem), ezért ebben az összefüggésben „vörös farkok”-ról beszélni okafogyott. Hangsúlyozni lehet esetleg, hogy Niederhauser általában majdhogynem visolygott a teoretikus és filozófiai általánosításoktól, s ez is lehet az oka az esetleges kétértelműségeknek, illetve a kelet-európaiól eltérő, önálló magyar (horribile dictu: „harmadik”) út gondolatában az általa meghaladni kívánt nacionalizmus, „nemzeti látószög” érvényesítésének veszélyét látta. Ugyanakkor, amint korábban erről esett szó, részt vállalt például a Szabó István által szerkesztett kapitalizmus-kori parasztságtörténeti kötetekben, amit számos más (főként a Történettudományi Intézetben tevékenykedő) történész nem tett meg (élükön Pach Zsigmond Pállal, de Varga János is közéjük tartozott). Az itt hivatkozott szövegrészekben is inkább a Szabó István-i koncepcióhoz való közeledést látok, egyébként pedig a szóban forgó időszakban, tehát az 1960-as években is közeli barátok voltak Szabó Istvánnal, rendszeresen látogatták és „ugratták” egymást. Lásd Öze: *Történészek az állambiztonság... i. m.* Illetve Erős: *Populus, plebs, rusticus... i. m.* 360–366. o.

- 94 Romsics: *A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949* [Részletek], i. m.
 95 Lásd pl. *A harmadik út felé... i. m.* 258–259. és 323–324. o.
 96 Lásd pl. Wellmann Imre életútját. Hozzá lásd Csiki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból.* Miskolc, 1999, Wellmann Imre örökösei.

- 97 Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történelem-vitája. *Századok*, CXLII. évf. 2008. 6. sz. 1483–1536. o.
- 98 Lásd pl. Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*. Budapest, 1993, Liget Könyvek.
- 99 Hoffmann Tamás: *Mindennapi élet az ütközőzónákban. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 16–18. századi Keletközép-Európában*. Miskolc, 2004; Tagányi: *Faluközösség és prédiüm...* i. m.
- 100 Szabad György: „Varga János.” *Magyar Tudomány*, CLXIX. évf. 2008. 12. sz. 1538. o.
- 101 Lásd Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudáliszmus kései századaiban 1556–1767*. Doktori értekezés. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó; Granasztói György összefoglalója Varga Jánosnak a „Jobbágyrendszer a magyarországi feudáliszmus kései századaiban 1556–1767” című doktori értekezésének vitájáról. *Századok*, CVII. évf. 1973. 2. sz. 440–447. o.
- 102 Sági Vilmos: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó. Illetve Ms 5440/25–29.
- 103 Szücs: *Vázlat Európa...* i. m.
- 104 Lásd Szücs későbbi munkáját ugyanerről: Szücs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézet.
- 105 Hanák: Közép-Európa: az imaginárius régió. In uő: *Ragaszkodás...* i. m. 156–212. o.; Uő: Kezdjük újra a régió-vitát? In uő: *Ragaszkodás...* i. m. 262–278. o.
- 106 Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkozása*. Máriabesenyő-Gödöllő, 2007, Attraktor Kiadó.
- 107 Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye...* i. m.; Erős: Menekülés a hallgatásba... és a szelmléttörténetbe, i. m.
- 108 Jörn Rüsen: A történelem retorikája. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet*. I-II. Budapest, 2006, Osiris, II. köt., 986–998. o.
- 109 Az Annales és a magyar történetírás ekkori kapcsolatához lásd Gábor Klaniczay: Georges Duby et les Annales en Hongrie. In *Rencontres Intellectuelles franco-hongroises. – Regards croisés sur l’histoire et la littérature études réunis par Péter Sahin-Tóth*. Budapest, 2001, Akadémiai, 106–117. o.
- 110 Lásd még az egész kérdéskörhöz Gyáni: *Érvek az elkanyarodás...* i. m. Az írás eredetileg a BUKSZ 1992-es évfolyamában jelent meg. Ugyanerre természetesen alapvető és a Pach által képviselthez képest homlokegyenest ellentétes álláspont Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi...* i. m. Érdemes itt megjegyezni, hogy Gyáni írásában hivatkozik Varga Jánosnak egy 1993-ban hozzá írt levelére, amelyben Varga kifejti, hogy nagy művét kifejezetten Pach téziseinek cáfolataként írta. Nem lehet kétséges, hogy Varga János egyik eszmei forrása Szabó István volt, ezért logikusan kerültek mindketten szembe a marxista történetírás apostolával. Az egész kérdéskörhöz (az elkanyarodás problematikájához) lásd még Gyáni Gábor: *Történelemviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról*. In uő: *Történelemszövegek...* i. m. 231–240. o.; Uő: Hol tart ma... i. m. 249–261. o.; Gyáni 2002/d: 285–295. o. (E tanulmányok mind korábban, az 1980-as évek végétől jelentek meg, s összefoglalják az ezzel kapcsolatos vitákat, „diskurzusokat”). Valamint pl. *Helyünk Európában. I-II. i. m.; Kell-e nekünk Közép-Európa? Budapest*, 1989, Különszám, Századvég Kiadó; Kővér György: *Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban*. Aetas, XIV. évf. 1999. 3. sz. 285–293. o.
- Újabbán Krausz Tamás a „második jobbágyság” és a porosz utas fejlődés igazolásához Gyáni Gáborral szemben hivatkozik Niederhauser Emil munkáira (2006-os tanulmányára azonban nem), mint aki a magyar fejlődésnek a kelet-európaihoz való tartozását bizonyította. Utal arra is, hogy Gyáni Niederhauser ilyen jellegű műveit elméleti szempontból tisztázatlannak tartja. Látható a fentiekben, hogy ez részben igaz, részben Niederhauser a „második jobbágyság” tézisének 2006-ban már több vonatkozásban mítosznak minősítette. Joggal feltételezhető, hogy ezt a „porosz út” tézisére is érvényesítette.
- Lásd Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európa-íság” problémájához. *Eszmélet*, 2012. 94. sz. 182–244. o.
- 111 Galasso, Giuseppe: *Croce e lo spirito del suo tempo*. Roma-Bari, 2002, Laterza.
- 112 1989-ben (számos más „polgári” történészszel együtt) Szabó István visszakapta akadémiai tagságát, s posztumusz Széchenyi-díjban részesült.
- 113 Lásd a posztkommunista marxista történetírásról Pók Attila: A marxizmus a posztkommunista közép-kelet-európai történetírásokban. In uő: *A múlt hatalma*. Kőszeg-Szombathely, 2018, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézet, 48–62. o. A szerző itt Krausz Tamásra is utal, sajnos azonban utóbbinak Lenin életrajzát (sőt magát az Eszmélet folyóiratot) is inkább csak „public history”-ként és egyfajta vitairatként tudom értékelni, mint ahogy a Gyáni Gáborral folytatott vitáját, s így egész Kelet-Európa-konceptióját is (lásd még a következőket). Egyik sem elsődleges és új forrásokra támaszkodó, elmélyült kutatómunka eredménye.
- 114 Ennek a marxista utóvédharc jegyében folytatott „public history”-nak az egyik legjellegzetesebb képviselője az előzőleg említett Krausz Tamás.

Ő újabban heves vitákat folytatott Gyáni Gáborral „a második jobbágyság” és a „porosz út” kérdéséről, amelyeket itt nincs terünk mélyebben elemezni, mindenesetre jól jellemzik, hogy az e tanulmányban érintett problémák a közvetlen közelmúltban is relevánsnak számítottak. Krausz álláspontjának érzékeltetéséhez elég a (lényegében általa szerkesztett) *Eszmélet* című folyóirat, az előzőkben már utalt 2023-as számához írott előszava, amely alapján megismétli korábbi rögeszméit: az „elkanyarodás” téziséit vitatók a polgári társadalmi rendszer apologetái, míg ő (és „elvtársai”) ennek a szocializmus jegyében tevékenykedő kritikusai. Krausz itt is elfelejti megemlíteni, hogy az „elkanyarodás” (s ezzel egylényegű „második jobbágyság” és a „porosz út”) tézise/ideológiájának gyökerei a sztálinista és rákosista diktatúrába nyúlnak vissza (annak igazolásához/”apológiájához”) járultak hozzá, s benne rejlik a szintén már említett „mesternarratíva” szerepük is). Tehát az ő szocialista kritikája általában a nemkívánatos diktatúrák

apológiájaként, ilyen értelemben vett „public history”-ként interpretálható.

Felfogásának jellemző tudományos alulinterpretáltságot erősíti a 2023-as *Eszmélet* két, a kérdéskörrel összefüggő (s Krausz nézeteit nyilvánvalóan tükröző) tanulmánya (részben már érintettem őket). Ezek egyikében a szerző a magyar történetírás általában vett „módszertani nacionalizmus”-áról beszél, amelyet ő meg kíván haladni valamiféle „nemzetek feletti” igazi tudományossággal, miközben a kérdéskörrel kapcsolatos irodalmat szinte elemi szinten sem ismeri (forrásokról nem is beszélve), például Pach Zsigmond Pál elkanyarodás-elmélete szerint 1991-ben született, korábbi Kelet-Európa-konceptiók (pl. Ránki György és Niederhauser Emilé) kiegészítéseként. Lásd Gerócs Tamás: Magyarország helye a kialakuló világgazdaságban. Az áruterelő társadalmi formák elterjedése Kelet-Európában a „hosszú 16. században”. *Eszmélet*, 2023, 137. 48–62. Illetve György László: Közép-Európa átváltozásai. Uo. 63–93. o.

A megújuló szerzői jogi szabályozás hatása az alkotók díjazására, különös tekintettel a vizuális és az audiovizuális szektorra 2. rész

(Díjazási formák az építészetben) Az építészeti tevékenységek sokfélesége és sokrétősége összetett (településvédelmi, lakhatási, kulturális, gazdasági, kreatív ipari stb.) jogviszonyt eredményez, amelyet egyszerre hatnak át a közjog és a magánjog alapvetően eltérő, helyenként mégis összefonódó szabályai. A vizuális művészetek közül az építészet területén kapcsolódnak össze leglátványosabban a tevékenység polgári jogi (tervezési szerződések), közjogi (hatósági engedélyezés, örökségvédelem), büntetőjogi, fogyasztóvédelmi és versenyjogi normái.¹ A közös pontok ellenére ettől a nagy halmaztól jól elkülönülnek a szerzői jogi szabályok, amelyek az építészek díjazása kapcsán is meghatározók.

Az építészek díjazásának, tevékenységük anyagi ellentételezésének kérdéskörét bonyolítja, hogy az építészet – a kulturális dimenziók mellett – ezer szállal kötődik a gazdasági, kreatív ipari és információ-technológiai környezethez, ezek működéséhez. A művészeti ágak közül az építészet áll legközelebb a tudományhoz, az ipar egyes területeihez, ezáltal az építész által létrehozott művek vannak a legnagyobb hatással környezetünkre, az építészet bír a legnagyobb befolyásoló erővel az emberek mindennapi életére. A témával foglalkozó kutatások szerint az építészet társadalmi méretű fontosságának tudható be az építés egész folyamatának szigorú, ugyanakkor sokszor változó, állandó viták és kritikák kereszttüzében álló bonyolult szabályokhoz kötése.² Mindez nem vonatkozik az építészeti, tervezési szolgáltatások ajánlott díjszámítására, amely szakmai egyeztetések és egyetértés mentén a Magyar Építész Kamara (MÉK) által kerül elfogadásra és szabályzatban közzétételre.

Az építészeti-műszaki tervezési jogosultság megszerzésének, megőrzésének, elvesztésének szabályozása részleteiben ugyancsak a MÉK és a Magyar Mérnöki Kamara (MMK) feladata. Az építés engedélyezése tehát komoly szakértelmet igénylő, számos szakhatóság bevonását megkívánó, az érdekeltek jogos érdekeinek összehangolását is szolgáló, döntéseiben gyakorlatilag visszafordíthatatlan, felelősségteljes eljárásforma. Az építési engedélyezés, a településtervezés és településfejlesztés összetett joganyaga kevésbé az építész-tervező személyhez fűződő és vagyoni jogaira, sokkal inkább az építési tevékenység településképi, műszaki, technikai és hatósági elemeire fókuszál. Ebből fakadóan az építésügyi szabályozás közjogi (építésügyi hatósági) jellege nem kedvez az alkotói jogok és érdekek megjelenítésének.³ Ezt a szemléletet az építésüggyel kapcsolatos szabályozás szerzői joggal való összhangjának megteremtése törte meg, egyértelművé téve a 2019. január 1-jétől bevezetett építészeti szerzői jogi reformot megelőzően rendezetlen, korábbi állami vagy önkormányzati tulajdonú tervezővállalatok által készített tervdokumentáció jogi jellegét (Nemzeti tervvagon).⁴ Külön kormányrendelet tartalmazza az építésüggyel összefüggő szakmagyakorlás feltételeit, amely rögzíti ugyan a tervezési díj elemeit, de az építészeti szolgáltatások ajánlott tevékenységszorozóinak és díjszámítási módozatainak meghatározását a kamarák saját szabályozására bízta.⁵

Az építészeti alkotások és terveik szerzői jogi felhasználásának átrendezését az tette szükségessé, hogy a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (a továbbiakban: Szjt.) 1999. szeptember 1-jei hatálybalépését megelőző időszakban működő állami

tervezővállalatok, intézetek keretei között megtervezett építészeti alkotások (főképpen középületek) esetében nem volt delegálva egyetlen állami szervhez sem az állami tulajdonú tervdokumentációkhoz kapcsolódó vagyoni jogok tekintetében a rendelkezési jog gyakorlása. Az elmúlt időszakban több közfeladat ellátására szolgáló építmény felújítására, átépítésére irányuló beruházás megvalósulása húzódott el a még működő (jogutód) tervezőirodák, illetve azok alkalmazottjai és a beruházók közötti szerzői jogi jogviták miatt. A helyzet jogszabályi rendezéséig hosszú út vezetett; nem volt egyszerű megteremteni az egyensúlyt a középületek átépítésének közérdeke és az építmények tervezőinek magánérdekei között.⁶

A szabályozási reform kulcseleme, hogy a jogutódlással megszűnt állami tulajdonú tervezővállalatokban született tervek és épületek szerzői jogának részét képező felhasználási és vagyoni jog, azaz a Nemzeti tervvagyon az államot illeti meg. A gyakorlatban ez úgy ment végbe, hogy a megszűnt állami tervezővállalatok rendezetlen jogi sorsú építészeti-műszaki dokumentációi, valamint a privatizációt megelőzően állami pénzeszközök felhasználásával készült épületek építészeti-műszaki dokumentációi az állam 100 százalékos tulajdonában álló Lechner Tudásközpont Nonprofit Kft. részére kerültek átadásra.⁷ A módosítás meghatározta a Nemzeti tervvagyon körét, amelynek tekintetében az államot mint vagyoni jogi jogosultat illetik az építészeti alkotásokhoz és építészeti-műszaki dokumentációihoz fűződő vagyoni jogosultságok.⁸ Az ismert (létező) jogutód számára továbbra is biztosított a privatizáció alatt vagy azt követően készített építészeti-műszaki dokumentációk szerzői jogi védelme. 2023. január 1-jétől a Lechner Tudásközpont építésügyi szabályozással és építésügyi ügyekkel kapcsolatos feladatai az Építési és Közlekedési Minisztériumhoz (ÉKM), illetve az ÉKM Építésügyi Dokumentációs és Információs Központjához kerültek át.

A rendezésnek négy esetkört kellett lefednie attól függően, hogy a tervek 1999. szeptember 1-jét megelőzően, vagy azt követően készültek, illetve hogy jogutódlással, vagy jogutód nélkül megszűnt tervezővállalatok keretében valósultak meg. Az időkorlátnak azért volt jelentősége, mert az 1999. augusztus 31-éig hatályos régi Szjt. még nem ismerte a vagyoni jogok teljes mértékű átszállásának lehetőségét.⁹ Az akkori szabályozás ugyanis úgy rendelkezett, hogy ha a mű elkészítése a szerző munkaköri kötelezettsége és a munkáltató a munkaviszony tartalma alapján a mű felhasználására jogosult, a mű átadása a nyilvánosságra hozatalhoz való hozzájárulásnak minősül, és a felhasználás joga az átadással száll át a munkáltatóra. A munkáltató ezt a jogát a munkaviszony tartalma által meghatározott körben szerezte meg, és csak működési körén belül gyakorolhatta.

A reform része volt az építészeti alkotásokkal kapcsolatos, szerzői jogi szempontból lényeges adatokat tartalmazó nyilvántartási rendszer, az Építészeti Szerzői Jogi Nyilvántartás bevezetése, amely az építésügyi naprakész tájékoztatását hivatott segíteni. Ez az adatbázis lehetővé teszi azt is, hogy visszamenőlegesen is lehessen önkéntesen nyilatkozni az építészeti szerzői jogokról. A nyilatkozat megtételét követően az Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ megvizsgálja, hogy az építészeti alkotás nem tartozik-e a Nemzeti tervvagyon körébe. Amennyiben a vizsgálat megállapítja, hogy az érintett tervek a Nemzeti tervvagyon körébe tartoznak, akkor a közzététel (például publikáció, oktatás, kutatás, kiállítás) vagy a tervezett beruházás (bővítés, átépítés) vonatkozásában az áttervezéshez az ÉKM-től kell felhasználási engedélyt kérni.¹⁰

A Nemzeti tervvagyon körén kívüli, már megvalósult építészeti alkotás és építészeti-műszaki dokumentáció ismételt felhasználásának díjszámítását tartalmazó MÉK–MMK közös Díjszabás szerint az ismételt felhasználás ajánlott díját az építészeti alkotás és

az építészeti-műszaki dokumentáció ismételt felhasználásának időpontjában érvényes, az épület megvalósításához szükséges összes szerzői joggal védett munkarész tervének nettó tervezési díja szerint kell megállapítani.¹¹

A már megvalósult épületek áttervezésének (átdolgozásának) Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ által kiadott Szabályzatában, illetve a MÉK–MMK közös Díjszabásában meghatározott felhasználási díjtételeitől élesen el kell választani a MÉK Építészeti Alkotások Ajánlott Díjszámítási Szabályzatát az új épületek tervezési és építészeti szolgáltatásairól.¹² Az ezekben meghatározott óradíjak átalánydíjnak minősülnek, ennek megfelelően teljes mértékben tartalmazzák az építészeti szolgáltatással kapcsolatban és azzal összefüggésben felmerült valamennyi költséget.¹³ Ettől eltérően alakulnak a családi házak tervezésének árai, amelyek 250 000 és 2 650 000 forint között mozognak. Másként számolva, a bruttó négyzetméterárak 2500 és 6000 forint közé tehetők, az átlagos óradíj pedig 15 000 forint. Egy kis családi ház tervei akár 10–13 óra alatt elkészülhetnek, a nagyobb és összetettebb, valamint üzleti célú ingatlanok rajza ugyanakkor jóval több időt vesz igénybe. A szabadúszó tervezők munkadíja alacsonyabb, mert nekik a bevétel kisebb részét kell a saját költségeik fedezésére fordítaniuk.¹⁴

A szakértők szerint a tervezői díj objektív mércéjét – a megrendelő igényein túl – elsősorban a megtervezettni kívánt épület helyszínének adottságai és az épület jellege, másodsorban az adott tervdokumentáció típusa határozza meg. Mindezekon felül, az építészeti területén is a legfontosabb áralakító tényező a szakmai elismertség; amíg a neves építészek elkérhetik és el is kérik a kamarai díjszámítás szerinti tervezési díjat, addig a kevésbé ismert irodák ennek a töredékéért dolgoznak. Ezzel együtt, az új típusú – tevékenységsszorókra és óradíjakra épülő – kamarai díjszámítási ajánlások objektívebb és igazságosabb modellnek tűnnek, mint a 2014 előtti díjszabás, amely a bekerülési összegből, vagyis a megvalósítási árból származtatta a tervezési díjat. Ennek összege százalékosan csökkent, tízmillió forinttól tízmilliárd forintos bekerülési összegig. A komplett tervezési díj felső határa 10 százalék, az alsó pedig 4,5 százalék volt.

A Gazdasági Versenyhivatal (GVH) 2008. március 10-én kelt határozata ugyanakkor a MÉK díjszámítási szabályzatainak egyes rendelkezéseit alkalmasnak ítélte a piaci verseny korlátozására, ezért a köztestületnek ötmillió forint bírságot kellett fizetnie. Továbbá a kifogásolt rendelkezések a versenyhivatal szerint alkalmasak voltak az építészek által nyújtott szolgáltatások árának közvetett meghatározására, sőt mesterséges magasan tartására is, hiszen az esetlegesen költséghatékonyabban vagy gyorsabban dolgozó építészek is csak bizonyos szintig mehettek a díjszabás által meghatározott árak alá, azon túl tettük minősített etikai vétségnek minősülhetett. A GVH versenykorlátozásra alkalmasnak tekintette az etikai-fegyelmi szabályzatnak azt a rendelkezését is, amely szerint az építész kizárólag olyan építészeti versenyben vehet részt, amely lebonyolítása során biztosítható a feladat mértékével arányos honoráriumérték. A GVH szerint a kamara szabályzatainak szövegéből, illetve a szabályzatok alkalmazásához kapcsolódó szankciórendszerből egyértelműen levezethető volt, hogy annak célja a gyakorlatban érvényesülő díjknál magasabb tervezői díjak elérése.¹⁵

Az építésznek fizetendő díj több részből tevődik össze: míg az építészeti díj csak a tervezést (engedélyezési terv, kiviteli terv) foglalta magában, addig a komplett mérnöki szolgáltatásba a kivitelezés felügyelete, vagyis a tervellenőrzés is beletartozik. A megvalósítás felügyeletének tervellenőri díját az MMK külön díjszabásai tartalmazzák. A korábbi díjtáblázatok az összes tervezési díj 10 százalékában rögzítették az épületek létesítésével kapcsolatos mérnöki szolgáltatások ajánlott díjszabását. A 2021. január 1-jétől érvényes díjszabás már mérnöknapokban határozta meg a díjak összegét, hat

külön kategóriában (a kiemelt mérnöktől a segédtervezőig). A kiemelt mérnök kategóriában a napidíj 300 000 forint + áfa, míg a legalacsonyabb kategória díja 66 000 forint/nap + áfa.¹⁶ Hozzá kell tenni, hogy a tervellenőri tevékenység az elfogadott értelmezés és gyakorlat szerint érintőlegesen nem minősül alkotó (művészeti) tevékenységnek, így annak eredménye nem áll szerzői jogi védelem alatt.

Összefoglalva, az építészeti tervezés területén három díjszabást különböztethetünk meg. Az első és talán legfontosabb, leggyakrabban alkalmazott tarifa a MÉK ajánlott díjszabása az új épületek tervezési és építészeti szolgáltatásairól. A tevékenységként meghatározott, eltérő mértékű óradíjak, illetve napidíjak átalánydíjnak minősülnek. Ezt egészíti a már megvalósult épületekhez kötődő építészeti alkotás és az építészeti-műszaki dokumentáció ismételt felhasználásának ki a MÉK és az MMK ajánlott közös díjszámítását tartalmazó díjszabás. Az ismételt felhasználás ajánlott díját az építészeti alkotás és az építészeti-műszaki dokumentáció ismételt felhasználásának időpontjában érvényes, az épület megvalósításához szükséges összes szerzői joggal védett munkarész tervének nettó tervezési díja szerint kell megállapítani. A nettó tervezési díj a tényleges felhasználás mértékével korrigálható, ami azonban 20 százaléknál kevesebb nem lehet. Az egyszeri ismételt felhasználás díja a díjalap 30 százaléka. Végül, a harmadik az ÉKM Építésügyi Dokumentációs és Információs Központjának külön szabályzata a magyar államot megillető építészeti vagyoni jogok (Nemzeti tervvagyon) felhasználásának díjairól. Az itt megállapított és méltányosnak tekinthető díjak mindenhol fix összegek, ahol a fizetendő felhasználási díj összege függ az építmény típusától, nagyságától (m²) és a tervezett felhasználás időtartamától. Mindezt táblázatban szemléltetve:

kibocsátó	díjszabás tárgya	díjszabás típusa	díjszámítás módja
MÉK	új épületek tervezési és építészeti szolgáltatásai	ajánlott	tevékenységi kategóriák és szorzók szerint mérnökörában, illetve mérnöknapban meghatározott, eltérő mértékű óradíjak és napidíjak (mint átalánydíjak)
MÉK-MMK	már megvalósult épületekhez kötődő építészeti alkotás és az építészeti-műszaki dokumentáció ismételt felhasználása	ajánlott	a nettó tervezési díjat a dokumentáció ismételt felhasználásának időpontjában érvényes, az épület megvalósításához szükséges összes szerzői joggal védett munkarész tervének nettó tervezési díja szerint kell megállapítani, amely a tényleges felhasználás mértékével korrigálható
ÉKM Építésügyi Dokumentációs és Információs Központja	a magyar államot megillető építészeti vagyoni jogok (Nemzeti tervvagyon) felhasználása	kötelező	fix összegű felhasználási díj, amely mértéke függ az építmény típusától, nagyságától (m ²) és a tervezett felhasználás időtartamától

A tervezőt megillető díjazással kapcsolatos kérdésekre a Szerzői Jogi Szakértő Testület leggyakrabban azt a választ adja, hogy ez nem tartozik hatáskörébe a Testület általános gyakorlatának megfelelően. Iránymutatásként több esetben kimondásra került, hogy az Sztj. 16. §-ának (4) bekezdésében foglalt, a felhasználáshoz kapcsolódó bevétellel arányos díjazásra vonatkozó szabály az építészeti alkotások esetében egyáltalán nem vagy csak nagyon közvetetten alkalmazható. „Az építészeti tervek esetében az egyes résztervek (engedélyezési terv, látványterv, kiviteli terv stb.) elkészítésében és a kivitelezésben való közreműködés (művezetés) is alakíthatják a díj összegét. A díjazás mértékét, vagy részben egyik elemét alkothatja tehát ez utóbbi fázisban a kiviteli költségek százalékában (ezrelékében) meghatározott összeg is. A tervezési szerződésben kikötött tervezési díjat és járulékait a tényleges felhasználónak kell megfizetnie. A tervezési díj mértéke vonatkozásában a Magyar Építész Kamara díjszámítási szabályzata irányadónak tekinthető, de az átdolgozáshoz történő hozzájárulás fejében kérhető díj mértéke az érintett felek megállapodásán múlik.”¹⁷

A Semmelweis Egyetemen a Korányi projekt engedélyezési tervének felhasználása tárgyában készült testületi szakvélemény tisztázta, hogy a tervezési szerződés nem tartalmaz semmilyen rendelkezést az elkészült tervek felhasználásával és általában a szerzői/felhasználási jogokkal kapcsolatban, miközben ezek a Ptk. diszpozitív rendelkezése szerint is a tervezési szerződés lényeges tartalmi elemének tekinthetők. Az eljáró tanács megjegyezte, hogy „célszerű a megállapodásban nemcsak általánosságban azt rögzíteni, hogy a tervezői díj a terveknek a Korányi projekthez szükséges terjedelmű felhasználásának ellenértékét és a Tervezőnek a tervek átdolgozásához való hozzájárulásáért járó ellenértéket foglalja magában, hanem azt is, hogy a díj mely része a terv elkészítésének ellenértéke, és mely része a jogdíj az átengedett felhasználási jog és az átdolgozáshoz adott engedély ellenében (például 80 százalék a terv elkészítésének díja, 20 százalék jogdíj). A megosztási arányt ahhoz képest lehet meghatározni, hogy milyen mértékű tevékenység ellátása volt szükséges a terv elkészítéséhez és milyen széles terjedelmű a megrendelő jogszerzése. A megosztást indokolhatja az a megfontolás is, hogy ha kelékszavatossági jogvita keletkezik (hibás terv), elősegítheti a vitás kérdések rendezését, ha tudható, hogy mennyi volt a tevékenység ellenértéke.” Amennyiben az ajánlatkérő (megbízó) a kivitelezési tervek elkészítésére vonatkozó tervezési szerződést a lefolytatott tárgyalásos közbeszerzési eljárás eredménytelensége miatt az ajánlattevő tervezővel nem köti meg, a megbízó részéről szükséges, hogy a tervezővel olyan külön felhasználási szerződést kössön, amely lehetővé teszi a terveknek a későbbi nyílt közbeszerzési eljárásban történő felhasználásukat és a nyertes pályázóval olyan tervezési szerződés megkötését, amelynek a teljesítése nem sérti a tervezőnek az engedélyezési tervekkel kapcsolatos szerzői jogát. Az engedély megadását a tervező díjazáshoz kötheti. Nincs olyan jogszabály, amely a hozzájárulás fejében kérhető díj mértékére vonatkoznék ebben az esetben. Ez az érintett felek megállapodásán múlik.¹⁸

Konkurensszabályok közötti árvitában hozott precedens értékű határozatot a Közbeszerzési Hatóság Közbeszerzési Döntőbizottsága (a továbbiakban: Döntőbizottság). Az ügy előzményeként az ajánlatkérő új, fedett uszoda megvalósításához szükséges engedélyes és kiviteli tervek elkészítésére írt ki közbeszerzési eljárást, amelyre öt ajánlattevő nyújtott be ajánlatot. A jogorvoslati eljárásban több ajánlattevő vitatta a nyertes ajánlattevő árajánlatának megalapozottságát annak aránytalanul alacsony volta miatt. Álláspontjuk szerint ők a MÉK díjszámítási ajánlásához igazodó nagyságrendű ajánlatot nyújtottak be, míg a nyertes ajánlattevő hozzávetőlegesen a reális piaci ár 60 százalékára tett ajánlatot, amely összegért a közbeszerzési eljárás ajánlati felhívása és

a közbeszerzési dokumentuma szerinti tervezési feladatok reálisan nem teljesíthetők. A nyertes ajánlattevő arra hivatkozott, hogy a kamarai díjszabás szerinti becsült nettó tervezési érték az engedélyezési terv, a kiviteli terv és a tervezői művezetés összesített díja, amelyből az engedélyezési terv díja szokásosan a teljes tervezési díj 45 százaléka körüli. Ez annyit jelent, hogy a kiviteli terv és a művezetés együttes díja a teljes díj maradéka, jelen esetben kb. 100 millió forint. Ennek az összegnek kell kiegészülnie a meglévő jóváhagyási terv engedélyezési tervi adaptációjával, amely munka mindössze néhány milliós többletköltséggel, tekintettel a jóváhagyási terv (ennek teljes körű és harmadik személyre átruházható felhasználási jogával az ajánlatkérő rendelkezik) engedélyezési terv szintű kidolgozottságára. Éppen ezért ezt a becsült értéket meghaladó ajánlatok mindegyike jelentősen túlárzott. Az ajánlatkérő álláspontja szerint önmagában az, hogy a nyertes ajánlat mérnök óradíja, illetve napdíja nem éri el a kamarai díjszabás ajánlott mértékét, nem eredményezheti az ajánlati ár aránytalanul alacsonynak történő minősítését, tekintettel egyrészt arra, hogy a MÉK csupán ajánlást fogalmaz meg, másrészt a kamarai ajánlás is csupán annyit rögzít, hogy az alacsony ár felveti annak lehetőségét, hogy az elvégzett munka (az elkészült tervek) minősége nem lesz megfelelő színvonalú. A Döntőbizottság határozatában arra a megállapításra jutott, hogy sem a kérelmező, sem az ajánlatkérő, sem maga a Döntőbizottság nincs abban a helyzetben, hogy szubjektív körülményektől tegye függővé az ajánlati ár megalapozottságát.¹⁹ A nyertes ajánlattevő által alkalmazott óradíjak alacsonynak minősülésével összefüggésben a Döntőbizottság szintén arra hivatkozott, hogy az objektív alapú indokolás követelménye miatt nincs lehetőség a kérelmező által állított olyan tényezők vizsgálatára, amely abból indul ki, hogy a nyertes ajánlattevői konzorciumnak nehézségei lesznek a jövőben munkatársak felvételével. A kérelmező e körben nem ellenőrizhető, és egyébként olyan tényezőt kíván az ajánlatkérőn számon kérni, amely az ajánlattevői piaci szereplő jövőbeli kockázata. A Döntőbizottság egyedül azt kifogásolta és szankcionálta, hogy a nyertes ajánlattevő műszaki és pénzügyi ütemterve csak az engedélyezési és a kivitelezési tervi szakaszban mutatta be a művezetés költségeit, vagyis a kivitelezés során tervezői művezetéshez szakemberrel és költséggel nem számolt.²⁰ Ez az ügy is rávilágít arra, hogy az árajánlatok a kamarai díjszabás szerinti becsült tervezési értékhez képest is túlárzottak lehetnek, ha az ajánlattevők nem veszik figyelembe az árazásnál a meglévő (és csak kiegészítésre, aktualizálásra szoruló) jóváhagyási terveket.

Összefoglalva az e jogesetek kapcsán hozott ítéletek indokolásában leírtakat, az látható, hogy a tulajdonosi igények élveznek elsőbbséget, ha az épület célszerű, zavartalan használata miatt vagy akár közérdekből van szükség az épület megváltoztatására, ilyen esetben a szerzői jogosult túrni köteles az építészeti mű megváltoztatását még akkor is, ha e megváltoztatás adott esetben személyhez fűződő jogait sérti. A szerzői jog gyakorlása nem ütközhet a tulajdonosnak a dolog célszerű zavartalan használatához fűződő jogával. A tulajdonost megilleti az a jogosultság, hogy a tulajdonában álló épületet, ha annak reális igénye felmerül, átalakítsa, bővítsé, funkcióját, rendeltetését megváltoztassa, vagy ha azt szükségesnek tartja, az épületet lebontsa, illetve teljes egészében átépítse.²¹ Az elmaradt jogdíj vagy a jogsértéssel okozott vagyoni hátrány összegének megállapítása is nehéz helyzet elé állította és állítja a jogalkalmazást ezekben az ügyekben; megfigyelhető, hogy – illetékesség hiányában – a Szerzői Jogi Szakértő Testület (SZJSZT) is vagy kitért az erre irányuló kérdések megválaszolására elől, vagy a díjmértékek vonatkozásában a MÉK díjszámítási szabályzatát tekinti irányadónak, hozzátéve, hogy az átdolgozáshoz történő hozzájárulás fejében kérhető díj mértéke az érintett felek megállapodásán múlik.

(Díjazási formák a műszaki létesítmények körében) A műszaki létesítmények terveinek szerzői jogi védelme e művek megóvására irányuló törekvésekre vezethető vissza, élesen elhatárolva a műszaki létesítményben esetlegesen testet öltő műszaki megoldást védő kizárólagos jogtól, az iparjogvédelem körébe tartozó szabadalomtól. A két védelmi rezsim jól megkülönböztethető egymástól, és nem okoz zavart a műszaki létesítmények jogi védelmének biztosításában. Ennek ellenére a műszaki létesítmények sokkal inkább az épületekkel és az iparművészeti alkotásokkal mutatnak rokonságot, mint a képzőművészet tárgyaival. Az épületekkel való rokonság abban gyökerezik, hogy az építmény típusú műszaki létesítmények létrehozását is külön szakértelmet igénylő tervezés előzi meg (amely tervek szintén szerzői jogi védelem alatt állnak), továbbá e létesítmények egy műpéldányban öltenek testet és felhasználásuk, praktikusan üzembe helyezésük a tulajdonjog átruházását is magában foglaló építési-szerelési szerződéssel valósul meg. Az iparművészettel való párhuzam pedig abban mutatható ki, hogy a sorozatgyártott műszaki alkotások használati funkcióval is rendelkeznek, ezáltal megfelelhetnek egyes iparjogvédelmi oltalmak követelményeinek. Élesen elválik tehát a műszaki létesítmények terveinek szerzői jogi védelme a műszaki létesítményben esetlegesen testet öltő műszaki megoldást – mint találmányt – védő kizárólagos jogtól, az iparjogvédelem körébe tartozó szabadalomtól.²²

A műszaki létesítmények jogi védelmét illetően jogértelmezési és jogalkalmazási zavart okoz, hogy míg az Szjt. az építészeti alkotások esetében a tervre is, és az épületre is kiterjeszti a szerzői jogi védelmet, műszaki létesítmény esetén kizárólag annak tervét említi csak.²³ A másik nyitott kérdés a műszaki létesítmények szűkebb vagy tágabb körű értelmezése, vagyis annak eldöntése, hogy csak az építmény jellegű és méretű, vagy a kisebb, műszaki eszköznek, berendezésnek minősülő műtárgyak terveinél is fennáll-e a szerzői jogi védelem. Ezek a dilemmák nehezebbé, szinte lehetetlenné teszik a műszaki létesítményeket tervezők díjazására vonatkozóan bármilyen kalkuláció vagy díjszabás kimunkálását, ilyen nem is létezik. Jogvitás ügyekben a bíróságok esetéről esetre hoznak döntéseket, különböző szempontokat (az eszköz előállításának költsége, többszörözhetősége, kereskedelmi hasznosíthatósága stb.) mérlegelve a tervezők díjazásának, illetve a műveik jogsértő felhasználásával okozott vagyoni hátrány mértékének megállapításánál.

Műszaki létesítmény tervének minősülő acélszerkezetes építési rendszerű csarnokok látványtervének engedély nélküli felhasználása, átdolgozása tárgyában készített testületi szakvélemény a tervek felhasználása miatti díjazás (gazdagodás) tekintetében nem tudott általános fogódzót adni a bíróság részére. Mivel a HUNGART díjszabása képző-, ipar- és fotóművészeti művek másodlagos felhasználására vonatkozik, az nem használható építészeti alkotások és műszaki létesítmények terveinek felhasználása esetén. Ebben az esetben a jogsértéssel elért gazdagodást²⁴ a bíróság az eset egyedi körülményeitől függően tudja felmérni. „Objektív jogsértés esetén a szerző vagyoni igényeinek legalsó határa az elmaradt jogdíj. Ha a jogsértő gazdagodása ezt a mértéket meghaladja, a különbözet is követelhető.”²⁵

Városi csapadékvíz-elvezetés, vízjogi létesítési engedélyezési terv felhasználása tárgyában készült SZJSZT-szakvélemény hivatkozott a tervezési és mérnöki szolgáltatások megrendelésére vonatkozó speciális előírásokat tartalmazó jogszabályra, amelynek értelmében az ajánlatkérő a tervezővel kötött szerződésben előírja, hogy az elkészített tervekkel kapcsolatosan korlátlan és kizárólagos felhasználási jogokat szerez, a tervező pedig nyilatkozik ezen felhasználási jogok átruházásáról a tervezési szerződésben meghatározott, erre vonatkozó díj ellenében. Ha az ajánlatkérő rendelkezik végleges építési vagy létesítési engedéllyel, a további tervezésre irányuló közbeszerzési eljárásban biztosítania

kell, hogy a nyertes ajánlattevő jogdíj fizetése nélkül legyen jogosult az eljárás során rendelkezésére bocsátott tervek általa elvégzendő tervezési feladathoz szükséges továbbtervezésére, átdolgozására.²⁶ A Testületnek sem volt tudomása kötelezően alkalmazandó díjszabásról a díjmérték megállapítására vonatkozóan, ugyanakkor utalt az MMK mérnöki tevékenységek ajánlott díjszabására.²⁷ Erre tekintettel a jogdíj mértéke minden esetben az érintett felek közötti megállapodás tárgyát képezi. Az eljáró tanács álláspontja szerint az engedélyezési tervekkel kapcsolatosan megkötött korábbi szerződésekben meghatározott megbízási díjból kell kiindulni az esetlegesen fizetendő jogdíj meghatározásánál, az ezekben a szerződésekben meghatározott megbízási díj 10–30 százalékának alapulvételével.²⁸

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy jelentős különbségek vannak az építészeti alkotások tervezői és a műszaki létesítmények tervezői díjazásának kiszámítási módjában és a díjösszegek mértékében. A mélységi összevetést nehezíti, hogy az építészeti alkotások és a műszaki létesítmények tervezői díjai függenek a tervező (iroda) ismertségétől, továbbá az építmény vagy műszaki létesítmény méretétől, földrajzi elhelyezkedésétől, bonyolultságától és még számtalan tényezőtől. Mindezek ellenére egyértelműen rögzíthető, hogy az építészeti szolgáltatások mérnöki napidíjai minden tevékenységkategóriában 15–20 százalékkal magasabbak a műszaki létesítmények tervezésének napidíjainál.

Mindkét szerzői kör számára létfontosságú kérdés a tervezői díjak határidőben történő kiegyenlítése, ami a korábbi építőipari lánctartozások, körbetartozások időszakában jelentős probléma volt. A kamarák régóta küzdenek azért, hogy a szakhatóságok a létesítési, bontási, átalakítási stb. engedélyek kiadását ne csak az eljárási díjak befizetéséhez kössék, hanem annak megfelelő igazolásához is, hogy az engedélyes a tervezői díjat a tervező részére kifizette.²⁹ A tervezői díjak szabályszerű megfizetésének lehetőségét a 266/2013. (VII. 11.) Korm. rendelet teremtette meg: a tervező a területileg illetékes kamarának bejelentheti, ha egy másik kamarai tag (gazdasági társaság kamarai tagsággal rendelkező vezetője) nem fizette ki a jogszerű díját. A területi kamara felszólítja a fizetésre kötelezettet, hogy 60 napon belül igazolja a kifizetés tényét, és ha ennek nem tesz eleget, az adós jogosultságát a kamara mindaddig felfüggeszti, amíg a kiegyenlítés meg nem történik.³⁰ Ez a szabály meggyorsíthatja a kamarai tagok közötti díjfizetés rendezését, de nem segíti elő az építető vagy a kivitelező oldalán fennálló díjtartozások rendezését. Ezt továbbra is a hagyományos jogorvoslati eszközökkel (kártérítési per, felszámolási eljárás, büntető feljelentés) lehet kikényszeríteni.

(Díjazási formák a filmalkotások körében) Kutatásunk második nagyobb egysége a filmalkotások, valamint a rádió- és televízió-műsorok alkotóit megillető díjazás vizsgálata, amit nem a kommunikációelmélet oldaláról, hanem a jogi szabályozás felől közelítünk meg. Külön elemzés tárgya lehetne az első audiovizuális mű megjelenése óta ezen a területen bekövetkezett hihetetlen méretű jogfejlődés bemutatása, aminek a magyarázata – a film kiemelkedő művészeti jelentősége mellett – a filmgyártás erős gazdasági hatása. Az angolszász és a kontinentális szabályozás közötti lényegi eltérések³¹ is jól szemléltetik, hogy a szerzői jogi rendelkezések jellege milyen hatással van a filmek létrehozására, a rá épülő befektetésekre, az iparág helyzetére, a filmalkotók díjazására, valamint a felhasználók és a közönség igényeire.³²

A szektorra jellemző túlszabályozottság ellenére, az audiovizuális szerzők díjazása és műveik anyagi elismerése alapvetés szintjén sem jelenik meg a kommunikációs joganyagban. Ezeket a kérdéseket ebben a műfaj- és alkotócsoporthoz is – a szabadpiaci mechanizmusok és a szerződéskötési szabadság mellett – az Sztj., a mozgóképről szóló

2004. évi II. törvény (a továbbiakban: filmtörvény) és kapcsolódó joggyakorlat rendezi. A filmalkotók díjazásának is sarkalatos szabálya, hogy minden felhasználási módban külön-külön díjazás illeti meg a szerzőt. A megfilmesítési szerződésekre vonatkozó külön rendelkezések ehhez annyit tesznek hozzá, hogy felhasználáshoz kapcsolódó bevételnek minősül az a támogatás is, amelyet az előállító a film megvalósításához kap, és a díj megfizetésére az előállító köteles.³³ A rendelkezés nyilvánvalóan azt a régi gyakorlatot kívánta törvényi szintre emelni, amely szerint egy-egy szerző elismertsége a megvalósításhoz nélkülözhetetlen támogatások megítélésénél meghatározó, ezért akceptálható a szerző díjigénye a támogatásokra is.³⁴

Az audiovizuális művek felhasználásának folyamatát nagymértékben behatárolja a filmalkotók és a filmelőállítók sajátos viszonyrendszere, a komplex jogviszonyok által meghatározott felhasználói hálózat, a kapcsolódó ágazati jogszabályok (Mttv,³⁵ filmtörvény) rendelkezései, valamint a közös jogkezelés meghatározó szerepe az audiovizuális művek felhasználásában. Az egyes filmtípusok megalkotásának célja, alkotóik jelentős száma és eltérő jogállása, a létrehozott mű készítéséhez szükséges források jellege (befektetők, állami támogatások, alapok stb.) kihatással van a felhasználás módjára, valamint a személyhez fűződő és vagyoni jogok gyakorlására, beleértve az alkotók díjazását.³⁶

Az Sztj. 64. §-ának (1) bekezdése szerint filmalkotás az olyan mű, amelyet meghatározott sorrendbe állított mozgóképek hang nélküli vagy hanggal összekapcsolt sorozatával fejeznek ki, függetlenül attól, hogy azt milyen hordozón rögzítették. A filmalkotás fogalmát az Sztj. mellett a filmtörvény és az Mttv. is meghatározza, mindkettő a saját tárgyköréhez, célrendszeréhez igazítva (szűkítve) azt. A filmtörvény a jogalkotó szándéka szerint az állam által támogatandó filmalkotásokhoz igazítja a filmalkotás fogalmát, azzal a különbséggel, hogy a filmtörvény szűkebb kört tekint filmalkotásnak (például egyes televíziós, egyébként szerzői jogilag védett műfajokat kizárva), aminek az állami támogatások célhoz kötöttsége az indoka.³⁷ Mindez kihatással van ugyan a műsor szerkesztésére (például a többségében szerzői műnek minősülő reklámok, közérdekű közlemények elkülönítetten történő elhelyezésére, a korhatár-besorolásra tekintettel meghatározott műsorsávban történő közvetítésre vagy annak tilalmára), de ezek megkülönböztetése nem a tartalom szerzői jogi minőségéből ered. Az Mttv. is – a maga médiajogi céljaira figyelemmel – szűkebb definíciót használ az Sztj. filmalkotással kapcsolatos fogalom meghatározásánál.³⁸

Az Sztj. filmalkotásokra vonatkozó IX. fejezete esetenként többletjogokat biztosít a filmszerzőknek, ellenben nem nevesíti a kizárólagos engedélyezési jogaikat, és nem tartalmaz speciális, egyedi jogdíjigényeket sem (mint a vizuális művek alkotói esetében a kiállítási jog és a követő jog). Mindebből legalább két következtetés szűrhető le. Az egyik az, hogy a filmalkotókat alanyi jogon, korlátozásmentesen illetik meg az Sztj.-ben foglalt vagyoni (felhasználási) jogok, a másik pedig, hogy bővebb figyelmet érdemelnek a megfilmesítési szerződés tételes jogi szabályai és gyakorlata, mivel főszabályként a szerző a megfilmesítési szerződéssel ruhazza át a filmelőállítóra a filmalkotás felhasználására és a felhasználás engedélyezésére való jogot.³⁹

A filmszerzők, filmalkotók díjazását is az Sztj. helyezte új alapokra a megfilmesítési szerződés alapján kötelezően fizetendő elavult és anakronisztikus díjtételeket rögzítő 12/1970. (VI. 30.) MM rendelet hatályon kívül helyezésével. Az új szabályozás egyfelől „szabadárassá” tette a megfilmesítési szerződés alapján járó díjak mértékét, másfelől bevezetett három speciális, a filmszerzők vagyoni jogait fokozottabban védő rendelkezést. Az egyik a filmelőállító legalább évenkénti, írásbeli elszámolási kötelezettsége

volt a szerzők felé a felhasználásról.⁴⁰ Ezt a szabályt az Szjt. 2021. június 1-jétől hatályos jogharmonizációs módosítása⁴¹ helyezte hatályon kívül azzal az indokkal, hogy az Szjt.-ben újonnan előírt általános tájékoztatási kötelezettség miatt szükségtelenné vált a megfilmesítési szerződés tekintetében előírt éves tájékoztatási kötelezettség szabálya.⁴² A filmelőállító évenkénti elszámolási kötelezettsége nem volt összhangban a filmalkotás hasznosításának felhasználói láncolatával, amelynek csak első (bevételi) állomása a film előállítója, aki a láncolat minden egyes szereplőjét nem is tudja figyelemmel kísérni vagy ellenőrizni.

A másik sajátos rendelkezés a minden egyes felhasználási mód tekintetében a filmszerzőket megillető díjazásra való jogosultság,⁴³ amely az Szjt. 16. § (4) bekezdésben foglaltaknál hangsúlyosabban emeli ki a szerző és a felhasználással elért bevétel közötti közvetlen kapcsolat fontosságát. A Nagykommentár szerint ugyanis a bevétellel lehet arányos a díjazás úgy is, ha az nem kötődik külön-külön minden egyes felhasználási módhoz. A filmszerzőkre vonatkozó többlétszabályt tehát indokolja a filmalkotások sokrétű felhasználási skálája és a felhasználásért járó, esetenként nem jelentéktelen forgalmazási bevétel. Kérdés viszont, hogy ennél a sajátos műtípusnál a filmelőállító elszámolhat-e, és milyen költségeket a bevételével szemben, azaz mi tekinthető a szerzői jogdíj alapját képező bevételnek.

Végül, a harmadik filmszerző-specifikus rendelkezés szerint a felhasználáshoz kapcsolódó bevételnek minősül az a támogatás is, amelyet az előállító a film megvalósításához kap.⁴⁴ Ez a szabály több értelmezési kérdést is felvetett a bevezetését követő években, amelyek részben hosszas pereskedés útján, részben megegyezéssel mára zömében tisztázódtak és rendeződtek. Az egyik vitatott pont a különböző támogatások jogdíjalapba való tartozásának a megítélése volt. Az, hogy a támogatások beszámítása kifejezetten csak a filmek megvalósítása kapcsán került kimondásra, bizonytalanságot okozott az egyéb műfajokba tartozó művek létrehozására kötött felhasználási szerződéseknél, amelyekkel kapcsolatban az általános szabály „csak” a felhasználáshoz kapcsolódó bevétel arányos díjazás követelményét támasztja.⁴⁵

A közvetlen és közvetett filmszakmai támogatások értelmezési problémákat vetnek fel, mivel sokszor nem egyértelmű a támogatás tartalma, például amikor a támogatás természetbeni juttatás formáját ölti gyártási infrastruktúra ingyenes rendelkezésre bocsátásával. Az is bizonytalanságot okozhat, hogy a megfilmesítési szerződések megkötésének időpontja általában megelőzi a támogatások folyósítását. Azt azonban a hazai joggyakorlat is magáévá tette, hogy egy filmalkotás veszteségessége nem zárja ki a díjazást, és az arányos díjazást sem, hiszen alapvetően a költségek levonása a filmelőállító saját gazdálkodási körébe tartozó elszámolási rend része, ami nem adhat alapot a szerzői jogdíj elvonására.⁴⁶

A filmalkotókat, különösképpen a filmrendezőket és a filmírókat eredendően az alábbi forrásokból illeti meg díjazás:

- a filmalkotás létrehozásáért járó (alkotói) díj, amely nem annyira jogdíj, mint inkább a munka elvégzésének ellenértéke (vállalkozói díj),
- a vagyoni (felhasználási) jogok átengedése fejében járó egyszerű jogdíj,⁴⁷
- a jogosultakat a felhasználáshoz kapcsolódó bevételhez fűződő folyamatos díjigényből következően a bevételhez kapcsolódó díjak (praktikusan: százalékos részesedés az előállítóhoz befolyt nettó bevételből),
- a jogosultakat a közös jogkezelés útján érvényesített egyéb, az átruházások után is megillető „maradványdíjak”.⁴⁸

A gyakorlatban sokszor előfordul, hogy a filmelőállító nyomására a megfilmesítési szerződésbe belefoglalják, hogy a megállapított díjazást kölcsönösen a bevétellel arányosnak tekintik. Ilyen „lemondás” esetén gyakran felmerül az a kérdés, hogy a bevételek nem várt megugrására hivatkozva van-e mód a szerződés utólagos módosítására. A korrekcióra abban az esetben nincs lehetőség, ha a filmszerző a bevétel meghatározott százalékát mint jogdíjat a bevétellel arányosnak fogadja el. Nem zárható ki annak bíróság előtti bizonyítása, hogy a siker (és magasabb bevétel) ismeretében a szerző a százalékos díjrész mértékét másként határozta volna meg. Ehhez a fellépéshez alapot szolgálhatnak az Sztj. értékarányosságot védő szabályai.⁴⁹ A jogdíjat a bevétellel arányosnak elismerő szerződési kikötés vagy nyilatkozat hiányában, továbbá, ha nincs a bevételből való részesedés arányszámmal vagy százalékosan meghatározva (csak egyösszegű díj van), akkor a bevételek későbbi ismeretében az Sztj. 66. § (3) bekezdés alapján kérhető a jogdíj mértékének korrekciója.⁵⁰

Általánosságban kijelenthető és védhető álláspont, hogy ahol egy felhasználó profitot realizál, ott a szerzői jogi jogosultak számára biztosítani kell a bevételből való részesedést. A nemzetközi jogfejlődés igyekszik lépést tartani azzal a ténnyel, hogy az információs társadalomban és a média konvergencia korában a filmalkotások és más audiovizuális művek terjesztése és közönséghez való eljuttatása jelentős mértékben áttevődik a fizikai hordozókról (DVD, pendrive stb.) az online elérhető tartalmak hozzáférhetővé tételére (video on demand, IPTV stb.). Ebbe az irányba mutat a szerzői jog reformjaként elfogadott és az Sztj.-be 2021. június 1-jei hatállyal átültetett SatCab irányelv,⁵¹ amely a sugárzás altípusaként vezette be a közvetlen betáplálást mint új felhasználást.⁵² Az új szabály alapján az e technológiával történő közvetítéseknél úgy kell tekinteni, hogy csak egyetlen nyilvánossághoz közvetítési cselekmény történik, amiben mind a médiaszolgáltató, mind pedig a jelek elosztója részt vesz, a cselekményeik tekintetében pedig a jogosultaktól külön-külön engedélyt kell szerezniük, és díjat fizetniük.⁵³ A magasabb szintű jogvédelem eredményeként a kábeltévés szolgáltatók közvetlen betáplálás (kódolás) esetén is csak úgy sugározhatják a filmeket, hogy megfizetik a jogdíjat a szerzői jogosultak mellett az előadóművészeknek is.

Az Sztj.-be a SatCab irányelvvel együtt és egy időben átültetett CDSM irányelv tisztázza a tartalommosztó szolgáltatók felelősségét a felhasználók által feltöltött, szerzői jogi védelem alatt álló tartalmak megjelenítéséért: a tartalommosztó szolgáltatók elsődlegesen felelősek a szerzői jogok megsértéséért, ha nem az adott helyzetben általában elvárható legnagyobb gondossággal szűrik a felhasználók által feltöltött tartalmakat, vagy nem gondoskodnak arról, hogy a szükséges felhasználási engedélyeket megszerezzék. A CDSM irányelv ugyanakkor nem orvoslja azt a helyzetet, hogy a különböző tartalommosztó platformok (YouTube, Facebook, Spotify stb.) a felhasználók által feltöltött – gyakran szerzői műnek minősülő – tartalmak elérhetővé tételével jelentős nyereséget termelnek, a tartalmak felhasználásához azonban engedélyt a jogosultaktól nem kérnek, továbbá a bevételeik mértékéhez képest aránytalanul alacsony jogdíjat fizetnek az érintett jogosultaknak.⁵⁴ A technikai szűrés, a jogvédett tartalmak blokkolása mindazonáltal lehetővé teszi a jogosultak számára, hogy a találatok alapján lépéseket tegyenek jogsértő tartalom felbukkanása esetén, ami egyúttal a jogdíjak érvényesítését is megkönnyíti. A jogi szabályozás önmagában nem garantálja a szerzők számára, hogy ténylegesen meg is kapják a nekik járó jogdíjat; ezt ebben az esetben is a közös jogkezelő szervezeteiken keresztül érhetik el. „Az új szabályozás teljesen megváltoztatja az online platformok

piacának engedélyezési, felelősségi viszonyait, ami hosszú távon biztosíthatja a szerzők számára, hogy a platformokon zajló óriási léptékű tartalomfelhasználás ne csak a népszerűségüket fokozza, hanem a jövedelmüket is gyarapítsa.”⁵⁵

Összefoglalva, a nemzetközi és a hazai szerzői jogi szabályozás nem tartalmaz az előzőekben ismertetetteknel részletesebb és konkrétabb rendelkezéseket a filmek alkotóinak díjazására vonatkozóan. Amíg a régi Sztj.-hez kapcsolódó 12/1970. (VI. 30.) MM rendelet még rögzítette, hogy a filmkészítés során létrejövő egyes művek önálló védelemben, szerzői pedig meghatározott összegű jogdíjban (alkotói díjban, majd a megfilmesítéskor megfilmesítési díjban) részesülnek, addig az Sztj. legkonkrétabb szabálya a filmszerzőt felhasználási módokként külön-külön megillető díjazás, valamint a film megvalósításához kapott támogatások felhasználáshoz kapcsolódó bevételnek minősítése. Ennek elsődleges magyarázata, hogy a filmszerző főszabályként átruházza a filmelőállítóra a filmalkotás felhasználására és a felhasználás engedélyezésére való jogot díj ellenében, a közös jogkezelés útján érvényesített három vagyoni jog és díjigény kivételével.⁵⁶

Ezek közül az első és talán legfontosabb a magáncélú másolásokra tekintettel megállapított és befolyt („üres hordozó”) jogdíj, amelynek a felosztásánál a FilmJUS különbséget tesz a filmírók és a filmalkotások mozgóképi alkotói (rendezők, operatőrök, valamint díszlet- és jelmeztervezők) között. A filmírókat megillető jogdíjakat a jogkezelő a tárgyévben a monitorozott csatornákon sugárzott művek műfaj szerint súlyozott hossza alapján osztja fel. A filmalkotások mozgóképi alkotóinál a jogdíjfelosztás alapja az adott jogosult körök számára járó jogdíjmennyiség, amelyet a FilmJUS a teljes tárgyév folyamán monitorozott televíziók műsoradatai alapján oszt fel az érintettek között úgy, hogy a rendezők részére ezen alapösszeg 85,4 százaléka, az operatőrök részére 10,1 százaléka, míg a díszlet- és jelmeztervezők részére 4,5 százaléka kerül elkülönítésre.

A filmalkotások bérbeadása után megillető jogdíjakkal kapcsolatban a FilmJUS Felosztási Szabályzatának 7.1. pontja mindössze annyit ír elő, hogy amennyiben azt az arra jogosult filmelőállító vagy terjesztő beszedi és átadja a FilmJUS részére, amely a bérbeadással kapcsolatos rendelkezésre álló adatok alapján a befolyt összeget az érintett szerzők között felosztja.⁵⁷ A közös jogkezelő éves beszámolóit nem tartalmaznak adatokat bérbeadásból származó díjbevételekről, ami azt mutatja, hogy a filmalkotások analóg hordozón (például DVD-n) történő példányonkénti üzletszerű kölcsönzése mára leáldozott.

A FilmJUS által felosztandó kábeltelevíziós jogdíjakkal azon filmalkotásrészletek szerzői, illetve előállítói részesülhetnek, amelyek hossza meghaladja az 59 másodpercet. A mozgóképi alkotóknak járó kábeltelevíziós jogdíjrész 85,8 százaléka a filmrendezőket, 10,2 százaléka a filmoperatőröket, valamint 4 százaléka a díszlet- és jelmeztervezőket illeti. A filmírók és a filmalkotások mozgóképi alkotói számára a belföldi eredetű monitorozott televíziós csatornákra eső jogdíjak felosztása a teljes tárgyévre vonatkozó műsoradatok alapján történik. A jogdíjakat a FilmJUS a monitorozott csatornák műsoradatai alapján a tárgyévben sugárzott művek műfaj szerint súlyozott hossza alapján osztja fel és fizeti ki. Mindezeknél részletesebb adatokat nem tartalmaz a FilmJUS Felosztási Szabályzata, és a közös jogkezelő szűkszavú éves beszámolóit sem tartalmaznak bővebb információkat a befolyt és felosztott jogdíjak összegéről vagy a kifizetéssel érintett jogosultak számáraól.

A filmalkotókat a műveik elkészítése és felhasználása fejében megillető anyagi ellenszolgáltatások (praktikusan szerzői díjazások) megalapozottságával és mértékének megállapításával kapcsolatos jogalkalmazói gyakorlatról ugyancsak az SZJSZT szakvéleményeiből és az esetenkénti bírósági ítéletekből tájékozódhatunk.⁵⁸ Összefoglalóan

megállapíthatjuk, hogy a szakértői és bírói gyakorlat egységes és következetes annak megítélésében, hogy az elmaradt vagyoni előny a jogsértő felhasználó oldalán gazdagodásként jelentkezik. A vagyoni hátrány mértéke a jogdíj összegétől függ, amely egyedi engedélyezés körébe tartozó felhasználási módok (főként a megfilmesítés joga) esetében a felek szabad megállapodásának tárgya, ennek hiányában pedig a bíróság az SZJSZT szakvéleményeinek és a felek nyilatkozatainak figyelembevételével vagy becsléssel állapítja meg. Az elmaradt vagyoni előny minimumösszegét pedig annak a jogdíjnak az összegében határozza meg a bíróság, amelyet a jogsértéssel megvalósított felhasználás ellenében – jogszerű eljárás esetén – a jogsértőnek fizetnie kellett volna. A becslés során a szakértőkre támaszkodó bíróságok több kiegészítő szempont alapulvételével mérlegelnek, és hozzák meg a döntést. A megfilmesítési engedély díjának megállapításánál elfogadott a havi átlagkereset 3–15-szörösének figyelembevétele. A filmalkotás hagyományos felhasználási módozataihoz (filmszínházi vetítés, DVD-forgalmazás stb.) kapcsolódó közös jogkezelői jogdíjtarifák közismertek,⁵⁹ a publikus filmforgalmazási statisztikákból az ezekből származó bevételek is viszonylagos pontossággal behatárolhatók, így az ilyen típusú jogsértéseknél az okozott vagyoni hátrány összege meglehetősen biztonsággal megbecsülhető. A jogsértő televíziós sugárzással okozott vagyoni hátrány megállapításánál pedig figyelembe veszik a média-szolgáltatókkal kötött sugárzási szerződésekben alkalmazott sugárzási jogdíjakat és az audiovizuális jogdíjközlemények irányadó tarifáit.

Összefoglalva mindezt, a szerzőt minden egyes felhasználási mód tekintetében külön-külön megillető díjazás törvényi elismerése és a támogatások beemelése a felhasználáshoz kapcsolódó bevételek közé, e tények még nem garantálják a filmszerzők számára a díjazáshoz és jogdíjakhoz való tényleges hozzájutást, kivéve azokat a jogdíjakat, amelyeket közös jogkezelő szervezetek szednek be és osztanak fel. Az is megállapítható továbbá, hogy – a közös jogkezelés keretében érvényesített filmalkotói jogdíjak kivételével – ugyan nem rendelkezünk publikált adatokkal a nagyjogos engedélyezés során kétoldalú megfilmesítési szerződésekbe foglalt filmalkotói díjazások összegéről, a magyarországi filmgyártásra – és ezzel együtt a hazai filmalkotók fizetésére – ösztönzőleg hatottak és hatnak a folyamatos külföldi bérmunkák.⁶⁰ A hazai filmgyártást a filmtörvény által életre hívott támogatási rendszer működteti, amire csak a Nemzeti Filmirodánál regisztrált filmprodukciók jogosultak. A filmtörvény módosításával a 2021. január 1-jét követően benyújtott támogatási kérelmek alapján indult eljárásokban már 12 millió forintos összehatár áll a filmprodukciók rendelkezésére a közvetlen magyar filmgyártási költség elszámolásánál. Ennél nagyobb összegű javadalmasítás esetén közvetlen magyar filmgyártási költségként a 12 millió forint feletti rész 50 százaléka számolható el.⁶¹ 2021-től megszűnt a külföldi és belföldi színészek, stábtagok költségének az elszámolhatósága közötti különbségtétel is. Ezt egészítik ki a közvetett, vagyis a társasági adózás rendszerén keresztül igénybe vehető állami támogatásnak minősülő adókedvezmények, amelyek a mértéke 2018. június 11-től 25 százalékról 30 százalékra emelkedett.⁶² Az Európai Bizottság által többször felülvizsgált és jóváhagyott magyarországi filmes adókedvezmény⁶³ egyfelől megteremti a megfelelő jogi és pénzügyi héteret a Magyarországon filmet gyártó vállalkozások számára, másfelől hozzájárul az ennek előnyeiből részesülő filmalkotók jövedelmi helyzetének stabilitásához és javításához.⁶⁴

(Díjazási formák a televízió-műsorok körében) A hazai tételes jog, így a szerzői jogi és a médiajogi szabályozás nem határolja el élesen egymástól a filmalkotások szerzőit és a televízió-műsorok (az Szjt. fogalomhasználatában televízió-játékok) alkotóit, továbbá

nem is tisztázza a köztük lévő különbséget. A televízió-műsorok (az Mttv. fogalomrendszerében műsorok) szerzői filmalkotónak minősülnek a szerzőket megillető jogokkal, ha alkotótevékenységük és a televízió-szervezettel fennálló jogviszonyuk megfelelő az Szjt. filmalkotásokra és a megfilmesítési szerződésre vonatkozó előírásainak. Ezt támasztja alá az Szjt. már tárgyalta 64. § (1) bekezdésének fogalommeghatározása, amely a filmalkotások körébe sorolja a televíziós filmet is. Nincs ugyanakkor konkrét szabály vagy egyértelmű jogértelmezés (joggyakorlat), amely tisztázná a televíziós film és a televízió-műsor közötti fogalmi hasonlóságokat és különbségeket.⁶⁵ A helyzetet bonyolítja, hogy a televízió-szervezetek által közzétett médiatartalmak egyaránt tartalmazznak szerzői jogi védelemmel rendelkező filmalkotásokat és más audiovizuális műveket, a rádió- és televízió-szervezetek szomszédos jogi védelme alatt álló műsorokat és jogi védelmet nem élvező műsorelemeket, jeleket, információkat.

A médiaszolgáltatók által előállított, szerkesztett és közzétett tartalom több, egymáshoz kapcsolódó vagy egymásra épülő alkotó folyamat okán is részesülhet szerzői vagy szomszédos jogi védelemben, így például egy színpadi előadás több sávon és többféle beállításban rögzített kép- és hanganyagának vágásával, szerkesztésével létrehozott filmalkotás szerzői jogi védelemben, az előadók, a filmelőállító, valamint a műsorszámot közvetítő televízió-szervezet teljesítménye szomszédos jogi védelemben részesül. Másként közelítve, „a médiaszolgáltatásban megjelenő tartalmak egy része nem minősül szerzői műnek, de majdnem minden esetben párhuzamosan kapcsolódnak hozzájuk szomszédos jogi oltalmak: a televízió-szervezetek műsoraikban audiovizuális jeleket közvetítenek, így az őket megillető védelem mellett valamely filmelőállító jogai is megjelennek.”⁶⁶

Mivel a televíziós filmalkotást az Szjt. a filmalkotások körébe sorolja, a televíziós filmalkotás szerzői a (televíziós) film céljára készült irodalmi és zeneművek szerzői, a rendező és mindazok, akik a film egészének kialakításához szintén alkotó módon járultak hozzá. A probléma ott jelentkezik, hogy a televíziós filmnek nincs törvényi definíciója,⁶⁷ ezért csak következtetni tudunk a jogalkotói szándékra: a televíziós film megfeleltethető a klasszikus filmes műfajok körébe tartozó alkotásoknak (játékfilm, reklámfilm, dokumentumfilm, animációs film, ismeretterjesztő film) azzal a különbséggel, hogy a televíziós film nem filmszínházi, hanem elsőként televíziós bemutatás céljára készül. Felvetődik a kérdés, hogy a televíziós filmek alkotóinak jogi státusza vizsgálható-e a médiaszolgáltatás fajtái alapján? Az Mttv. több szempont szerint is megkülönbözteti a médiaszolgáltatás típusait, amelyek közül számunkra a közszolgálati, a közösségi és a kereskedelmi médiaszolgáltatás lehet irányadó. Tekintettel arra, hogy a három televíziós típus műsorai hasonló elemekből építkeznek, ezért nem lehet különbséget tenni az alkotók és az általuk létrehozott művek jogi státusza között. Egy további elhatárolási szempont lehet a televíziós műsorkészítésben kialakult műsортípusok szerinti megkülönböztetés (hírműsorok, filmműsorok, kulturális és oktatóműsorok, ismeretterjesztő műsorok, program- és kulturális ajánlóműsorok, gyermekműsorok, sportműsorok, szórakoztató műsorok stb.), azonban ezeknek nem mindig egyértelmű a műfaji besorolása. Az viszont biztonsággal állítható, hogy e műsorok bármelyike önmagában is szerzői jogi védelem alatt állhat az Szjt.-ben meghatározott törvényi feltételek megléte esetén.

A műsортípusok szerinti differenciálás mellett az alkotói jogok terjedelme és az alkotók díjazása meghatározásának másik fontos sarokköve a televízió-műsoroknak a vásárolt műsorok és a saját készítésű műsorok szerinti elhatárolása. Vásárolt műsorok (nagyobb részt külső gyártásban készült vagy filmelőállítótól, illetve forgalmazótól beszerzett

filmalkotások, televíziós filmsorozatok) esetén a gyártó, illetve a filmelőállító szavatolja, hogy a felhasználáshoz (nyilvánossághoz közvetítéshez stb.) szükséges terjedelmű jogokat a filmszerzőktől megszerezte és részükre a megállapodás szerinti díjat megfizette.⁶⁸ A saját készítésű, belső gyártásban újonnan létrejövő műsorszámok ellenben szolgálati művekből álló többszerzős, vagyis több filmszerző (rendező, operatőr, dramaturg stb.) együttes munkája eredményeként létrejövő művek, amelyeknél a munkaviszonyban alkotott művekre vonatkozó rendelkezéseket is figyelembe kell venni a felhasználás során. Ha az alkotók munkavállalók, és munkaköri kötelezettségüknek eleget téve működnek közre a televíziós film elkészítésében, akkor a vagyoni jogok átszállnak a munkáltató televízió-szervezetre, és engedélyük megadottnak tekinthető.⁶⁹ Az Szjt. hatálybalépése óta televízió-szervezet kizárólag abban az esetben szerez jogot egy belső gyártásban és koprodukcióban készült-készülő alkotáson, ha arra vonatkozóan külön megfilmesítési szerződést köt(ött) a filmszerzőkkel (forgatókönyvíró, rendező, operatőr stb.).⁷⁰ Nem alkalmazható tehát az a rendelkezés, miszerint a filmalkotás felhasználásának joga annak elkészültével, illetve átadásával a törvény erejénél fogva a televízió-szervezetre száll át.⁷¹

A televízió-szervezetek, különösen a közszolgálati média belső gyártásában készülő művek tehát tipikusan munkaviszonyban alkotott művek, aminek elsősorban a nyilvánossághoz közvetítések (és ismétlések) jogszerűsége és jogdíjvonzata szempontjából van jelentősége. Felhasználóként a médiaszolgáltató a munkaköri kötelezettség vagy egyéb szolgálati jogviszony keretében létrehozott művek (műsorok) közvetítésére szerez engedélyt, illetve reklám céljára készült alkotások közvetítésére megrendelést. A munkavállaló a televízió-szervezettel kötött munkaszerződésében szavatolja, hogy a televízió-szervezet jogosult a kívánt terjedelmű felhasználásra, illetve annak engedélyezésére.⁷² A gyakorlatban kiemelt figyelmet kell fordítani arra, hogy kizárólag a munkaköri kötelezettségként alkotott mű vagyoni jogainak az átruházása történik meg az átadással: amennyiben a filmszerző munkavállaló ezen kívül hoz létre egyéni-eredeti alkotást, és azt a munkáltató fel kívánja használni, erre vonatkozóan a feleknek külön megállapodást kell kötniük.⁷³

Mivel az új Szjt. hatálybalépését követően a filmalkotásra nem alkalmazhatók a szolgálati művekre vonatkozó szabályok, ezért a munkaviszonyban létrehozott filmalkotásokra megfilmesítési szerződést kell kötni. A gyakorlatban a felek a munkaszerződésbe belefoglalják a jövőben megalkotandó művekre vonatkozó – természetesen az Szjt. szabályainak megfelelő tartalmú és a törvény korlátjait figyelembe vevő – megfilmesítési részt.⁷⁴ Az SZJSZT irányadó szakvéleményében megállapította, hogy az 1970. január 1. előtt létrejött, munkaköri kötelezettség teljesítéseként alkotott filmművekre – szerződés eltérő rendelkezése hiányában – analógia útján alkalmazhatók a régi Szjt. rendelkezései, így az ilyen filmalkotás szolgálati műnek minősíthető, jogosultja pedig a munkáltató. Ebből következően, a munkáltató megszerezte a mű felhasználási jogát, beleértve a filmalkotás sugárzása harmadik – belföldi vagy külföldi – személy részére történő engedélyezésének jogát is. A szerzői jog egészét azonban a munkáltató nem ruházhatta magára a munkaszerződés alapján.⁷⁵

A televíziós műsortípusok alkotói jogok szerinti felosztása meglehetősen szűk keretek közé szorítja a televízió-műsorok alkotóinak a műsorok további, másodlagos felhasználása esetén szóba jöhető vagyoni jogait és díjigényeit. A készen vásárolt vagy megrendelésre készült alkotások esetén a gyártó, illetve a filmelőállító (gyártó) eleve megszerzi a filmszerzőktől a mű televíziós felhasználásához szükséges engedélyezési jogokat, vagyis ebben az esetben itt is irányadóak a filmalkotók díjazásának

jogi szabályozásáról az előző pontban foglaltak. A saját gyártású műsorszámok pedig döntően munkaviszonyban alkotott szolgálati művek, amelyeknél – eltérő megállapodás hiányában – a mű átadásával a vagyoni jogokat a munkáltató szerzi meg.

Az Sztj. 20. § (1) bekezdése és a 28. § (2) bekezdése alapján a magáncélú másolásra, illetve az egyidejű változatlan és csonkítatlan továbbközvetítésre tekintettel a szerzőket és a szomszédos jogi jogosultakat – ideértve a filmalkotások mozgóképi alkotóit, a filmírókat és a filmelőállításokat is – díjazás illeti meg. Ebből az is következik, hogy a médiaszolgáltatók műsorában sugárzott művek jogosultjait is megilletik ezek a díjazások. A közszolgálati műsorok egyidejű, változatlan továbbközvetítéséért fizetendő szerzői jogdíj tárgyában született testületi szakvélemény arra az álláspontra helyezkedett, hogy a must carry műsorelosztás körében törvényi engedélyről van szó, mely esetben a szerzőknek és más jogosultaknak méltányos díjazás jár.⁷⁶ A méltányos díjazás elve az adott felhasználás összes – esetleg az idők folyamán változó – körülményeinek és valamennyi érintett fél érdekeinek, így a díjfizetésre kötelezettjeinek is, a megfelelő, méltányos figyelembevételét kívánja meg. Az ügyben eljáró tanács szerint annak megállapítása, hogy az adott esetben pontosan milyen összegű lehetne a méltányos díj, nem tartozik a Testületre, és nincs is abban a helyzetben, hogy e tekintetben állást foglaljon.⁷⁷ A must carry jogdíj tekintetében az MTVA minden évben szerződést köt az ARTISJUS-szal, az MTVA által fizetendő (minden jogosulti körre kiterjedő) összeget az NMHH egységes költségvetéséről szóló törvény rögzíti.⁷⁸

Az Sztj. hatálybalépése előtt készült filmek sugárzási célú, engedély nélküli felhasználása tárgyában készült testületi szakvélemény rámutatott arra, hogy az érintett filmek szerzőinek a filmek gyártóival kötött szerződesei az új Sztj. hatálybalépése előtt jöttek létre. A régi Sztj. 41. §-ának (3) bekezdése szerint „a filmre vonatkozó szerzői vagyoni jogokat a szerzőkkel kötött szerződések alapján jogutódként a filmgyár szerzi meg és harmadik személyekkel szemben kizárólag a filmgyár gyakorolja”. A filmekre vonatkozó felhasználási szerződések megkötésére tehát a filmszerzők jogutódjaként a film előállítója, illetőleg az általa a film forgalmazására jogosított személy jogosult. A film bármilyen felhasználására 1999. szeptember 1. után kötött szerződésekre nézve a Sztj. előírásai az irányadók. Az Sztj. 66. §-ának (3) bekezdése értelmében a szerzőt a jogosított felhasználások tekintetében mindenfajta felhasználási módra nézve külön díjazás illeti meg. A díj megfizetésére a film előállítója köteles. Az Sztj. 16. §-ának (4) bekezdése szerint – eltérő megállapodás hiányában – a díjazásnak a felhasználáshoz kapcsolódó bevétellel kell arányban állnia. Mindezekből következően a szerzők, illetőleg a szerzői jogosultak elhatározása alapján eljáró FilmJUS a Filmmúzeum Rt. által a MOKÉP Rt., illetőleg az MTV vállalatokkal kötött szerződésekben adott sugárzási engedély fejében járó jogdíjat a jogosítóknak járó díj megfelelő arányában, elsősorban a filmelőállítótól, illetőleg a jogosított forgalmazótól követelheti.⁷⁹

Az előadóművészek közreműködésével készült televízió-műsorok ismételt sugárzásának díjazásával kapcsolatban a Testület álláspontja szerint a sugárzás vagy nyilvánosságához történő átvitel céljából rögzített előadások esetében – ideértve a filmalkotásoknak tekinthető ilyen rögzítéseket is – teljes egészében, minden korlátozás nélkül fennáll az Sztj. 74. §-ának (2) bekezdése szerinti díjigény, és nem vonatkozik rá a 73. § (3) bekezdésének első mondata szerinti jogátszállási vélelem. A díjigény akkor is fennmarad, ha az előadóművész hozzájárul előadásának filmalkotásban való rögzítéséhez, és nem köti ki külön, hogy ez a jogdíjigény a rögzítéshez való hozzájárulással nem száll át a rögzítést végzőre vagy másra.⁸⁰

Filmalkotás engedély nélküli televíziós felhasználása és az indokoltnak tekinthető felhasználási díj megállapítása tárgyában született szakértői vélemény előzménye az volt, hogy egy, a felperes saját ötlete és finanszírozása alapján, saját rendezésében 1999-ben készült riportfilmet egy helyi televízió 2013-ban a felperes szerzői jogait megsértve, engedély nélkül használt fel. A felperes műve engedély nélküli felhasználásának megállapítása mellett kártérítésként 500 000 forint elmaradt haszon, valamint 1,5 millió forint összegű nem vagyoni kártérítés megfizetését kérte a törvényszéktől. A szakvélemény – visszautalva a konkrét ügyben is relevánsnak tekinthető SZJSZT-24/2010. számú szakvéleményre – leszögezte, hogy „a díjazás szabad meghatározása következtében, ha a jogosult meghatározott összeget kér az engedély fejében, a felhasználó döntésén múlik, hogy ennek megfizetését vagy vállalja, vagy nem. Ezért az eljáró tanács nem tud az összecszerűség kérdésében állást foglalni, véleményében kizárólag a felek által felvetett, a díjazás mértékét befolyásoló szempontok megalapozottságát vizsgálja.” Mindezekre tekintettel az eljáró tanács elsődlegesen a filmalkotások nyilvánosságához közvetítésére (sugárzására) vonatkozó engedély – jelen esetben elmaradt – díja meghatározásánál irányadó, a díj kiszámításához külön-külön vizsgálandó aspektusokat mutatta be igen részletesen. Ezek a következők:

- a felhasználás módja;⁸¹
- a felhasználás területe és a médiaszolgáltatással elért nézők száma.⁸² A nézők számának változásával a jogdíj nem egyenesen arányos, mert például az országos televízió-csatornán történt közvetítés jogdíja nem osztható el arányosan, a helyi televízió nézőinek számára vetítve, ugyanis ez a számítási mód kisebb vételkörzetű médiumok esetén irreálisan alacsony, a filmszerzőknek (külön) fizetendő jogdíj alatti összeget szülne;
- a közvetítések száma és a jogbirtoklási idő;
- kizárólagosság;
- a médiaszolgáltatás kereskedelmi vagy közösségi jellege;⁸³
- a felhasználással kapcsolatban elért bevétel.⁸⁴ A számítás menete: a médiaszolgáltató éves bevételeit a teljes éves műsoridő tartamához viszonyítva ki lehet számítani az egy percre jutó átlagos bevételt, és ez alapján annak 10 százalékában meghatározni az egy műsorpercre eső átlagos jogdíjat, majd ezt értelemszerűen felszorozni a műsorszám perchorrával;⁸⁵
- a filmszerzőknek fizetendő díj mértéke;⁸⁶
- a filmalkotás költségvetése;
- a film készítésének időpontja;⁸⁷
- a film tartalma és népszerűsége;⁸⁸
- a film hozzáférhetősége más forrásból;⁸⁹
- összehasonlító adatok.⁹⁰

Felperes a per irataihoz csatolta az 1999-ben kötött felhasználási szerződést, amelyben 4600 forint/perc jogdíj ellenében engedélyezte a filmalkotás egyéves jogbirtoklási időn belül történő, kétszeri sugárzását. Alperes „ellenbizonyítékként” csatolt két felhasználási

szerződést, amelyben 11, illetve 12 filmalkotás felhasználására ad engedélyt 55 880, illetve 63 500 forint jogdíj ellenében. Az eljáró tanács megtekintette az MTVA 2013. évi tartalomértékesítési árjegyzékét: teljes terjedelmű filmek és műsorok televíziós sugárzása célra történő megvásárlásának ára 1997. január 1. előtt készült filmeknél nettó 4000 Ft/megkezdett perc, míg 1996. december 31. után készült filmeknél nettó 3 000 Ft/megkezdett perc. Ezek alapján, ha alperes 2013-ban az MTVA archívumából vásárolt volna egy 62 perces, 1999-ben készült filmet, akkor minimum 74 400 (62×3000×0,4) forintot fizetett volna érte úgy, hogy a filmszerzőket megillető jogdíjak megfizetését át kellett volna vállalnia. „Az eljáró tanács ismeretei szerint a magyarországi gyakorlat az, hogy a helyi és a regionális televíziók percenként 100–1000 forintos jogdíjat fizetnek a hasonló filmalkotások felhasználása ellenében. A leírtakat összegezve: az adott helyzetben a felperesi 500 000 forintos jogdíjigény túlzottnak tűnik.” Végezetül a szakvélemény kiemelte, hogy a jogdíj jellege, meghatározásának rendkívüli összetettsége miatt célszerű nem az egy adott időpontban meghatározott jogdíjhoz viszonyítani egy másik időpontban irányadó jogdíjat. Konkrétan, a bíróságnak indokolt az itt ismertetett szempontokat mindkét időpontban önállóan vizsgálni, és ez alapján külön-külön meghatározni a díjmértéket.⁹¹

Összefoglalva mindezt, a televízió-műsorok, illetve az audiovizuális médiaszolgáltatásban bemutatásra kerülő filmek alkotói díjazásának utólagos megállapítása nagyon összetett és több, a díjazás mértékének megállapítását befolyásoló tényező vizsgálatát igénylő feladat. Az objektív, az előzőkben részletezett szempontok mellett a jogalkalmazó szervek nagyban támaszkodhatnak a felek korábbi vagy kapcsolódó megfilmesítési és sugárzási szerződéseire, a médiaszolgáltatók tartalomértékesítési árjegyzékeire, továbbá a FilmJUS éves díjszabásaira és egyéb szabályzataira. Figyelemmel azonban arra, hogy a televízió-műsorok alkotói általában teljes körű jogátzással járó munkaviszony vagy a filmelőállítóval kötött egyösszegű megfilmesítési szerződésben foglalt jogviszony keretei között végzik alkotó tevékenységüket, az alkotó(k) és a televízió-szervezetek között viszonylag ritkán merül fel vita az alkotói díjazással összefüggésben. Ilyen típusú jogviták vagy perek leginkább a filmelőállító, illetve az egyidejűleg szerzői és előállítói státusszal rendelkező jogosult és a televízió-szervezet között fordulnak elő. Természetesen ebben az alkotói körben is alapvetés a díjazás szabad megállapodásának főszabálya: ha a nem munkaviszonyban álló szerzői jogosult egy meghatározott összeget kér az engedélye fejében, a felhasználó (jelen esetben a televízió-szervezet) döntésén múlik, hogy ennek megfizetését vállalja vagy sem.

(Végső összegzés, következtetések) A művészeti alkotásokat létrehozó szerzők ösztönzésének, anyagi megbecsülésének, teljesítményeik ellentételezésének két, jól elhatárolt formáját különböztethetjük meg: a közvetlen és közvetett támogatásokat, valamint a szerzői jog által elismert, beszédett és kifizetett jogdíjak rendszerét. Jelen tanulmány kizárólag az utóbbiak megállapításának és mértékének – a felhasználás jellegétől függően – eltérő változatait dolgozta fel nem valamennyi, hanem kizárólag a Metropolitan Egyetem képzési területeit lefedő vizuális és audiovizuális alkotók engedélyezési jogai vonatkozásában. A kutatásnak egyfelől azt kellett alátámasztania, hogy a vizsgált hét vizuális és audiovizuális művészeti terület (képzőművészet, fotóművészet, iparművészet, építészet, műszaki-ipari létesítmények tervezése, filmművészet, televízió-műsor készítése) hasznosításának olyan egyedi törvényszerűségei és sajátosságai vannak, amelyek különböző díjmegállapítási módozatokhoz és eltérő

díjmértékekhez vezetnek. A kutatás másik vetülete annak bemutatása volt, hogy a szerzői jogosultak és a műveiket felhasználók közötti jogvitákban a közjogi és magánjogi szabályozó eszközök elsősorban a jogalap fennálltának elismeréséhez nyújtanak segítséget, azokhoz szolgáltatnak támpontot. Mindez azt eredményezte, hogy a jogsértések visszaszorítását is célzó (elrettentő) büntetési tételek kiszabása és a kártérítések, valamint a vagyoni hátrányokozások összegének kimunkálása nem a tételes jogra, hanem a joggyakorlatra hárult és hárul.

Az egyre összetettebb és cizelláltabb, közjogi és magánjogi elemekkel átszőtt szerzői jogi és internetjogi⁹² szabályozás nem tud lépést tartani a digitális technológiák rohamos fejlődésével, a tartalomértékesítési csatornák gyökeres átalakulásával, az engedély nélküli felhasználások térhódításával. A hagyományos kulturális érték- és jogdíjteremtő formákat háttérbe szorító internetkultúra tömegessé válása folytán az alkotómunka elveszítette megbecsültségét, a szerzői jog tisztelete részben megingott. Ezek a változások magukkal hozták a jogosulti és a felhasználói oldal közötti küzdelem fokozódását, amely az alkotók védelmének erősítésével szemben kezdetben a jogvédett művek minél szélesebb körű szabad hozzáférhetővé tételének érvényre juttatásában nyilvánult meg.⁹³

A szabad felhasználási esetkörök folyamatos bővülése (legutóbb 2021. június 1-jétől: a mű felidézése kritika, ismertetés, humor vagy gúny kifejezésére, továbbá karikatúra, paródia vagy stílusutánezat céljából) mellett nagyobb kihívást és bevételkiesést jelent a szerzőknek és a tartalom-előállító iparnak a tartalmak megosztását végző nagy nemzetközi technológiai cégek üzleti magatartása. Ennek lényege: a techcégek – az elfogadott uniós szabályozás ellenére – azért nem fizetnek jogdíjat a tartalmakat előállító médiumoknak, mert a kiadókkal, filmelőállítókkal aláíratnak egy egyoldalúan felkínált nyilatkozatot arról, hogy engedélyezik és felhatalmazzák a tartalommegosztót tartalmaik közzétételére, ellenszolgáltatás nélkül. Másként közelítve, bár a CDSM irányelv egyértelművé tette, hogy a tartalommegosztó platformok szerzői jogi felhasználást végeznek, amikor a nyilvánosságához közvetítik a felhasználók által feltöltött műveket, a bevételeik mértékéhez képest továbbra sem, vagy aránytalanul alacsony jogdíjat fizetnek a szerzői jogosultaknak. Új eleme a szabályozásnak, hogy a sajtókiadvány első nyilvánosságra hozatalát követő év első napjától számított két évig a sajtókiadvány kiadójának hozzájárulása szükséges kiadványai nyilvánosságához közvetítéséhez és elektronikus többszörözéséhez. A sajtókiadvány felhasználásából származó bevételekből a kiadó megfelelő mértékű részesedést (ennek mértékéről jelenleg nem állnak rendelkezésünkre hiteles szám adatok) köteles biztosítani a kiadványban megjelent művek szerzőinek, akik között a vizuális művek szerzői nem számottevők.

Az internetkultúra és a tartalommegosztást végző technológiai cégek mellett az alkotók szerzői jogait fenyegető legújabb veszélyforrás a mesterséges intelligencia (MI) rohamos, szabályozatlan és ellenőrizetlen terjedése. Mindezeket felismerve, több mint hatmillió zeneipari és kreatívipari alkotót képviselő tizenegy nemzetközi szervezet 2023. július 20-án közös nyílt levelet fogalmazott meg a döntéshozóknak,⁹⁴ akik világszerte az MI szabályozásával foglalkoznak. Megállapítják, hogy a jelenlegi ex lex helyzetben az MI-cégek sokszor engedély, díjfizetés vagy éppen a szerzők, előadók alkotói mivoltának elismerése nélkül használnak fel műveket és előadásokat a mesterséges intelligencia betanítására, gyakran „kutatás” ürügyén. Nem könnyű megállapítani egy alkotásról, hogy az emberi kreativitás eredménye vagy MI hozta létre. A nyílt levél szerint a kreatív iparágakban különösen szükség van a művészek

elismerésére, az emberi kreativitás védelmére, a szerzői jogok megszilárdítására, méltányos engedélyezési eljárások kidolgozására és alkalmazására. Ahhoz, hogy az MI-rendszerek átlátható, etikus, méltányos és törvényes módon működhessenek, a nemzetközi szervezetek szerint hét alapelvnek kell megfelelniük, amelyek közül az alkotók és az előadók jogainak védelme a legfontosabb. Egyúttal ki kell dolgozni a jogosítási eljárásokat a felhasználásokra, valamint a jogi felelősség kritériumait.⁹⁵ A helyzet súlyosságát érzékelve, az EU a világ első átfogó MI-szabályozását készíti elő: 2023. június 14-én az Európai Parlament (EP) elfogadta tárgyalási álláspontját az MI-törvénnyel kapcsolatban. Az EP számára prioritást jelent, hogy az EU-ban használt mesterséges intelligencia-rendszerek biztonságosak, átláthatók, nyomon követhetők, megkülönböztetéstől mentesek és környezetbarátok legyenek.⁹⁶ A szerzőket és előadókat képviselő szervezeteknek nyomást kell gyakorolni az EU döntéshozóira, hogy az alkotói jogok védelme kellő súllyal jelenjen meg az MI-törvényben.

Jelen tanulmány első részének (a művek felhasználásának engedélyezése, az alkotók díjazásának jogi alapjai) konklúzióját összefoglalva, a közjogi szabályozás ezen a területen elsődlegesen az állami támogatások megszerzésének és elosztásának feltételrendszerét, valamint a jogsértések elleni fellépés büntetőjogi kereteit határozza meg. A művészeti területek sokrétűsége és különbözősége kihatással van az egyes művészeti ágak közjogi beágyazódására: meghatározóbb az építészet és a filmművészet területén, ellenben kevésbé jelenik meg a hagyományos alkotóművészetek világában.

A jogosítás, a jogdíjak megállapítása és beszedése a magánjog tereuma (Szjt., közös jogkezelők díjszabásai és belső szabályzatai), ahol a közjog csak a szervezetek alapításának, működésének, felügyeletének és a díjszabások jóváhagyásának szabályozásába lép be (Kjkt.), az alkotói jogok védelmébe közvetlenül nem avatkozik be. Közvetetten mégis beavatkoznak és a szerzői jogérvényesítés, a jogosult joggyakorlás gyengítésének tűnik a közös jogkezelő szervezetek díjszabás-jóváhagyási rendjének 2023. július 1-jétől hatályos szigorítása, amely megteremtheti annak lehetőségét, hogy a felhasználók szándékoltan – generált módszertani viták útján – ellehetlenítsék a díjszabások kihirdetését.⁹⁷ A magyar jogrendszerben a közös jogkezelés az egyetlen tényállás, ahol egy magánjogi szerződési feltétel előzetes közjogi (hatósági) vizsgálat és jóváhagyás tárgya, miközben ugyanez a szerződési feltétel közigazgatási és polgári úton is megtámadható. Ez a rendszer hosszú távon fenntarthatatlannak látszik,⁹⁸ amelyből két módon lehetne kitörni. Az egyik lehetséges irány a hatáskörök egyértelmű elhatárolása oly módon, hogy a díjszabás jogszabályi megfeleltetése ne tartozzon egyszerre a közigazgatás, a közigazgatási bíróságok és a polgári bíróságok vizsgálati körébe. A másik lehetőség a miniszteri jóváhagyási rend teljes elhagyása. Ez azért nem lenne feltétlenül hátrányos a felhasználókra nézve, mert a díjszabások mint ÁSZF-k a díjszabások jogkezelők általi kihirdetését követően is a polgári bíróságok joghatósága alá tartoznának, így érdekeiket miniszteri jóváhagyás hiányában is érvényesíthetnék.

A piacgazdaságra épülő modern szerzői jogi szabályozás szakított azzal az idejétmúlt gyakorlattal, amikor a régi Szjt. művészeti áganként kiadott egyes végrehajtási rendeletei határozták meg a nagyjogos felhasználási engedély fejében járó szerzői díjak minimumösszegét. Ezt a rendszert az (új) Szjt. számolta fel, így 1999. szeptember 1-jétől már csak a közös jogkezelés körében történő jogosítás feltételei és tarifái jelennek meg – a magánjogi alapokon nyugvó – éves díjszabásokban. Említést érdemel, hogy az ismeretlen vagy ismeretlen helyen tartózkodó szerzők műveinek (árva

művek) felhasználása ellenében a később jelentkező szerzőt megillető díjazás feltételeit ugyan jogszabály tartalmazza,⁹⁹ de ezek száma és a részükre kifizetett díjazás nincs érzékelhető hatással a művészeti piacra.¹⁰⁰

Kijelenthető, hogy a művek piaci értékének megállapítására, árképzésére és az alkotók díjazására (vagyis jelen kutatás második részterületére) csak közvetett hatással tud lenni a jogrendszer, és sokkal inkább közgazdasági, kulturális, perszonális stb. tényezők határozzák meg egy mű árát és jövedelemtermelő képességét.¹⁰¹ A különböző vizuális és audiovizuális műtípusok áralkulációja egyedi rendezőelvek és sajátosságok mentén, nem pedig jogi előírások vagy számviteli megközelítések alapján történik.

A *képzőművészet* a vizuális művészeti ágak között megkülönböztetett helyet foglal el, mivel leginkább a képzőművészet az a látható, befogadható és elérhető alkotásokat létrehozó kifejezési mód, ahol a művészi érték kimondottan az alkotásban, a tárgyasult műben érhető tetten. A másik egyedi jellegzetessége az egyetlen példányos terjesztés, amely galériákban, aukciós házakban, műtermekben vagy újabban az interneten történő adásvétel során realizálódik. A másik meghatározó bevételi forrás a műpéldány első átruházását követő, műkereskedő általi értékesítéshez kapcsolódó követő jogi díjfizetési kötelezettség, ami kötelezően közös jogkezelő (HUNGART) közbeiktatásával történik. A már nyilvánosságra hozott művészeti alkotások változatlan, nyomtatott formában történő (másodlagos) felhasználásának engedélyezése és az ebből származó jogdíjak mértékének megállapítása és beszedése kilépést engedő önkéntes közös jogkezelés keretében valósul meg, de a jogkezelés alacsony határfoka miatt évről évre nő a jogaitak önállóan gyakorló jogosultak száma.

A *fotóművészeti alkotások* jogforrási háttere és alkotóik díjazásának keretrendszere megegyezik a képzőművészeti alkotások felhasználásának hasonló szabályrendszerével és értékesítési modelljeivel. A különbözősége a műfaj sajátosságaiból fakadnak: a fotózás körében előfordulnak olyan területek és tevékenységek, amelyek a képzőművészetben nem tekinthetők tipikusnak: portréfotózás, épületfotózás, műtárgyfotózás, fotók reklám célú felhasználása. Ezek a specifikációk más jogterületeket is érintenek, és eltérő gyakorlatokat, megoldásokat, modelleket generálnak, továbbá a fizetési nagyságrendek is alacsonyabbak, de az alapvető szerzői jogi instrumentumok (értékesítés, kiállítás, követő jog, másodlagos felhasználás) a képzőművészeti alkotásokra vonatkozó szabályok szerint épülnek fel.

Az *iparművészeti alkotásokra* jellemző kettős jogi védelem (szerzői jogi és iparjogvédelmi) kihatással van a szerzők díjazására és műveik árképzésére egyaránt. Magától értetődően az iparművészek ki is használják a különböző oltalmi formák nyújtotta lehetőségeket: a szerzői jogi védelem mellett jellemzően a közjogi alapokon nyugvó védjegyjogot is a formatervezési mintaoltalom biztosítja alkotásaikon a párhuzamos védelmet.¹⁰² Az Sztj. hatálybelépése előtt az iparművészek szerzői díja tervezési alapdíjből és százalékos díjből (ez a termelői árbevétel 0,1–3 százalékában volt meghatározva) állt. 1999. szeptember 1-jétől a felhasználási díj megállapítása kizárólag a felek szabad megállapodásán, annak hiányában bírói mérlegelésen múlik. Bonyolult felépítésű, összetett szerkezetű, illetve jelentős piaci haszonnal kecsegtető termékek esetében a tervezési díj és a százalékos díj (ha elkülönülnek) elérheti a nettó kiskereskedelmi eladási ár 10 százalékát.

Az *építészet* területén meghatározó jelentőségük van a tevékenység közjogi (településtervezés, településfejlesztés, hatósági engedélyezés, örökségvédelem) normáinak, amelyekről jól elkülönülnek az építészetet érintő szerzői jogi szabályok és az ajánlott tervezői díjakat tartalmazó kamarai díjszabások. Ezek közül legismertebb

az új épületek tervezési és építészeti szolgáltatásainak tarifája, amelyben tevékenységként eltérő mértékű óradíjak, illetve napidíjak átalánydíjként kerülnek meghatározásra. Ezt egészíti ki a már megvalósult épületekhez kötődő építészeti alkotás és az építészeti-műszaki dokumentáció ismételt felhasználásának ajánlott díjszámítását tartalmazó díjszabás. Az elmaradt jogdíj vagy a jogsértéssel okozott vagyoni hátrány összegének megállapításakor a bíróságok a MÉK díjszámítási szabályzataiból és etikai-fegyelmi ügyekben született határozataiból indulnak ki.

A *műszaki létesítmények*, illetve azok tervei esetében is el kell határolni a létesítményben esetlegesen testet öltő műszaki megoldást védő szabadalmi oltalomtól a műszaki létesítmény tervének szerzői jogi védelmét. A műszaki létesítmények jogi védelmét illetően jogértelmezési és jogalkalmazási zavart okoz a létesítmények szűkebb vagy tágabb körű értelmezése: csak az építmény jellegű és méretű, vagy a kisebb, műszaki eszköznek, berendezésnek minősülő műtárgyak terveinél is fennáll-e a szerzői jogi védelem. Ezek a dilemmák megnehezítik, sőt, lehetetlenné teszik a műszaki létesítményeket tervezők díjazására vonatkozóan bármilyen kalkuláció vagy díjszabás kimunkálását, ilyen nem is létezik, ezért a bíróságok esetről esetre hoznak döntéseket, különböző szempontokat (az eszköz előállításának költsége, többszörözhetősége, kereskedelmi hasznosíthatósága stb.) mérlegelve a tervezők díjazásának, illetve a műveik jogsértő felhasználásával okozott vagyoni hátrány mértékének megállapításánál.

A *filmalkotók* díjazásának is sarkalatos szabálya, hogy minden felhasználási mód esetében külön-külön díjazás illeti meg a szerzőt. A megfilmesítési szerződésekre vonatkozó külön rendelkezések ezt azzal egészítik ki, hogy felhasználáshoz kapcsolódó bevételnek minősül az a támogatás is, amelyet az előállító a film megvalósításához kap, és a díj megfizetésére az előállító köteles. A nemzetközi és a hazai szerzői jogi szabályozás nem tartalmaz ennél részletesebb és konkrétabb rendelkezéseket a filmek alkotóinak díjazására vonatkozóan. Ezek a külön szabályok sem garantálják azonban a filmszerzők számára a díjazáshoz és jogdíjakhoz való tényleges hozzájutást, kivéve azokat a jogdíjakat, amelyeket közös jogkezelő szervezetek szednek be és osztanak fel. Annak ellenére, hogy – a közös jogkezelés keretében érvényesített filmalkotói jogdíjak kivételével – nem rendelkezünk számszerű adatokkal a nagyjogos engedélyezés során kialakított filmalkotói díjazások összegéről, az teljes biztonsággal kijelenthető, hogy a magyarországi filmgyártásra, és ezzel együtt a hazai filmalkotók jövedelmi helyzetére ösztönzőleg hatottak és hatnak a rendszeres külföldi bérmunkák.

A *televízió-műsorok alkotói* általában teljes körű jogátszállással járó munkaviszony vagy a filmelőállítóval kötött egyösszegű megfilmesítési szerződésben foglalt jogviszony keretei között végzik alkotói tevékenységüket. Ebből elsősorban az következik, hogy a televízió-műsorok alkotói körében is a díjazás mértékéről a felek szabadon állapodnak meg: ha a nem munkaviszonyban álló szerzői jogosult egy meghatározott összeget kér az engedélye fejében, a felhasználó televízió-szervezet döntésén múlik, hogy ennek megfizetését vállalja vagy sem. A televízió-műsorok, illetve az audiovizuális médiaszolgáltatásban bemutatásra kerülő filmek alkotói díjazásának utólagos megállapítása során az objektív szempontok (például a felhasználás módja, területe, a médiaszolgáltatással elért nézők száma) mellett a jogalkalmazók támaszkodnak a felek korábbi vagy kapcsolódó megfilmesítési és sugárzási szerződéseire, a médiaszolgáltatók tartalomértékesítési árjegyzékeire, valamint a FilmJUS éves díjszabásaira.

A vizsgált vizuális és audiovizuális műfajták jogi környezetének, árképzésének és alkotói díjazásának plasztikus összefoglalását a következő táblázat szemlélteti:

műfaj / műtípus	közjogi szabályozás	magánjogi szabályozás	művek árának / felhasználási díjának meghatározása	nagyjogos engedélyezés	engedélyezés közös jogkezelés keretében	vagyoni hátrány megállapítása
képzőművészet	Kjkt.	Szjt., közös jogkezelő szervezetek díjszabásai	több tényező függvénye: a mű mérete, bonyolultsága, felhasznált anyagok költsége, alkotó hírneve, elismertsége stb.	a mű első értékesítése, kiállítás	<i>kötelező:</i> követő jog, magánmásolási és kábeltelevíziós jogdíj; <i>önkéntes:</i> reprodukciós célú felhasználások és a nyilvánosságához közvetítés engedélyezése	a művek adásvételi szerződésai, HUNGART díjszabásai
folkművészet	Kjkt.	Szjt., közös jogkezelő szervezetek díjszabásai	a műfaj sajátosságaiból fakadóan (művészi fotózás, portréfotózás, épületfotózás, műtárgyfotózás, reklámfotózás) eltérő ár- és díjmegállapítási modellek és összegek	a mű első értékesítése, kiállítás	<i>kötelező:</i> követő jog, magánmásolási és kábeltelevíziós jogdíj; <i>önkéntes:</i> reprodukciós célú felhasználások és a nyilvánosságához közvetítés engedélyezése	a művek adásvételi szerződésai, HUNGART díjszabásai
iparművészet	Kjkt., Vt., Fmtv.	Szjt., közös jogkezelő szervezetek díjszabásai	a funkcionalitás és a kettős jogi védelem okán eltérő ár- és díjmegállapítási modellek; a tervezési díj és a százalékos díj (ha elkülönülnek) elérheti a nettó kiskereskedelmi eladási ár 10 százalékát	a mű első értékesítése, kiállítás	<i>kötelező:</i> követő jog, magánmásolási és kábeltelevíziós jogdíj; <i>önkéntes:</i> reprodukciós célú felhasználások és a nyilvánosságához közvetítés engedélyezése	a művek adásvételi szerződésai, esetenként a HUNGART díjszabásai
építészet	Kjkt., Étv.	Szjt., MÉK, MMK és az ÉKM Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ szabályzatai	ajánlott tervezői díjakat tartalmazó kamarai díjszabások és az ÉKM kötelező díjszabályzata alapján	az építészeti tervdokumentáció felhasználása, átdolgozása, harmadik személyre történő átruházása	-	MÉK-MMK díjszámítási szabályzatai és etikai-egyezményi ügyekben született határozatai
műszaki létesítmény	Kjkt., Szt., Étv.	Szjt. MÉK, MMK és az ÉKM Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ szabályzatai	ajánlott tervezői díjakat tartalmazó kamarai díjszabások és az ÉKM kötelező díjszabályzata alapján	a műszaki tervdokumentáció felhasználása, átdolgozása, harmadik személyre történő átruházása	-	<i>sorozatgyártott műszaki alkotások esetén:</i> előállítási költség, többszörözhetőség, kereskedelmi hasznosíthatóság stb. alapján; <i>épitmény típusú műszaki létesítmény esetén:</i> az építészeti alkotásoknak megfelelően
filmalkotás	Kjkt., filmtörvény	Szjt., közös jogkezelő szervezetek díjszabásai	a filmgyártás sokfélesége (magyar film, koprodukció, megrendelésre készült film, független film stb.), a filmalkotók személye, közreműködésük foka okán eltérő ár- és díjmegállapítási modellek és összegek	a filmalkotás felhasználásának engedélyezésére való jog és ennek átruházása a filmelőállítóra	<i>kötelező:</i> magánmásolási és kábeltelevíziós jogdíj; <i>önkéntes:</i> nyilvános előadás, sugárzás, nyilvánosságához közvetítés, nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétel, bérbeadással történő terjesztés	megfilmesítési szerződések, esetenként a FilmJUS díjszabásai
televízió-műsor	Mtv.	Szjt.	<i>a saját gyártású műsorok esetében:</i> munkaszerződésekben foglalt fix díjazás; <i>külső gyártás esetében:</i> a filmalkotás szerzőinek megfelelő díjazási formák	a műsor felhasználásának engedélyezésére való jog és ennek átruházása az előállítóra vagy munkáltatóra	külső gyártásban készült műsorok esetében a filmalkotás szerzőinek megfelelő díjigények	megfilmesítési és sugárzási szerződések, médiaszolgáltatók árjegyzékei, esetenként a FilmJUS díjszabásai

Az előzőekben bemutatott hét műtípus részben eltérő közjogi és magánjogi környezetből, árképzéséből és alkotóik különböző díjazási konstrukcióiból a díjazások és a jogrendszer kapcsolatát illetően semmilyen előremutató (általános) következtetés levonására nincs lehetőség, hacsak az nem, hogy a vizuális és audiovizuális művek felhasználását biztosító jogviszonyok – a kimutatható azonosságok ellenére – heterogén, esetenként rendhagyó jogi instrumentumokat, jogintézményeket szülnek. A kulturális ipar, közelebbről a művészeti piac műfaji sajátosságaiból fakadóan differenciált, nem összemérhető ár- és díjmegállapítási modellek honosodtak meg, nagyságrendileg is eltérő vételárakkal, illetve jogdíjösszegekkel. Mindez stabil értékesítési környezetet és egzisztenciális biztonságot jelent az alkotók bizonyos körének, míg más ágazathoz tartozó művészek kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, és alkotóképességüket veszélyeztető megélhetési gondokkal néznek szembe.

Napjaink szerzői jogi témájú tanulmányainak, monográfiáinak megkerülhetetlen tartalmi eleme, hogy a 21. század tartalomfogyasztási szokásai, így különösen az internet tömeges használata és az audiovizuális tartalomipar folyamatos területfoglalása olyan új problémákat vetnek fel és olyan kihívások elé állítják a döntéshozókat, amelyekre a piaci vertikum összes szereplőjének bevonásával (és lehetőség szerint egyetértésével) kellene életszerű, működőképes és igazságos megoldásokat találni. Mindehhez a feltételek jelenleg nem kedveznek és nem is adottak: a magánjogi alapokon nyugvó szerzői jog nem tudja betölteni a kiegyensúlyozó, szellemi alkotásösztönző, a művészeti ipar valamennyi szereplőjének, leginkább a jogosultak és a tartalmakat a nagyközönséghez eljuttató (közvetítő) szolgáltatók igényeinek egyformán megfelelő funkcióját. Mindeközben a közjogi szabályozás „térfelén” annak lehetünk szemtanúi, hogy a közös jogkezelők működését és a díjszabások elfogadási mechanizmusát érintő adminisztratív, bürokratikus eszközök bevezetésével rendre sérülnek a szerzők és más jogosultak jogai. Ezek a szolgáltatói szektornak kedvező intézkedések hosszabb távon negatív hatással vannak a várható jogdíjszintre, ezért indokolt lenne ezekkel a kérdésekkel is foglalkozni egy újabb kutatás részeként vagy jelen tanulmány folytatásaként.

A szerzőket hátrányosan érintő fejlemények sem homályosíthatják el azokat a sikereket, amelyek érdemi változást hoztak a művészek anyagi helyzetének és életkörülményeinek javításában.¹⁰³ Ha tehát mérleget vonunk, és figyelembe vesszük az elmúlt esztendőben a hazai művészeti élet általános helyzetében elért, jelen tanulmányban nem vizsgált eredményeket (a művészek tevékenységéhez kötődő ösztönzési rendszerek folyamatos bővülése, a művészeti köztestület, valamint az alkotások helyét és az előadások helyszínét biztosító kulturális intézmények erősödése, a kultúráközvetítés közszolgálati lehetőségeinek és eszközparkjának gyarapodása), bizton állíthatjuk, hogy ezek a változások pozitívan hatnak a művészek elismerésének javítására, személyes megbecsülésük fokozására.¹⁰⁴

(A tanulmány a Budapesti Metropolitan Egyetem Fenntarthatósági és Versenyképességi Kutatóintézete 2023. évi kutatási programjának keretei között készült.)

IRODALOM

- Balázs Rebeka Dóra: Társadalomformáló építészet és építészetformáló társadalom. *Építészfórum.hu* 2021.08.26. <https://epiteszforum.hu/tarsadalomformalo-epiteszet-es-epiteszetformalo-tarsadalom>
- Barta Judit: Építészeti alkotások szerzői jogi védelme és a gazdasági reklámozás némely összefüggései megtörtént esetek kapcsán. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2011. 6. sz.
- Dobos István – Schwartz Dániel: *Szerzői jogi törvény módosítása – A „value gap” problémája*. <https://doboslegal.eu/szerzoi-jogi-torveny-modositasa-a-value-gap-problemaja/>

- Grad-Gyenge Anikó: *Film és szerzői jog. A megfilmesítési szerződés*. Budapest, 2016, NMHH Médiatudományi Intézet.
- Gyertyánfy Péter (szerk.): *Nagykommentár a szerzői jogi törvényhez*. Budapest, 2023, Wolters Kluwer.
- Keserő Barna Arnold: BLOG – Szerzői jogi reform – a CDSM irányelv átültetése. <https://keserubarna.hu/blog/8-cdsm.html>
- Kiss Helga: Újabb kedvezmények és egyszerűsítések a filmipar hazai adózásában. *Adó Online*, 2021.02.23. <https://ado.hu/ado/ujabb-kedvezmenyek-es-egyszerusitesek-a-filmipar-hazai-adozasaban/>
- Kiss Zoltán Károly: *A vizuális művészetek és a jog. 2. Az építészet, a fotóművészet és az alkalmazott művészetek jogi szabályozása*. Budapest, 2021, NMHH Médiatudományi Intézet.
- Kiss Zoltán Károly: Műszaki létesítmények terveinek szerzői jogi védelme. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2021/2.
- Kiss Zoltán – Szívi Gabriella: *A közszolgálati médiaszolgáltatás és a szellemi tulajdonjogok kapcsolódási pontjai és szabályozási környezete*. Budapest, 2015, NMHH Médiatudományi Intézet.
- Koltay András: *A sajtószabadság fogalma ma. Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején 2*. Budapest, 2015, Wolters Kluwer. 99–137. o.
- Kucsera Tamás Gergely: *Túl művészetten, túl emberen. Válogatott művészetelméleti írások*. Budapest, 2019, L'Harmattan Kiadó.
- Mezei Péter: *A digitális technológia kihívásai a szerzői művek szabad felhasználására*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 2009.
- Pogácsás Anett: Szerzői jog újratöltve. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2010. 6. sz.
- Pogácsás Anett: *Különbözőség az egységben – A szerzői jogi szabályozás differenciálódásának hatása a jogterület szerepére és hatékonyságára*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Doktori Iskolája, Budapest, 2017.
- Tomasovszky Edit: Újrairt játékszabályok – változások az online tartalommesztők és a szerzők viszonyában. *Papageno*, 2022.02.28. <https://papageno.hu/blogok/focus-on-you/2022/02/ujrairt-jatekszabalyok-valtozasok-az-online-tartalommeszto-platformok-es-a-szerzok-viszonyaban/>
- Weinreich Zoltán: *Hogyan jussunk hozzá a tervezői díjunkhoz?* <https://innorail.hu/hogyan-jussunk-hozza-a-tervezoi-dijunkhoz/>

Egyéb internetes források

- <https://lechnerkozpont.hu/oldal/epiteszeti-szerzoi-jog-strategia>
- <https://mek.hu/index.php?id=45523>
- https://mek.hu/index.php?link=dijszabas_dijszamitas
- <https://qjob.hu/blog/articles/haztervezes-arak>
- https://www.gvh.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/archiv/2008-as_sajtokozlemenyek/5126_hu_kartellben_az_epiteszek
- <https://mernokvagyok.hu/mernoki-dijszabas/>
- https://kjk.sztnh.gov.hu/sites/default/files/fsz_filmjus_151210.pdf
- <https://hu.andersen.com/hu/adotanacsadas-szolgaltatas/filmgyartashoz-kapcsolodo-adokedvezmeny/>
- https://nfi.hu/file/documents/2/2647/tamogatasi_szabalyzat_20201221.pdf
- https://www.eji.hu/cikk/az_mi_ne_oltozhessen_emberborbe_nyilt_level
- https://www.europarl.europa.eu/pdfs/news/expert/2020/10/story/20201015STO89417/20201015STO89417_hu.pdf
- https://www.sztnh.gov.hu/sites/default/files/2023_05_22_arva_mu_nyilvantartas.pdf

Jogszabályok

1969. évi III. törvény a szerzői jogról (régí Szjt.)
1997. évi XI. törvény a védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról (Vt.)
1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről (Étv.)
1999. évi LXXVII. törvény a szerzői jogról (Szjt.)
2001. évi XLVIII. törvény a formatervezési minták oltalmáról (Fmtv.)
2004. évi II. törvény a mozgóképről (filmtörvény)
2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásról és a tömegkommunikációról (Mttv.)
2011. évi CIX. törvény a Magyar Művészeti Akadémiáról
2018. évi CXXXIV. törvény egyes törvényeknek az építészeti alkotásokra, műszaki létesítményekre és azok terveire vonatkozó szerzői jogi szabályozással összefüggő módosításáról
2021. évi XXXVII. törvény a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény és a szerzői jogok és a szerzői joghoz kapcsolódó jogok közös kezeléséről szóló 2016. évi XCIII. törvény jogharmonizációs célú módosításáról

2022. évi LXXXI. törvény a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság 2023. évi egységes költségvetéséről 138/2014. (IV. 30.) Korm. rendelet az árva mű felhasználásának részletes szabályairól
266/2013. (VII. 11.) Korm. rendelet az építésügyi és az építésüggyel összefüggő szakmagyakorlási tevékenységekről
322/2015. (X. 30.) Korm. rendelet az építési beruházások, valamint az építési beruházásokhoz kapcsolódó tervezői és mérnöki szolgáltatások közbeszerzésének részletes szabályairól
12/1970. (VI. 30.) MM rendelet a megfilmesítési szerződések feltételeiről és a szerzők díjazásáról

A Szerzői Jogi Szakértő Testület szakvéleményei

SZJSZT-36/2001/1-2. Televíziós csatorna archívumának felhasználása.
SZJSZT-35/2002. Kórház tervdokumentációjának átdolgozása.
SZJSZT-39/2003. A közszolgálati műsorszórók programjainak a kötelező („must carry”) vezetékcsatlósításában járó és az ORTT Műsorszolgáltatási Alapja által fizetendő díj.
SZJSZT-9/2004. A műszolgálati jellegének; a szerző és előadóművész személyhez fűződő jogai megsértésének megállapítása.
SZJSZT-27/2006. Az Sztj. 74. §-a (2) bekezdésének értelmezése.
SZJSZT-15/2010. Építészeti alkotás engedélyezési tervének felhasználása kivitelezési terv elkészítésére és a felhasználási engedély terjedelme támogatási szerződés részét képező általános szerződési feltételek alapján.
SZJSZT-03/2011. Beépítési és vázlatterv egyéni eredeti jellege és felhasználása.
SZJSZT-24/2015. Filmalkotás felhasználási jogdíja.
SZJSZT-17/2017. Acélszerkezetes építési rendszerű csarnokok.
SZJSZT-13/2019. Városi csapadékvíz-elvezetés, vízjogi létesítési engedélyezési terv felhasználása.

JEGYZETEK

- 1 Kiss Zoltán Károly: *A vizuális művészetek és a jog. 2. Az építészet, a fotóművészet és az alkalmazott művészetek jogi szabályozása*. Budapest, 2021, NMHH Média tudományi Intézet, 75. o.
- 2 Lásd pl. Balázs Rebeka Dóra: Társadalomformáló építészet és építészetformáló társadalom. *Építészfórum.hu* 2021.08.26. <https://epiteszforum.hu/tarsadalomformalo-epiteszet-es-epiteszetformalo-tarsadalom>
- 3 Ezen nem változtat az sem, hogy jelen tanulmány lezárásakor (2023. október 25.) még folyamatban volt az építészetéről szóló törvényjavaslat parlamenti elfogadása. Az új törvény egy átlátható és egységes szabályozást hoz létre az eddigi széttagolt szabályozási rendszer helyett, amely magában foglalja az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvényt (Étv.), a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvényből kikerülő műemlékvédelmi fejezetet, valamint a településkép védelméről szóló 2016. évi LXXIV. törvényt. A korábbi szabályozáshoz képest jelentős újítás például, hogy rögzítésre kerülnek építészeti alapelvek és új szervezettípusok (például helyi építészeti tervtanács) is létrejönnek, miközben a tervezők díjazását illetően csupán a Nemzeti tervvagyon felhasználására és a kamarai díjszabások ajánlott alkalmazására vonatkozó (Étv.-ből átvett) alapvető rendelkezéseket tartalmazza.
- 4 2018. évi CXXXIV. törvény egyes törvényeknek az építészeti alkotásokra, műszaki létesítményekre és azok terveire vonatkozó szerzői jogi szabályozással összefüggő módosításáról.
5 266/2013. (VII. 11.) Korm. rendelet az építésügyi és az építésüggyel összefüggő szakmagyakorlási tevékenységekről.
6 Az építészeti alkotásokra, műszaki létesítményekre és azok építészeti-műszaki dokumentációira vonatkozó szerzői jogi szabályozással és jogyakorlással összefüggő, a társadalmi jogtudatosság növelését célzó átfogó stratégia és megvalósítási program (2020–2023). <https://lechnerkozpont.hu/oldal/epiteszeti-szerzoi-jog-strategia>
7 Ennek az volt a háttere, hogy a rendszerváltást követően a privatizáció folytán jogutódlással alakult tervezővállalatok egy része tovább örizte a jogelőd tervtárát, anélkül, hogy jogszerűen megillettek volna az ahhoz kapcsolódó szerzői vagyoni jogok.
8 Étv. 2. § 41. Nemzeti tervvagyon: az építészeti alkotásoknak az állam és az önkormányzat tulajdonába tartozó építészeti-műszaki dokumentációi – a honvédelmi, katonai, valamint nemzetbiztonsági célú és rendeltetésű építményeket érintő építészeti-műszaki dokumentációk kivételével –, valamint az azok vonatkozásában az államot és az önkormányzatot a mindenkor szerzői jogi szabályozás alapján megillető szerzői vagyoni jogok.
9 1969. évi III. törvény a szerzői jogról.
10 Közzétételre történő felhasználás esetén a fizetendő szolgáltatási díj dokumentumként (azaz tervlaponként) 3000 forint. Átépítéshez, bővítéshez történő felhasználás engedélyezése esetén

- a fizetendő felhasználási díj összege függ az építmény típusától, nagyságától (m²) és a tervezett felhasználás időtartamától. Eszerint például egy igazgatási, szociális, oktatási, kulturális vagy közlekedési célú 101–500 m² területű épület átépítésének, bővítésének alapjogdíja 10 évre szólóan 675 000 forint, szakrális épület esetében 1,5 millió forint. Az új szabályozás életbelépését megelőzően a vélt szerzői jogosultak ennél nagyságrendekkel magasabb összegeket követeltek a beruházóktól, ami jogvitákhoz, évekig tartó pereskedéshez vezetett.
- 11 A tervezési alapszolgáltatások díját a szabályzat 1. melléklet szerinti táblázat alapján kell kiszámítani a következő képlet alapján: $\text{díjalap (Ft)} \times \text{díjszorzó} \times \text{díjszázalék} / 100$. <https://mek.hu/index.php?id=45523>
 - 12 Építészeti alkotások ajánlott tevékenységsszorzói és díjai: https://mek.hu/index.php?link=dijszabas_dijszamitas Jogszabályi háttere az építésügyi és az építésüggyel összefüggő szakmagyakorlási tevékenységekről szóló 266/2013. (VII. 11.) Korm. rendelet, amely meghatározta az építészeti-műszaki tervezési tevékenység ellátásáért felszámítható tervezési díj tartalmát.
 - 13 Az ajánlott összegek tevékenységi kategóriák és szorzók szerint Ft/m²órán, illetve Ft/m² mérnöknaphoz kerültek meghatározásra. Eszerint például 2023-ban a kiemelt, vezeték építési tevékenység tevékenységsszorzója 12–16, ajánlott minimumdíja 47 448 forint/óra + áfa, illetve 379 584 forint/nap + áfa. A számítás kiindulási alapja az adott naptári évre a törvényben meghatározott havi minimálbér. A képlet a Díjszámítási Szabályzat hivatkozott fejezetének „Óradíj” és „Alapóradíj” bekezdése szerint: $\text{Ajánlott mérnökóradíj} = \text{tevékenységsszorzó} \times (\text{minimálbér} \times 3) / 176$. A MÉK Díjszabása kiter a kirívóan alacsony és kirívóan magas árakra, ezzel is orientálva a díjak kalkulációját. A Díjszabásban ajánlott díjak 67 százaléknál alacsonyabb díjak (kirívóan alacsony ár) azzal a veszéllyel járnak, hogy azért a tervező már nem tud megfelelő minőséget szolgáltatni, a beruházásleboncolót, illetve a műszaki ellenőrt pedig a korrupciós veszélyének teszik ki.
 - 14 Mennyibe kerül a háztervezés? <https://qjob.hu/blog/articles/haztervezes-arak>
 - 15 Vj-201/2005. Lásd: https://www.gvh.hu/sajtoszoba/sajtokozlomenyek/archiv/2008-as_sajtokozlomenyek/5126_hu_kartellben_az_epiteszek
 - 16 <https://mernokvagyok.hu/mernoki-dijszabas/>
 - 17 SZJSZT-35/2002., SZJSZT-30/2004., SZJSZT-03/2011.
 - 18 SZJSZT-15/2010. Építészeti alkotás engedélyezési tervének felhasználása kivitelezési terv elkészítésére és a felhasználási engedély terjedelme támogatási szerződés részét képező általános szerződési feltételek alapján.
 - 19 A közbeszerzési és jogorvoslati eljárás résztvevői nincsenek olyan információk birtokában, amelyekből következtetéseket képeznek levonni arra nézve, hogy a nyertes ajánlattevő, illetve az ő vagy az ajánlattevői konzorcium munkatársai a jóváhagyási tervet hány fővel, mennyi idő alatt fejlesztik tovább engedélyezési, majd kiviteli tervvé, mindezen tényezők egyébként a Döntőbizottság álláspontja szerint szubjektívnak, a közbeszerzésekről szóló 2015. évi CXLI. törvény (Kbt.) 72. § (2) bekezdésén kívül álló értékeknek minősülnek.
 - 20 D.46/34/2020.
 - 21 Barta Judit: Építészeti alkotások szerzői jogi védelme és a gazdasági reklámozás némely összefüggései megtörtént esetek kapcsán. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2011. 6. sz. 110–111. o.
 - 22 Lásd a találmányok szabadalmi oltalmáról szóló 1995. évi XXXIII. törvény (Szt.) 1. §-ának (2) bekezdését.
 - 23 Kiss Zoltán Károly: Műszaki létesítmények terveinek szerzői jogi védelme. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2021. 2. sz. 25. o.
 - 24 Szt. 94. § (1) bekezdésének e) pontja.
 - 25 SZJSZT-17/2017. Acélszerkezetes építési rendszerű csarnokok.
 - 26 Az építési beruházások, valamint az építési beruházásokhoz kapcsolódó tervezői és mérnöki szolgáltatások közbeszerzésének részletes szabályairól szóló 322/2015. (X. 30.) Korm. rendelet 7. § (1)–(2) bekezdése.
 - 27 Lásd: 12. jegyzet.
 - 28 SZJSZT-13/2019. Városi csapadékvíz-elvezetés, vízjogi létesítési engedélyezési terv felhasználása.
 - 29 Weinreich Zoltán: Hogyan jussunk hozzá a tervezői díjunkhoz? Lásd: <https://innorail.hu/hogyan-jussunk-hozza-a-tervezoi-dijunkhoz/>
 - 30 266/2013. (VII. 11.) Korm. rendelet 46. §-a.
 - 31 A kontinentális szerzői jog az alkotó személyét, illetve személyiségét, tehát magát a szerzőt állítja középpontba, ezzel szemben az angolszász rendszer alapvetően eltérő kiindulópontonról közelíti meg a kérdést, és a másolást, illetve az azzal kapcsolatos engedélyezést helyezi előtérbe (jól szemlélteti ezt a jogterület angolszász eredetű és a világban mindenhol elterjedt elnevezése: a copyright). Jellemző továbbá, hogy az egyes jogrendszerekben a kizárólagos jogok szabályozására két eltérő megoldás alakult ki. A kontinentális megközelítés monista szabályozási megoldása a szerző kizárólagos jogait egységesen szabályozza, amelyek elidegenítésére nem ad lehetőséget, azok kiaknázására felhasználni, hasznosítási szerződés útján van lehetőség. Ezzel szemben

- az angolszász eredetű dualista rendszerek eltérően kezelik a személyhez fűződő és vagyoni jogokat, az elidegenítés lehetőségét megnyitják a vagyoni jogok tekintetében. A személyhez fűződő jogok a dualista rendszerekben sem átruházhatók, azok mindig az alkotó természetes személy elválaszthatatlan alanyi jogainak körébe tartoznak. A hazai szabályozás e tekintetben egyedinek (vegyes rendszer) mondható. Bővebben lásd: Pogácsás Anett: Szerzői jog újrátörvény. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2010. 6. sz. 33–40. o.
- 32 Pogácsás Anett: *Különbözőség az egységben – A szerzői jogi szabályozás differenciálódásának hatása a jogterület szerepére és hatékonyságára*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2017, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Doktori Iskolája, 61. o.
- 33 Sztj. 66. § (3) bekezdése.
- 34 Az előállítót megillető filmgyártási (állami) támogatás dogmatikailag semmiképpen nem tekinthető felhasználási bevételnek, mivel a felhasználási bevétel alapja a film elkészítése. Nem egyértelmű továbbá a támogatás fogalma sem (sokszor a támogatás természetbeni juttatás formáját ölti például gyártási infrastruktúra ingyenes rendelkezésre bocsátása). A gyakorlatban is bizonytalanságot okoz, hogy a megfilmesítési szerződések megkötésének időpontja általában megelőzi a támogatások folyósítását, ezért erről csak nagyon körültekintően lehet és kell rendelkezni a szerződéseknek.
- 35 2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásról és a tömegkommunikációról (Mttv.)
- 36 Pogácsás (2017) 62. o.
- 37 Filmtörvény 2. § 2. pont: „Filmalkotás: a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (a továbbiakban: Sztj.) szerinti filmalkotás, ideértve a számítógépes vagy bármilyen platformon hozzáférhető játékprogram előzetesként készülő filmalkotást, ide nem értve a hírműsort, az aktuális és szolgáltató magazinműsört, a sportközvetítést, a beszélgetőműsört (talk-show), a játék- és vetélkedőműsört, és a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól szóló törvény hatálya alá tartozó reklámfilmet.”
- 38 Mttv. 203. § 11. pont: „Filmalkotás: a szerzői jogról szóló törvény szerinti filmalkotás, ide nem értve többek között a hír- és politikai tájékoztató műsorszámot, az aktuális és szolgáltató magazin műsorszámot, a sportműsorszámot vagy egyéb esemény közvetítését tartalmazó műsorszámot, a játék- és vetélkedő műsorszámot és a kereskedelmi közleményeket. Filmalkotás különösen a játékfilm, a televíziós film, a televíziós filmsorozat, az animációs film és a dokumentumfilm.”
- 39 A jogátszállás általános érvényű törvényi védelmének nemzetközi előzménye a BUE 14bis cikke, a bérleti jogok tekintetében pedig a Bérlet irányelv 2. cikk (5)–(6) bekezdése.
- 40 Sztj. 66. § (5) bekezdése. Hatálytalan: 2021. június 1-jétől.
- 41 2021. évi XXXVII. törvény a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény és a szerzői jogok és a szerzői joghoz kapcsolódó jogok közös kezeléséről szóló 2016. évi XCIII. törvény jogharmonizációs célú módosításáról.
- 42 Sztj. 50/A. §-a.
- 43 Sztj. 66. § (3) bekezdésének első mondata.
- 44 Sztj. 66. § (3) bekezdésének második mondata.
- 45 A felhasználók, illetve országos szakmai szervezeteik a közös jogkezelés keretében érvényesített jogdíjigények kapcsán is sokáig ellenálltak a támogatások jogdíjalapba vonásának, míg végül elfogadást nyert, hogy például a sugárzási jogdíjak számításánál a támogatások egyértelműen a bevételek részét képezik, tehát a jogdíjalap meghatározásánál valamennyi bevétel, így például a reklámbevételeket és a szponzori támogatást is figyelembe kell venni. Egyéb esetekben azonban a bevétel, a forgalom (a tényleges kihasználtság), illetve a szolgáltatás eredményessége nem vehető figyelembe a jogdíj meghatározásánál.
- 46 Gyertyánfy Péter (szerk.): *Nagykommentár a szerzői jogi törvényhez*. Budapest, 2023, Wolters Kluwer, 380. o.
- 47 A társasági adózás körében az adózás előtti eredményt csökkenteni lehet az adóévben jogdíj címén kapott bevétel 50 százalékaival. A felek a megfilmesítési szerződésben az összes körülményt mérlegelve, maguk határozzák meg a munkadíj és a jogdíj megosztási arányát, nem sértve azt a fő elvet, miszerint mindkét díjelemnek reálisnak kell lennie. A kialakult gyakorlat alapján a munkadíj mértékét 20–30 százalékban, a felhasználási jog ellenértékéért fizetendő jogdíj mértékét pedig 70–80 százalékban szokták meghatározni.
- 48 Grad-Gyenge Anikó: *Film és szerzői jog. A megfilmesítési szerződés*. Budapest, 2016, NMHH Média tudományi Intézete, 85. o.
- 49 Sztj. 48. § (1) A polgári jog általános szabályai szerint a bíróság akkor is módosíthatja a felhasználási szerződést, ha az a szerzőnek a felhasználás eredményéből való arányos részesedéshez fűződő lényeges jogos érdekét azért sérti, mert a mű felhasználása iránti igénynek a szerződéskötést követően bekövetkezett jelentős növekedése miatt feltűnően nagyvá válik a felek szolgáltatásai közötti értékaránytalanosság.
- 50 Gyertyánfy (2023) 380. o.
- 51 A műsorszolgáltató szervezetek egyes online közvetítéseire, valamint televíziós és rádiós műsorok továbbközvetítésére alkalmazandó szerzői jogok és szerzői joggal szomszédos jogok gyakorlására vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint

- a 93/83/EGK tanácsi irányelv módosításáról szóló, 2019. április 17-i (EU) 2019/789 európai parlamenti és tanácsi irányelv (SatCab irányelv).
- 52 Közvetlen betáplálás az az eljárás, amikor a médiaszolgáltató a műsorhordozó jelet közvetlenül a jelek elosztójához juttatja el olyan módon, hogy ahhoz a nyilvánosságnak nincs hozzáférése, és a jel majd csak az elosztó tevékenységének következményeként lesz a nyilvánosság számára elérhető.
- 53 Keserű Barna Arnold: BLOG – Szerzői jogi reform – a CDSM irányelv átültetése. <https://keserubarna.hu/blog/8-cdsm.html>
- 54 Dobos István – Schwartz Dániel: Szerzői jogi törvény módosítása – A „value gap” problémája. <https://doboslegal.eu/szerzoi-jogi-torveny-modositasa-a-value-gap-problemaja/>
- 55 Tomasovszky Edit: Újraírt játékszabályok – változások az online tartalmegosztók és a szerzők viszonyában. *Papageno*, 2022.02.28. <https://papageno.hu/blogok/focus-on-you/2022/02/ujrairt-jatekszabalyok-valtozasok-az-online-tartalmegoszto-platformok-es-a-szerzok-viszonyaban/>
- 56 Az Sztj. 66. § (2) bekezdése szerint ezek: az „üres hordozó” díjigény, a filmalkotás nyilvánosság részére történő haszonkölcsönbe adása, illetve bérbeadása, valamint a kábeltelevíziós jogdíjak.
- 57 Lásd: https://kjk.sztjh.gov.hu/sites/default/files/fsz_filmjus_151210.pdf
- 58 Ezekből az ügyekből következtetni lehet a filmszerzők díjazásának nagyságrendjére, miközben nem feledkezhetünk meg arról, hogy a filmek sokfélesége, az alkotók személye, közreműködésük (hozzájárulásuk) foka és jellege teljesen szélsőséges, és egymással nem összemérhető díjmértékek keletkezhetnek.
- 59 Ezeket közzéteszik a Hivatalos Értesítőben, valamint a közös jogkezelő szervezetek internetes oldalain és az SZTNH közös jogkezelő szervezetekről vezetett nyilvántartásában.
- 60 Magyarországon évente átlagosan 300 filmes produkció gyártását regisztrálják a Nemzeti Filmirodánál, és az összköltés 2016-ban lépte át először a 100 milliárd forintot. 2020-ban 164,4 milliárd forintot, 2021-ben pedig már több mint 200 milliárd forintot meghaladó költséssel rekordévet zárt a magyar filmipar.
- 61 Kiss Helga: Újabb kedvezmények és egyszerűsítések a filmipar hazai adózásában. Adó Online, 2021.02.23. <https://ado.hu/ado/ujabb-kezdemenyek-es-egyszerusitesek-a-filmipar-hazai-adozasaban/>
- 62 Filmgyártáshoz kapcsolódó adókedvezmény. *AndersenLegal.com*. Lásd: <https://hu.andersen.com/hu/adotanacsadas-szolgaltatas/filmgyartashoz-kapcsolodo-adokedvezmeny/>
- 63 Az Európai Bizottság N 202/2008 számú és az azt módosító SA.50768 számú határozatával jóváhagyott magyar állami filmtámogatási program. Bővebben lásd a Nemzeti Filmintézet Közhasznú NZrt. Támogatási szabályzatában: https://nfi.hu/file/documents/2/2647/tamogatasi_szabalyzat_20201221.pdf
- 64 A filmalkotások közvetett támogatása céljából a Nemzeti Filmintézet által fenntartott letéti számla éves keretösszege 2022-ben 44 milliárd forintról 69 milliárd forintra emelkedett.
- 65 Esetenként nem egyértelmű a televízió-műsorok szerzői körének és jogi státuszának meghatározása például a szerkesztő vagy egy műsorvázlat (szinopszis) készítője tekintetében. Ellenben a hírolvasók, bemondók tevékenysége nem áll szerzői jogi védelem alatt, mert nem nyújtanak olyan teljesítményt, amely az ő vonatkozásukban a védelmet megalapozná.
- 66 Kiss Zoltán – Szivi Gabriella: *A közszolgálati médiaszolgáltatás és a szellemi tulajdonjogok kapcsolódási pontjai és szabályozási környezete*. Budapest, 2015, NMHH Médiatudományi Intézet, 32. o.
- 67 *A szakmai közegben egyedül a televíziós filmsorozatnak* létezik elfogadott meghatározása; eszerint televíziós sorozatnak vagy tévésorozatnak nevezzük a rendszerint egy vagy több főhős élete köré szerveződött eseménysorozatot képernyőn elbeszélő többrészes alkotást, amely nagy nézettséget vonz, ezért az alkotók/műsorszerzők rendszerint ismétlik, újra feldolgozzák, tovább írják vagy utánozzák.
- 68 A külső gyártású művek tipikusan olyan – szerzői jogi elemekkel vegyes – vállalkozási szerződések alapján jönnek létre, amelyekben a gyártó szavaltolja, hogy a felhasználó művek szerzőitől, illetve teljesítmények szomszédos jogi jogosultjaitól megfelelő terjedelmű felhasználási jogot szerez. A gyártó mindig az a személy, aki a produkció gyártását a filmelőállító megrendelésére (kezdeményezésére) és finanszírozása mellett ténylegesen elvégzi, de a vagyoni jogok e jogviszony alapján a filmelőállítóhoz kerülnek át. Készen vásárolt filmalkotások esetén a filmszerzők jogdíját a forgalmazó/filmelőállító rendezi.
- 69 A munkaviszonyban alkotott művekről lásd az Sztj. 30. §-át.
- 70 Az Sztj. hatálybalépése előtt a munkáltató televízió-szervezet egyrészt a munkaszerződésbeli kikötések, másrészt a régi Sztj. alapján szerezte meg a televíziós filmek felhasználási jogát.
- 71 Kiss – Szivi (2015) 136. o.
- 72 A jogszavatossági kikötés nem pusztán a szerzői és szomszédos jogokra vonatkozik: a jogtulajdonos rendszerint azt is garantálja, hogy a médiában felhasználni engedett tartalom nem sért személyiségi jogi, médiajogi (kiskorúak

- védelve, reklámtilalmak stb.) és egyéb jogszabályi előírásokat sem.
- 73 Kiss – Szivi (2015) 95. o.
- 74 Az 1969. évi (rég) Sztj. még nem zárta ki a munkaviszonyból (vagy más hasonló jogviszonyból) folyó köteleesség teljesítéséket megalkotott művek szabályainak a filmalkotásokra alkalmazhatóságát. Azaz, ha a szerző e dátumot megelőzően átadta a munkaköri (vagy munkaviszonyból eredő egyéb) kötelezettségeként létrehozott filmalkotást a munkáltatónak, a vagyoni jogok ezzel a törvény alapján a munkáltatóra szálltak át, így az (új) Sztj. hatálybalépését követő új felhasználás esetén a szolgáltatási műnek minősülő filmalkotás felhasználását a munkáltató engedélyezheti.
- 75 SZJSZT-9/2004. A mű szolgálati jellegének; a szerző és előadóművész személyhez fűződő jogai megsértésének megállapítása.
- 76 A must carry és must offer szabályok értelmében a médiaszolgáltatóknak meghatározott mennyiségű európai (és egyes államokban nemzeti) tartalmat kell kötelezően közzétenni, amelyekre vonatkozóan a műsorterjesztőt szerződésük kötelezheti terhelni. Bővebben lásd Koltay András: *A sajtószabadság fogalma ma. Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején*. 2. Wolters Kluwer. 2015. 99–137. o.
- 77 SZJSZT-39/2003. A közszolgálati műsorszórók programjainak a kötelező („must carry”) vezetőkes elosztása fejében járó és az ORTT Műsorszolgáltatási Alapja által fizetendő díj.
- 78 Legutóbb a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság 2023. évi egységes költségvetéséről szóló 2022. évi LXXXI. törvény 4. számú mellékletében (az Alap 2023. évi költségvetésének kiadási előirányzatain belül): 266,1 millió forint.
- 79 SZJSZT-36/2001/1–2. Televíziós csatorna archívumának felhasználása.
- 80 SZJSZT-27/2006. Az Sztj. 74. §-a (2) bekezdésének értelmezése.
- 81 A nyilvánossághoz közvetítésen belül is differenciálni kell, hogy milyen módon (földi vagy műholdas sugárzással, vezeték útján, kódoltan vagy kódolatlanul) és különösen, hogy lineárisan (műsorrend szerint, egy időben) vagy lekérhető módon (nem lineáris, ún. lekérhető – on demand – nyilvánossághoz közvetítéssel) történt-e a felhasználás.
- 82 Televíziós médiaszolgáltatás esetén a felhasználás területe a szolgáltatott műsor vételkörzetét jelenti, azon belül viszont nem a vételkörzet tényleges mérete, hanem a közvetített tartalomhoz hozzáférő nézők száma releváns a jogdíj meghatározása szempontjából.
- 83 A médiaszolgáltatás másfajta tipizálása az országos, körzeti, helyi és kisközösségi médiaszolgáltatás megkülönböztetése, amely azonban a tartalomhoz hozzáférő nézők meghatározása szempontjából bír csak jelentőséggel, külön nem értékelhető a jogdíj meghatározásakor.
- 84 A felhasználáshoz kapcsolódó bevétel egy médiaszolgáltató esetén nem csupán a kifejezetten a mű közvetítéséért kapott díjat (előfizetői díj vagy a műsorterjesztőktől a műsor továbbításáért esetlegesen kapott „műsordíj”), hanem a médiaszolgáltatás érdekében vagy azzal összefüggésben bevételezett valamennyi támogatást, fenntartói hozzájárulást, reklám- és szponzorációs bevételt stb. is jelenti.
- 85 A 10 százalékos elv szerint a felhasználók a mű hasznosítása révén szerzett összes bevétel kb. 1/10 részéről kötelesek lemondani a szerzők és egyéb jogosultak javára.
- 86 A filmelőállító és a televíziós médiaszolgáltató közti szerződésben a díjat úgy kell kalkulálni, hogy ha a médiaszolgáltató nem vállalja át annak megfizetését, akkor azt a FilmJUS felé az előállítónak kell megfizetnie.
- 87 A költségek megtérülése miatt ez díjat csökkentő, a már archív értéket képviselő alkotásoknál esetenként a díjat növelő jellemző lehet.
- 88 A nagyközönség előtt már ismert filmalkotások népszerűsége, a film témája vagy szereplője iránti nagyobb érdeklődés, tárgyának esetleges aktualitása egyértelműen a díjat növelő tényező.
- 89 Például a DVD-n már kiadott vagy lekérhető médiaszolgáltatáson keresztül elérhető filmalkotás egy televíziós csatornán jelentősen kisebb nézettségre számíthat, mint a más forrásból nem hozzáférhető tartalom.
- 90 Díjat csökkentő tényező lehet az alperes vételkörzetében elérhető nézők száma, azonban díjnövelő tényező a film első nyilvánosságra hozatala és az engedély nélkül történt bemutatása között eltelt idő. Figyelembe kell venni továbbá a filmszerzőket a jogsértés időpontjában (évében) megillető díj mértékét is.
- 91 SZJSZT-24/2015. Filmalkotás felhasználási jogdíja.
- 92 Az internetjog körébe elsősorban az információs társadalom működését átható e-kereskedelmi, adatvédelmi, szoftver-felhasználási szabályokat soroljuk.
- 93 Bővebben lásd Mezei Péter: *A digitális technológia kihívásai a szerzői művek szabad felhasználására*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 2009.
- 94 A levelet aláíró szervezetek: AEPO-ARTIS, ALCAM, AMA, APMA, CIAGP, CIAM, CISAC, ECSA, IMPF, MCNA, SCAPR.
- 95 Az MI ne öltözhessen emberbőrbe! – Nyílt levél. Lásd: https://www.eji.hu/cikk/az_mi_ne_oltozhessen_emberborbe_nyilt_level
- 96 A mesterséges intelligencia szabályozása: az EP álláspontja. Lásd: https://www.europarl.europa.eu/pdfs/news/expert/2020/10/story/20201015STO89417/20201015STO89417_hu.pdf

- 97 A módosítással a jogalkotó egy magánjogi jogosultság (a szerzői és szomszédos jog) gyakorlati érvényesítését olyan eljárási feltételrendszer betartásához köthette, amely nem veszi figyelembe e jog alapvetően magánjogi, kizárólagos voltát, illetve a díjszabás ÁSZF-jellegét.
- 98 Feloldhatatlan ellentétbe, a közös jogkezelés gyakorlatának ellehetetlenüléséhez vezet ugyanis, ha például a díjszabás jóváhagyására irányuló eljárás és az azt lezáró miniszteri jóváhagyás arra a következtetésre jut, hogy a díjszabás kielégíti a díjak arányosságának törvényi alapelvét, majd ezt követően a polgári bíróság a díjszabás mint általános szerződési feltétel vizsgálata során azt állapítja meg, hogy a díjat módosítani kell.
- 99 138/2014. (IV. 30.) Korm. rendelet az árva mű felhasználásának részletes szabályairól.
- 100 Bővebben lásd az SZTNH árva művek nyilvántartásának adatbázisában: https://www.sztnh.gov.hu/sites/default/files/2023_05_22_arva_mu_nyilvantartas.pdf
- 101 A szellemi alkotás – döntően az iparjogvédelem körébe tartozó szabadalmak, védjegyek, ipari formatervek – vagyonelemként történő nyilvántartása szükségessé teheti a termék valós piaci értékének meghatározását a vállalkozás könyveiben, ami egyfelől könyvviteli kérdés, másfelől ennek kvantitatív módszertana nem képezte jelen kutatás tárgyát.
- 102 1997. évi XI. törvény a védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról (Vt.), 2001. évi XLVIII. (Fmvtv.) törvény a formatervezési minták oltalmáról (Fmvtv.).
- 103 Ezek közül kitűnik a művésznugdíjakat kiváltó, 2018. január 1-jétől bevezetett művészjáradék, a 65. életévet betöltött és törvényben meghatározott díjak valamelyikével rendelkező, kiemelkedő művészeti teljesítményt és életutat maga mögött tudó személyek számára (lásd a Magyar Művészeti Akadémiáról szóló 2011. évi CIX. törvény III/B. fejezetében).
- 104 Bővebben lásd: Kucsera Tamás Gergely: A hazai művészeti élet helyzete az elmúlt öt esztendőben. In Uő.: *Túl művészetben, túl emberben. Válogatott művészetelméleti írások*. Budapest, 2019, L'Harmattan Kiadó, 76. o.

Válasz „egy szakmaközi vitaülés kritikai észrevételei”-re

Eloolvásván a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetében 2023 novemberében zajlott szakmaközi vitához fűződő észrevételeket, amelyek a *Valóság* 2024. májusi számában jelentek meg, furcsa helyzetben találtam magamat. A vita tárgyát „A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció” című írásomban vázolt módszertani problémák képezték, a folyóiratban hozzászólók egy része azonban félreértette (vagy nem ismerte jól) a vita alapjául szolgáló tanulmányban¹ leírtakat, illetve a vitaülésen elhangzottakat,² általában nem az ott tárgyalt problémákhoz szólnak hozzá. Cáfolnom kell az e kritikák fellevezetésében megjelent sorokat is: „Pócs Éva és kutatótársai tudományos vitát kezdeményeztek annak jegyében, hogy bizonyítsák: a magyar tudományosságban manapság, politikai célok érdekében, a történelmi, archeológiai és etnográfiai tényeket tudatosan félreértelmezik, hamisítják”.³ Kutatótársaim egy szakmaközi vita megszervezésében segítettek, amely *nem* az itt jelzett célok jegyében, hanem sikeres tudományos vitaként zajlott le.⁴ Sántha Istvánt idézem: „A vita tárgyát a magyar ősvallás, a téma kétféle kutatási hagyománya jelenti. Az egyiket Diószegi neve fémjelzi, aki a magyar ősvallás gyökereit a dél-szibériai népek sámánizmusában kereste. A másik, a Pócs Éva fémjelezte tábor a magyar néphit párhuzamait a Kárpát-medence szomszédságában élő népek népi vallási gyakorlataiban, folklórájában véli felfedezni”.⁵ Valóban él többféle nézet a magyar ősvallás mibenlétével kapcsolatban, de egyik sem kizárólagos, és szó sincs harci táborokról. Kritikusaim többsége mégis ellenséges táborokról beszél, amelyek mintegy harcban állnak egymással, és engem következetesen ellenségként, az „ellenfelet” hamis előítéletek alapján vádoló kutatóként állítanak be. Hozzászólásukban központi helyet kap írásaim és személyem elmarasztalása, általában konkrét bizonyítékok nélkül, állításaim gyakori félreolvasásaival, hamis magyarázataival.

Itt le kell szögezmem (amit mindenki tudhat, aki olvasta tanulmányomat, illetve a vitát publikáló írást az *Ethnographia* folyóiratban), hogy céloim azoknak a néprajzi adatoknak az elemzése volt, amelyek a honfoglaló magyarság világfa-képzeteire és rítusaira vonatkozó kutatói koncepciók alapjául szolgáltak. Nem volt szándékom egyik társtudományunk szakértőjeként sem fellépni, csupán a néprajz szemszögéből, egyre tágabb anyagismeretem és növekvő kétségeim nyomán megvizsgálni a kevésbé megbízhatónak, néhány esetben hamisnak ítélt adatokat, és kétségeimet a néprajz és a társtudományok művelői elé tárni. Mindezzel csak *egyetlen résztéma, a világfa-képzetek és a vele kapcsolatos sámánavatási rítusok* kapcsán foglalkoztam, tehát hangsúlyozottan nem a honfoglalás kori világkép és hiedelemvilág teljességével.

Az alábbiakban az érvekkel alá nem támasztott vádaskodásokra nem térek ki, csak a konkrétan megválaszolható kritikai megjegyzésekre reflektálok. Az ismétlődések miatt nem a kritizáló személyek, hanem témák szerint csoportosítom válaszaimat, de nem foglalkozom Mátéffy Attila hozzászólásával,⁶ amelyet mind tartalmát, mind hangnemt tekintve méltánytalannak és minősíthetetlennek tartok. Majdnem minden pontjában csúsztatásokat, félreolvasásokat tartalmazó, alpári hangnemben feltett kérdéseire nem válaszolok, írása etikátlan, amorális keretében, amely nem méltó egy tudományos ismeretterjesztő folyóirathoz, nem vagyok hajlandó vitát folytatni. Mondanivalóimat rosszindulatúan eltorzító megjegyzéseivel velem együtt a magyar folklorisztikát, a Néprajztudományi Intézetet és a pécsi egyetem Néprajz – Kulturális Antropológia

Tanszékét is megengedhetetlen hangnemben minősíti. A magyar folklorisztika egészének fő tanítómestereként, ítélőbírájaként kíván fellépni, és egy, a 21. századra Európa élvonalába fejlődött szakmát kíván módszertanilag megújítani és megtisztítani a káros elemektől. Ezt a magatartást, szakmám nevében is, mélységesen felháborodva kikérem magamnak, az írása összegzésébe⁷ foglalt vádakat pedig órá fordítom vissza.

Rátérve a bírálatok konkrét pontjaira, mindenekelőtt meg kell hogy köszönjek néhány, a hibáimra vonatkozó kiigazítást (Lezsák Gabriellának és Mátéffy Attilának), amelyek a bibliográfia évszám- és lapszám-hibáira, és két képaláírás sajnálatos felcserélésére (Fodor 2003 és 1973), valamint a nem létezett avar sámándob említésére vonatkozik.

A hozzászólók egyik sokszor ismétlődő mondanivalója, hogy én kiváló, *tisztelt kutatók hitelességét rontom, tudatos hamisításokkal, „adatmódosítással” vádolva őket*, alaptanul, bizonyítékok nélkül. E vádakat elutasítom. Bizonyos adatok módosításáról valóban szoltam, de egyetlen kutatót kivéve⁸ senkit sem vádoltam tudatos hamisítással, még ha egyes adatok hitelességét meg is kérdőjeleztem. Konkrét érvet ezzel kapcsolatban ketten hangoztattak: Somfai Kara Dávid⁹ és Agócs Gergely,¹⁰ akik néprajzi adatok sokaságát említik a táltos „szellemutazásának”, valamint világfa-ábrázolások létének igazolására. Mindkét pontra vonatkozó válaszom olvasható a vitát ismertető cikkben; itt csak annyit ismétel meg, hogy az említett „révülés” adatok *nem* a táltos szellemutazására vonatkoznak; azt a nézetet pedig, hogy 20. századi pásztorok tárgyaira vésett fák honfoglalás kori világfát ábrázolnának, konkrét bizonyítékok híján nem fogadhatom el.

Több hozzászóló emeli ki *Diószegi személyiségének kérdését*, akit én, úgymond nem tisztelek, pellengérré állítok, hiteltelennek tekintek, és ez a kérdés felmerül a néprajzos Szűcs Sándorral, valamint az általam is nagyra becsült László Gyula és Fodor István régészekkel kapcsolatban is, különösen hangsúlyosan Lezsák Gabriella írásában.¹¹ Visszatérő vád ellenem, hogy tájékozatlanságom ellenére oktatni merészelem kollégáimat, pedig nekem kellene tanulnom tőlük. Soha, sehol nem kérdőjeleztem meg e kutatók kiválóságát. Sántha István írásának¹² igazát elismerem: méltóan világította meg Diószegi mint antropológus érdemeit. Így válaszom csak ennyi: tisztában vagyok Diószeginek mint az eurázsiai sámánizmusok fáradhatatlan kutatójának nagyságával.

Diószegi karizmatikus személyét, nagy hatását a magyar néphit kutatására pozitív értelemben említettem. Soha, sehol nem állítottam, hogy Diószegi szándékosan használt „hamis” adatokat; nem gyanúsítottam ezzel nagyra becsült régész kollégáimat sem. Saját szakmámon kívüli tájékozatlanságomat elismerem, és természetesen nem óhajtom más szakmák tudósait kioktatni (mint ezt többen szememre hányták). Abban azonban illetékesnek érzem magam, hogy ha folklór-adatokkal kapcsolatos tévedésekre bukkanok, kétségeimet, a téves adatokat a társszakmák elé tárjam, tekintet nélkül arra, hogy a felhasználók általam is tisztelt, elismert kutatók.

Ami a *honfoglaló magyarság képzetrendszereit, hitvilágát általában* illeti: ezzel nem foglalkoztam, nem volt témám. A vita során merült csak fel ez a téma, és – jelen kritikáim állításai ellenében – röviden utaltam a honfoglalás kori vallás és hiedelemvilág régészeti, történettudomány, zenetudomány, nyelvészet által bizonyított jelenségére, nem tagadva a „világfa”, illetve a sámánavatás-képzetek meglétének lehetőségét sem.¹³ Minden kritikusi megjegyzést, amely az én mindent tagadó hozzáállásomról szól, határozottan elutasítok, így Hoppál Mihály vádját¹⁴ is, aki azt állítja, hogy „különös elmélet”-em szerint mindaz, amit jelenleg az ősi magyar hitvilágról tudunk vagy tudni vélünk, nem más, mint „néprajzkutatók, régészek és amatőrök, áltudósok összjátékával létrejött, pre-konceptúkon alapuló konstrukció, ... ami minden tudományos alapot nélkülöz ...” – vö. az idézet eredeti kontextusát cikkemben.¹⁵

Ez utóbbi vádak azt is magukkal hozták, hogy kritikásaim szememre vetették az „*ősi magyar hagyományok*”-nak, illetve folyamatos fennmaradásuknak, valamint a magyar kultúra keleti kapcsolatainak tagadását. E véleményüket elutasítom; sohasem állítottam, hogy a magyar néphitben nem maradtak fenn honfoglalás kori hagyományok. Azt azonban vallom, hogy változatlanul, eredeti társadalmi, vallási, ideológiai kontextusokban, 1000 évig azonos jelentéssel fennmaradt hagyománnyal nem számolhatunk, és csak azokra nem alapozhatjuk a honfoglalás korát rekonstruáló elméleteket. Tanulmányomban bizonyos néprajzi források hiteltelenségére, helytelen használatának a veszélyeire hívtam fel a figyelmet.

Az *Égigérő fa* mese kapcsán felvetett kritikákra vonatkozóan fenntartom a cikkben részletesen tárgyalt nézeteimet. Nem értek egyet a mese- és mítosz-szövegek felhasználhatóságának kérdésében Hoppál Mihály által felvetettekkel sem. Ő nem volt jelen a vitán, és jelen kritikájában nem ahhoz szól hozzá, hanem mítoszelméletének vázlatát és kulturális emlékezettel kapcsolatos vélekedését ismerteti; ezekkel kapcsolatos álláspontjaink régtől fogva – és még ma is – eltérnek.

E kérdésekké kapcsolatban jelenik meg a *keleti kapcsolatok* témája is a kritikákban. Szabados György¹⁶ „rosszhiszemű álláspont”-omról beszél, amellyel a magyar ősvallás „keleti vonásait kereső kutatást” bírálok. Ezt a vádat elutasítom. Szabados részletes ismeretét középkori kútfőinkről szívesen nyugtázom mint számomra is hasznos összefoglalást, de nem fogadom el engem cáfoló kritikaként. Ő saját álláspontját a magyar nép hun eredetűségének és az Árpád-ház Attila-hagyományával kapcsolatban fogalmazza meg. Mivel sem az ő, sem az én állásfoglalásom nem releváns a világfa-vita kontextusában, csak annyit jelzek, hogy én más mértékadó történészek véleményének elfogadására hajlok.

Hoppál Mihály és Somfai Kara Dávid a *Csodaszarvas-monda*, valamint a *Fehérlófia* mese témáját is a keleti kapcsolatok vonatkozásában említik. Én mindezek esetleges „keleti kulturális gyökereit” nem vitattam sehol. Cikkemből és a vita leírásából világos lehet, hogy célom nem az eredetkérdések megoldása, hanem csakis a Diószegi és követői által felhasznált adatok vizsgálata volt. Ebben a kontextusban csakis a Solymossy, majd Diószegi és további kutatók által is bizonyítékul használt *Égigérő fa* mese kérdése merült fel, bírálói kifogásai pedig éppen ennek a még mindig nyitott kérdéseit nem érintik. Pedig a világfa-képzetekkel kapcsolatos módszertani problémákról kellene vitatkoznunk!

Hoppál Mihály szóba hozza egy kijelentésemet, amely a hun-magyar kérdéssel, illetve a Csaba királyfi-mondával kapcsolatban hangzott el az említett, a *Mandiner* folyóiratnak adott interjúbán („csak hamis mítoszaink vannak”). Nem akartam „mítosztalanítani” a magyar kultúrát, pusztán arra felhívni a figyelmet, hogy a kisiskolás gyerekek magyar identitástudatát nem feltétlenül helyes a hun-magyar azonosság (Csaba királyfi-monda) kétes bizonyosságával megalapozni. Ezt az álláspontomat fenntartom.

Somfai Kara Dávid számos egyéb példát is hoz a „keleti kapcsolatok” igazolására, a turul-mondától kezdve magyar–török népzenei kapcsolatokig, altáji sámándobok párhuzamaiig. Ami az etnomuzikológiai kutatások Agócs Gergely által is említett új eredményeit illeti, ezeket nagyon fontosnak tartom, és kérem, ne vádoljanak céltalossá elhallgatásukkal. Mivel a keleti kapcsolatok kérdéseivel kapcsolatban vitatkozó partnereim nem a világfa általam vázolt problematikájához szólnak hozzá, erre vonatkozóan általában nincs válaszom se pro, se kontra.

Az „*ideológia*” kérdéseit illetően talán a szó értelmezésében rejlenek eltérő nézeteink. Somfai Kara „etikailag elfogadhatatlannak” tartja, hogy Diószegit szerintem valamiféle „ideológia vezérelte volna”. Továbbra is állítom, hogy Diószegit (ahogy általában a magyar ősvallás kutatóit) ideologikus háttérű eszme vezérelte, azonban ezt önmagában

nem tartom negatív attitűdnek, cikkemben sem állítottam ilyesmit, csupán mint tényt szögeztem le. Szabados György szerint kárhoztatom a romantika korának eszmei háttérü törekvéseit. Nem tudom, mire alapozza e vélekedését; én nem kárhoztattam a korszak nagyon fontos eredményeket felmutató, tiszteletre méltó kutatóit, akiknek – súlyos tévedéseik ellenére –, éppen nemzeti múltunk és identitásunk vonatkozásában is, sokat köszönhetünk. Amit ezzel kapcsolatban írtam, ténymegállapítás volt, s azt változatlanul igaznak gondolom: „A *samanizmus* mind az uráli, mind az altaji népek életében fontos szerepet töltött be, ezért a magyarság nyelvi és történeti múltjának fokozatos felderítése magával hozta, hogy a magyarok pogány vallásában is keressék nyomait.”¹⁷

Végezetül: elismerem, hogy lehetnek tévedéseim, de kérem, ne ellenségnek tekintsenek, hanem érvekkel alátámasztott cáfolataikkal támogassák kutatásaimat. Néprajzos berkekben háború eddig nem volt, de lesz, ha a kritikusok magukat is ellenfélnek érezvén, törésvonalakat gerjesztenek és ellenséget kiáltanak.

BIBLIOGRÁFIA

- Agócs Gergely: Megjegyzések egy dekonstrukciós kísérlethez. *Valóság*, 2024. 5. sz. 47–53. o.
 Egy szakmaközi vitaülés kritikai észrevételei. Bevezető. *Valóság*, 2024. 5. sz. 13. o.
 Hoppál Mihály: Jegyzetek az ősmagyar mítoszok eredetiségéről. *Valóság*, 2024. 5. sz. 24–29. o.
 M. Lezsák Gabriella: „Rombolni mindig könnyebb, mint építeni”. *Valóság*, 2004. 5. sz. 39–41. o.
 Mátéffy Attila: A honfoglaló magyarok világfája Pócs Éva illúzióinak fényében. Prekonceptió, koncepció, miszkonceptió – avagy a képmutatás módszertana. *Valóság*, 2024. 5. sz. 54–72. o.
 M. Lezsák Gabriella: „Rombolni mindig könnyebb, mint építeni”. *Valóság*, 2024. 5. sz. 39–41. o.
 Pócs Éva: A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció. In Bárdos Dániel – Tuboly Ádám Tamás (szerk.): *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvéseleméletek szoritásában*. Budapest, 2023, Typotex Kiadó, 283–324. o.
 Pócs Éva: Vita Pócs Éva *A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció* című tanulmányáról. *Ethnographia*, 135. évf. 2024. 140–151. o.
 Sántha István: Diószegi Vilmos személyisége, munkássága szibériai terepkutatásai tükrében – nyolc tételben. *Valóság*, 2024. 5. sz. 30–38. o.
 Somfai Kara Dávid: Pócs Éva tanulmánya margójára. *Valóság*, 2024. 5. sz. 42–46. o.
 Szabados György: Kalászolás középkori kűtfőinkben keleti kulturális kapcsolatainkról. *Valóság*, 2024. 5. sz. 14–23. o.

JEGYZETEK

1 Pócs 2023.	8 Ez a személy Timaffy László – rá vonatkozó nézetemet, komoly bizonyítékok alapján, fenntartom.
2 Lásd a vitaülésen elhangzottakat ismertető cikkben: Pócs 2024.	9 Somfai Kara 2024.
3 Sántha 2024, 37. o.	10 Agócs 2024.
4 A többek által említett <i>Mandiner</i> -interjú nem tartozik ide, az a „Világfa” vitától függetlenül, írásbeli kérdésekre adott válasz volt – nem tudtam, hogy egyes kutatók vitacikként reagáltak rá.	11 Lezsák 2024.
5 Sántha 2024, 37. o.	12 Sántha 2024.
6 Mátéffy 2024.	13 Lásd Pócs 2024, 189. o.
7 Mátéffy 2024, 69–70. o.	14 Hoppál 2024.
	15 Pócs 2023, 389. o.
	16 Szabados 2024.
	17 Pócs 2023, 284. o.

A szervezeti tudásfenntarthatóság kulcsszereplői: a nagy nyelvi modellek

Bevezetés

Napjainkra a nagy nyelvi modellek számos területen és szektorban váltak népszerűvé és elterjedté (George et al., 2023). Míg korábban jellemzően a mesterséges intelligenciát a fogyasztói és vállalati szoftverek algoritmusainak fejlesztésére használták, a nagy nyelvi modellek most közvetlenül és észrevehetően változtatják meg mind a technológiai jártasságú, mind pedig az átlagos felhasználók munkaszokásait. Jelen pillanatban a nagy nyelvi modellek potenciáljának kiaknázása az egész világon a szervezetek napi-rendjén van a benne rejlő hatalmas produktivitási potenciálnak köszönhetően (Ritala et al., 2023). A nagy nyelvi modellek egyre inkább relevánssá és fontossá válnak a mai tudásmunkában, kérdéseket vetnek fel a munkavállalók és az AI együttműködéséről, és számos, vezetési szempontból fontos kérdést hagynak nyitva (Zirar et al., 2023). Hatékony eszközként használhatók az oktatásban és a tanulásban, mivel képesek rá, hogy elutasítsák a nem megfelelő kéréseket, megkérdőjelezzék a pontatlan válaszokat, nyomom kövessék, hogy mit írt a felhasználó a korábbi beszélgetés során és ezt felhasználják a beszélgetés folytatásához (Haque et al., 2022).

A szervezetek folyamatosan keresik azokat a módszereket és eszközöket, amelyek segíthetnek megőrizni és fejleszteni számukra a rendelkezésre álló tudást és tapasztalatot.

Ebben a tanulmányban a szervezeti tudásfenntarthatóság és a nagy nyelvi modellek közötti kapcsolatot vizsgáljuk meg. A téma megalapozása érdekében először ismertetjük a szervezeti tanulás fogalmát és formáit, majd részletesen bemutatjuk a tanulószervezet jellemzőit, a szervezeti tanulás és kultúra közötti összefüggéseket. Ezután rátérünk a tudásmenedzsment fogalmára. A tudásmenedzsment-rendszer folyamatait részletesen bemutatjuk annak érdekében, hogy jobban megérthessük, miként lehet hatékonyan kezelni és fejleszteni a szervezeti tudást. Ezt követően a szervezeti tudásfenntarthatóság általunk létrehozott fogalmát és modelljét mutatjuk be. Megvizsgáljuk, hogy hogyan lehet hosszú távon megőrizni és fejleszteni a szervezeti tudást, milyen eszközök és folyamatok segíthetnek ebben. Majd rátérünk arra, hogy milyen lehetőségeket kínálnak a nagy nyelvi modellek a tudásfenntartás terén. Bemutatjuk, hogy hogyan alkalmazzák ezeket az AI-alapú eszközöket a szervezetek, és milyen jogyakorlatokat lehet belőle meríteni a tudásfenntartás területén.

Végezetül ismertetjük a kérdőíves kutatásunk eredményeit. A kutatásunk célja, hogy átfogó betekintést nyújtson a szervezeti tudásfenntartás világába, és megmutassa, hogy a nagy nyelvi modellek milyen módon járulhatnak hozzá ehhez a folyamathoz.

Hipotézis: a szervezeti tudásfenntarthatóságot a nagy nyelvi modellek elősegítik.

Szakirodalom-feldolgozás

(Szervezeti tanulás fogalma) A szervezetek életében a tanulásnak és a tudás megosztásának kiemelt szerepe van, mindkettő hozzájárul a szervezeti fejlődéshez és hatékonysághoz. Közülük a szervezeti tanulás fogalmát sokféleképpen lehet értelmezni, az egyik alapvető definíció Argyris és Schöné (1978), amely szerint szervezeti tanulásnak minősül „[...] minden olyan tapasztalatokon alapuló előrelépés a szervezet problémamegoldó folyamata során, amely az egyéni döntéshozók teljesítményében is megfigyelhetővé válik”.

Szervezetek esetében a tanulás a szervezet viselkedésében bekövetkező változást jelenti. A szervezeti tanulás rutinokon alapul, műftfüggő és célorientált. A tanulás során a szervezetek a mindennapi működésüket irányító rutinjaikba beépítik a múltjukból levonható következtetéseket (Szűcs et al., 2013).

A szervezeti tanulásról (organizational learning) akkor beszélhetünk, ha a tanulás folyamata a szervezet egészére kiterjed, rendszeres, magas minőségű, tanulást ösztönző és összehangoló formájú (Falus, Szűcs, 2022). A szervezeti tanulás eredményeként a szervezetben tudás jön létre, ez a tudás elterjesztésre kerül a szervezetben, beépül a szervezetbe (a szervezeti memóriába) és rögzül, ezáltal a döntésekhez és a konkrét akciók megvalósításához tartósan elérhetővé és felhasználhatóvá válik más szervezeti tagoknak és egységeknek is (Bakacsi, 2015). A „szervezeti tanulás” és a „tanuló szervezet” fogalmát gyakran szinonimaként használják. Egységesített definícióban a tanuló szervezet a szervezeti tanulás végállapota, ahol a szervezet képessé vált folyamatosan átalakítani önmagát a tagok fejlesztésével és bevonásával (Csedő, 2019).

A következőkben részletesebben is körbejárjuk a szervezeti tanulás különböző aspektusait és jelentőségét a modern szervezetek életében.

(*Szervezeti tanulás formái*) Argyris és Schön (1978) a szervezeti tanulás három formáját különbözteti meg:

- Egyhurkos tanulás: a tapasztalatok, hibák alapján változik a viselkedés, de nem kerül sor mögöttes előfeltevések vizsgálatára.
- Kéthurkos tanulás: a mögöttes előfeltevésekre, alapvető elképzelésekre is megtörténik a visszacsatolás, így változik az akció, majd az eredmény.
- Háromhurkos tanulás: a szervezet létezésének értelme is megkérdőjeleződik, melynek fényében radikális átalakításra kerülhet sor.

Ezek a tanulási formák segítenek a szervezeteknek alkalmazkodni a változó környezethez és fejleszteni a működésüket. A szervezeti tanulásnak tehát nemcsak az individuális szinten tapasztalható változást kell magában foglalnia, hanem a mögöttes elképzelések és az egész szervezet működésének átalakítását is, amely hozzájárul a tudásfenntartáshoz és fejlesztéshez.

(*Tanulószervezet*) „...jövőjének kialakítása érdekében folyamatosan növeli, erősíti alkotóképét és tehetségét. A tanuló szervezetek fontos jellemvonása, hogy a benne résztvevők új módon képesek tekinteni magukra és a világra.” (Peter M. Senge)

A szervezetek tanulásának és fejlődésének kulcsfontosságú aspektusa a tanuló szervezet fogalma. A tanulás válaszképesség a környezetben lejátszódó jelenségekre, hibákra, kihívásokra. A tanuló szervezetben kialakulnak azok a képességek, amelyek alkalmassá teszik a szervezetet arra, hogy válaszoljon az általuk érzékelt üzleti kihívásokra. Minél jobban fejleszti egy szervezet saját tanulási képességeit, annál jobban érzékeli, vagy éppen előre látja a szükséges változási igényeket, és annál jobb válaszokat ad a kihívásokra (Vecsenyi, 2017).

Senge (1998) alapján a tanuló szervezet öt alappillére a következő:

- Személyes kiválóság: egyéni fejlődés és tanulás;
- Gondolati minták: mélyen gyökerező előfeltevésekre való reflektálási képesség, melyek befolyásolják az egyének gondolkodását más egyénekről, helyzetekről, szervezetekről;

- Közös víziók: a szervezet jövőjéről szóló elképzelés kollektív kidolgozása és elfogadása;
- Csoportos tanulás: váltás az egyéni tanulásról a kollektív tanulásra;
- Rendszerszintű gondolkodás: az események közötti mintázatok felismerése, a komponensek közötti kapcsolódások azonosítása komplex struktúrákban.

(*Szervezeti tanulás és szervezeti kultúra kapcsolata*) A szervezeti tanulás és a szervezeti kultúra szorosan összefonódik, és kölcsönösen befolyásolja egymást. A szervezeti kultúra kialakítja a tanulás módját, ütemét és jellegét, míg a tanulás révén változhat és alakulhat a kultúra (Csedő, 2019).

Davenport és Prusak (2001) a tudásprojektek sikerét meghatározó tényezőkön keresztül közelítették a szervezeti kultúrához és sorolták fel a tudásorientált szervezeti kultúra néhány fontos tényezőjét:

Posztív irányultság a tudás felé: a vezetés pozitívan áll hozzá a tudáshoz, szaktudáshoz és ismeretekhez. Támogatja a tudás meglétét és fejlesztését a szervezetben. Ez azt jelenti, hogy a vezetők felismerik a tudás értékét és fontosságát, nyitottak az új ismeretek felé.

A tudás akadályozóinak hiánya: a kollégák hajlandók megosztani tudásukat, ismereteiket és információikat. Az ilyen környezetben az emberek együttműködnek, és nem akadályozzák egymást a tudás megosztásában. Ez ellentétben áll az ellenségeskedés vagy a tudás visszatartásával.

A tudásprojekt típusa illeszkedik a kultúrához: a tudásprojektek és tevékenységek olyan módon vannak kialakítva, hogy megfeleljenek a szervezeti kultúrának. Ez azt jelenti, hogy a tudásprojektek és a kultúra összhangban vannak egymással, ami elősegíti a tudás hatékony terjesztését és alkalmazását a szervezetben (Bencsik et al., 2012).

Ezek az aspektusok hangsúlyozzák, hogy a szervezeti tanulás és a szervezeti kultúra között szoros kapcsolat van, a tudásorientált kultúra elősegíti a hatékony tanulást és a tudás megosztását a szervezetben. A szervezeteknek ezért érdemes odafigyelniük arra, hogy a kultúrájuk támogassa és ösztönözze a tudás terjedését és fejlesztését.

(*Tudásmenedzsment fogalma*) Napjainkra a szervezetek versenyképességében felértékelődött az emberi erőforrás, a tudás, a szellemi tőke kezelése. Megfogalmazódott az igény a tudás, az információ magas szintű kezelésére, menedzselésére (Bencsik, 2019). A tudásmenedzsment az információmenedzsment magasabb szintű befoglaló rendszere. Fontos, hogy a tudásmenedzsment nem elsősorban informatikai kérdés, sokkal inkább a szervezeti kultúrához tartozik, ám vannak olyan informatikai eszközök, amelyek elősegíthetik a szervezeti tudás hatékonyabb menedzselését (Kacsukné, Kiss, 2019).

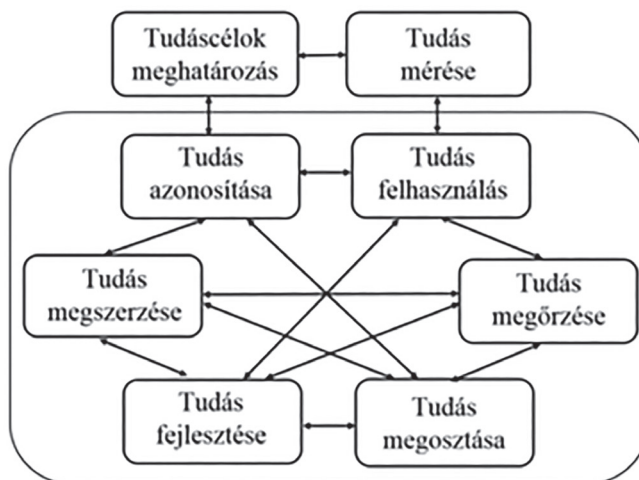
A tudás mindig is fontos szerepet tölt be a szervezetek eredményességében. A szervezetekben felhalmozódó ismeret, tapasztalat, tudás azonban csak akkor válik hasznossá és értékessé, ha megfelelően kezelik, felismerik jelentőségét, megosztják és közösen, együtt gondolkodva teremtenek új tudást, illetve akkor válik tőketényezővé, ha hozzáadott értékteremtéshez is használják (Noszkay, 2013). A klasszikus értelmezés szerint az emberi tudás menedzselése alatt értünk minden olyan tevékenységet, amelynek célja egy szervezeten belül felhalmozott, dokumentált ismeretek és implicit tudás, szakértelem, tapasztalat feltérképezése, összegyűjtése, rendszerezése, megosztása, továbbfejlesztése és hatékony hasznosítása (Bencsik, 2016). A tudásmenedzsment a szervezet alapvető céljának megvalósításához szükséges szellemi tőke folyamatos rendelkezésére állásának és hatékony felhasználásának biztosítása (Chikán, 2020). Nonaka (1995) véleménye szerint a tudásmenedzsment egy olyan rendszer, amely magában foglal minden olyan

stratégiai, operatív és menedzsmentfeladatot (tevékenységet), amely azt a célt szolgálja, hogy a szervezet tudástőkét a lehető legjobb módon használja fel.

(Tudásmenedzsment – a rendszer folyamata) A klasszikus értelmezés szerint az emberi tudás menedzselése magában foglal minden olyan tevékenységet, amelynek célja egy szervezeten belül felhalmozott, dokumentált ismeretek és implicit tudás, szakértelem, tapasztalat feltérképezése, összegyűjtése, rendszerezése, megosztása, továbbfejlesztése és hatékony hasznosítása. A definíció meghatároz egy olyan tevékenységláncolatot, amely saját magába visszafordulva egy előrehaladó, fejlődő, ciklikus folyamatként ábrázolja a tudás menedzselését. Ez a logika a szervezeti tudásbázis kialakítására és irányítására koncentrál, amely hozzájárul a szervezet versenyképességének és eredményességének növeléséhez. Probst és társai alkották meg az egyik legismertebb tudásmenedzsment-rendszer modelljét (Bencsik, 2016).

(Probst-modell) A Probst-modell nyolc alkotóelemből áll (Probst et al., 2006). A tudásmenedzsment-ciklus elemeit mindig a rendszerszemléletet alkalmazva, az összefüggések figyelembevételével kell vizsgálni. A modell hatékony működéséhez elengedhetetlen a tudásmegosztó szervezeti kultúra, amelyet a bizalom légköre hat át, továbbá olyan ösztönzési rendszerek, technikai feltételek kiépítése, amelyek arra készítik a dolgozókat, hogy természetes legyen számukra a tudás megosztása, a közös munka és az együttgondolkodás (Bencsik, 2016).

A Probst-modell a tudásmenedzsment hat, egymással szorosan összefüggő elemét határozza meg (tudásazonosítás, tudásszerzés, tudásfejlesztés, tudásmegosztás, tudásmegőrzés, tudáshasznosítás), amelyek a tudáscélokkal és tudásértékeléssel ciklust alkotnak (Farkas, 2016). A Probst-modell célja, hogy a szervezeteknek egyfajta cselekvési útmutatót kínáljon a tudásproblémák jobb leírásához és megértéséhez (Bencsik, 2016).

1. ábra. A Probst-modell

Forrás: Probst et al., 2006

(A Probst-modell építőelemei) Külső kör – A modell építőelemei között kiemelkedő szerepet kapnak a tudáscélok, amelyek meghatározzák, hogy milyen szinten milyen képességek kielégítésére van szükség a szervezeten belül. Fontos megérteni, hogy a tudáscélok nem egy egységes entitást alkotnak, hanem szintenként eltérő célokat lehet kijelölni. Ezek a célok szorosan kapcsolódnak a szervezet külső környezetéhez és piaci helyzetéhez, és azt határozzák meg, hogy milyen tudással kell rendelkeznie a szervezetnek a versenyképesség fenntartása érdekében.

A normatív cél a tudásmenedzsment folyamatokat előkészítő tudásérzékeny szervezeti kultúra létrehozása. Ez a kultúra alapvető fontosságú a tudásmegosztás és a tudás menedzselése szempontjából, mivel elősegíti a dolgozók közötti bizalmat és együttműködést.

A stratégiai célok a szervezet alapvető képességeit határozzák meg, és megfogalmazzák, hogy a jövőben milyen tudásra lesz szüksége a szervezetnek a sikerhez. Ezek a célok összhangban vannak a szervezet hosszú távú irányultságával és versenystratégiájával. Az operatív célok pedig a stratégiai és normatív célok megvalósítását támogatják.

Ezek az építőelemek együttesen alkotják a Probst-modell komplex rendszerét, amely segít a szervezeteknek a tudásmenedzsment hatékonyabb tervezésében és gyakorlati alkalmazásában, hozzájárulva ezzel a versenyképességükhöz és sikerükhöz.

Belső kör – A tudás azonosítása feltételezi a belső és külső tudáshelyzet ismeretét. Itt kerülnek áttekintésre a belső képességek és a rendelkezésre álló tudásállomány annak érdekében, hogy megtaláljuk a szervezetben a stratégia megvalósításához szükséges tudást, a tudáshordozókat és biztosítani tudjuk azok kihasználását, illetve az esetlegesen hiányzó tudás pótlását. Fontos tudni, hogy a munkavállalók milyen ismeretekkel, képzettséggel, tudással, kompetenciákkal rendelkeznek, valamint ezek hol és hogyan érhetők el (Bencsik, 2016)

A tudás megszerzése a hiányzó ismeretek megszerzését jelenti lehetséges formális vagy informális csatornákon keresztül. A tudásfejlesztés célja, hogy a szervezeten belül a dolgozók saját maguk generálják a szükséges ismereteket, amelyek magukban foglalják ötletek, modellek, képességek, termékek, folyamatok stb. kifejlesztését. A megszerzett tudás elavulása is szükségessé teszi és alátámasztja ennek a fázisnak a létjogosultságát. Ez a lépés közvetlen versenyképesség-befolyásoló tényező (Bencsik, 2016).

A tudás megosztásának az a célja, hogy megsokszorozza az ismereteket a szervezeten belül. A tudásátvitel két részből áll, a továbbításból és a tudás felszívásából az adott személy vagy csoport által. A tudásmegosztás történhet közvetett vagy közvetlen módon. A közvetlen tudásmegosztás célja, hogy a szervezetben megtalálható tudás vagyont átadja a szervezet tagjainak. A közvetett tudásátadásnak nem célja a szervezeti ismeretek továbbítása a szervezet tagjai felé, az spontán módon történik.

A tudásmegőrzés, -rögzítés célja, hogy a szervezet által felhalmozott, elraktározott tudás évek múltán is elérhető, felhasználható legyen. A tudásfelhasználás feladata, hogy biztosítsa azt, hogy a tudást produktívan és a szervezet eredményességének javítására használják. Ez a tudásmenedzsment fő célja.

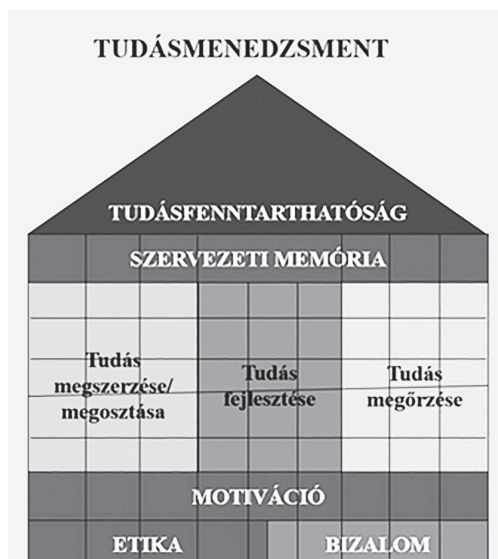
Külső kör második, zárólépése – A tudás értékelésében, mérésében fontos szerepe van azoknak a mutatószámoknak, amelyeket a normatív, a stratégiai és az operatív célok méréséhez hozzárendeltünk. A célkitűzés fázisában rögzíteni kell a sikerértékelés lehetőségét (Bencsik, 2016).

Ez a komplex tudásmenedzsment folyamat segíti a szervezeteket abban, hogy hatékonyan kezeljék a tudást és növeljék versenyképességüket és eredményességüket.

Szervezeti tudásfenntarthatóság fogalma, modellje

A szervezeti tudásfenntarthatóságnak jelenleg a szakirodalomban még nincs egy egységesen elfogadott fogalma és modellje. A szakirodalom alapján, a tudásmenedzsment fogalmaira építkezve fogalmazzuk meg a szervezeti tudásfenntarthatóság fogalmát, továbbá a tudásmenedzsment folyamatainak elemzése alapján alkottuk meg a szervezeti tudásfenntarthatóság modelljét. A tudásfenntarthatóságot számos módon lehetséges megközelíteni, különböző szinteken lehet kezelni, azonban munkánkban mi a szervezeti szintet céloztuk meg.

(*Szervezeti tudásfenntarthatóság fogalma és modellje*) A tudásfenntarthatóság célja a szervezetben meglévő tudásra építve az adatok, információk, ismeretek, implicit és explicit tudás megőrzése, fejlesztése. Megcélozza a hasznos és fontos információkra való fókuszálást. A tudásfenntarthatóság fókuszában a jövő áll, amely kiemelt területe a generációk közötti tudásmegosztásnak, különböző menedzsment eszközökkel támogatva. A folyamat működésének feltétele a bizalom és az etikus szervezeti működés. Kiemelt szerepe van a vezetésnek a folyamatban.

2. ábra. Szervezeti tudásfenntarthatóság modellje Forrás: saját szerkesztés

A modell a szervezeti tudásfenntarthatóság kapcsolatrendszerét mutatja be. A szervezeti tudásfenntarthatóságot úgy képzelhetjük el, mint egy nagy házat, amely apró téglákból épül fel. Ennek a háznak a tudásmenedzsment-folyamat szervezeti működésbe történő integrálása biztosítja a keretet.

A háznak az alapot az etika és a bizalom biztosítja, mivel az etikus szervezeti működés elengedhetetlen feltétele a sikeres szervezeti működésnek, valamint a bizalom szükséges a tudásmenedzsment-folyamatok valamennyi eleméhez. Ebben az összefüggésben a Senge (1998) által megfogalmazott tanulószervezeti alappillérek (személyes

kiválóság, gondolati minták, közös víziók, csoportos tanulás, rendszerszintű gondolkodás) jelentik a maltert.

Az etika és a bizalom adják a motiváció alapját, amelyet követnek a Probst-modell lépéseiből kiemelt, a tudásfenntarthatóság szempontjából általunk legfontosabbaknak vélt elemek, melyek a tudás megszerzése és megosztása, a tudás fejlesztése és a tudás megőrzése.

A tudásmegosztásról elmondható, hogy a szervezeti tudásmenedzsment folyamatok egyik legkritikusabb pontja. A tudást sikeren meg kell őriznünk annak fenntarthatósága érdekében. Azonban nem elegendő a tudást megszerezni, megőrizni, azt folyamatosan fejlesztenünk is kell.

A ház folyamatos fejlesztésének eredményeképpen létrejön a szervezeti memória, amely végül a szervezeti fenntarthatósághoz vezet. Ahogyan a kőművesek egymásra helyezik a téglákat, hogy erősebbé tegyék az épületet, úgy a tudásmenedzsment szakemberei is hozzáteszik tudásukat és erőfeszítéseiket a ház folyamatos erősítéséhez.

A következő fejezetben rátérünk a nagy nyelvi modellek szervezeti alkalmazására, bemutatjuk, hogy milyen szerepet töltenek be a tudásmegosztás, a tudásfejlesztés folyamataiban, hogyan segíthetik elő a szervezeti memória és a tudásfenntarthatóság elérését.

Nagy nyelvi modellek alkalmazása a gyakorlatban

A nagy nyelvi modellek olyan rendszerei a mesterséges intelligenciának, amelyek nagy mennyiségű nyelvi adatot és szabályokat tanulnak meg, képesek emberi szövegeket értelmezni és generálni (Alberts, I. L. et al., 2023). A szervezeti fenntarthatóságra gyakorolt hatásaik értékelése érdekében elsőként megvizsgáltuk a szakirodalmat, ennek összegzett eredményeit az 1. táblázat tartalmazza.

Szerző	Nagy nyelvi modellek alkalmazási lehetőségei
Baskara, FX. R. – Mukarto, FX	Nyelvtanulási élmény javítása, nyelvi jártasság mérése, gyakorlófeladatok készítése, nyelvtanulók olvasási és értési képességét fejlesztő különböző szintű szövegek alkotása.
George, A.S. et al.	Kommunikáció, ügyfélszolgálat, szórakoztatás, oktatás, pénzügy, egészségügy, e-kereskedelem, adatgyűjtés.
Elbanna, S. – Armstrong, L.	Adminisztrációs feladatok automatizálása, oktatás hatékonyságának növelése egyénre szabott feladatokkal.
Carvalho, I. – Ivanov, S.	Üzleti folyamatok gyorsítása, rendelésfelvétel, foglalások kezelése, panaszkezelés, információszolgáltatás, interjúkérdések generálása, ügyfelek visszajelzéseinek elemzése.
Ritala, P. et al.	Írás, szerkesztés, összefoglalás, fordítás, felhasználókkal való interakció, szöveges anyagok finomítása, szoftver kód írása, ellenőrzése, javítása, e-mailekre válaszolni.
Kumar, A. et al.	Személyre szabott ajánlásokat tudnak nyújtani a vásárlóknak a korábbi vásárlási történetük és böngészési viselkedésük alapján, információkat gyűjteni a vásárlói preferenciákról, vásárlási előzményekről és viselkedési mintákról, nyomon követheti a vásárlói érdeklődést és kéréseket, segítve a kiskereskedőket a népszerű termékek és trendek azonosításában.
Ivanov, S. – Soliman, M.	Tanulás, oktatás, magyarázatokat, válaszokat kínál, tantervek, értékelési kritériumok kidolgozása.
Cheung, K.S.	Értékcseleltési jelentések készítése, melyek megkönnyítik az előrejelzést és elemzést.
Korzynski, P. et al.	Döntésoptimalizálás, információszűrés.
Passmore, J. – Tee, D.	Tananyagok, coaching kérdések generálása, pályaválasztási tanácsadásban való segítségnyújtás.
Hirsch, P.B.	Válsághelyzetek előrejelzése, erőforrás-optimalizálás, kockázatértékelés, döntéstámogatás, valósághű szimulációk és forgatókönyvek kifejlesztésére, képzési és oktatási célokra.
Burger, P. et al.	Helyesírási hibák javítása, csoportosítás, összegzés, egy adott szakirodalomban lévő részek azonosítása.
Shick, M. et al.	Csökkenti az emberi hibák számát, érzelemanalízis, mintafelismerés és ismétlődő feladatok automatizálása.
Isabella, G. et al.	Hatékonyabb döntéshozatal elősegítése, üzleti folyamatok optimalizálása, weboldalak tartalomfejlesztése.

1. táblázat. Nagy nyelvi modellek alkalmazásának lehetőségei.
A kiadás éve mindegyik szerző esetében 2023. Forrás: saját szerkesztés

(AI-alapú kommunikációs eszközök alkalmazásának szervezeti jógyakorlatai) A szakirodalom alapján megvizsgáltuk, hogy az AI-alapú kommunikációs eszközöknek milyen szervezeti jógyakorlatai ismertek, ennek eredményeit az 2. táblázatban összegeztük. Az adatok alapján megállapítható, hogy a nagy nyelvi modellek alkalmazása a ruhaipartól kezdve, a banki szférán át egészen a turizmus, vendéglátásig terjed.

Szervezet neve	AI-alapú kommunikációs eszközök alkalmazása
H&M	A „H&M AI” személyre szabott divattanácsokat, termékajánlatokat nyújt a vásárlóknak.
Sephora	A „Sephora Virtual Artist” lehetővé teszi a vásárlók számára, hogy virtuálisan próbáljanak ki sminket a mobiltelefonjuk kameráján keresztül, és termékajánlatokat nyújt a vásárló preferenciái és bőrtónusa alapján.
Pizza Hut	A „Pizza Hut Chatbot” alkalmas a rendelések felvételére, ajánlatok készítésére, ügyfélkérdések kezelésére.
Burberry	Az „R Message” személyre szabott stílus tanácsokat, termékajánlatokat ad és információkat nyújt a márka történetéről és értékeiről.
The North Face	A „The North Face Virtual Advisor” személyre szabott termékajánlatokat nyújt a vásárlóknak az általuk preferált tevékenységeik és helyszíneik alapján.
Mastercard	A „KAI” információkat nyújt a vásárlóknak az egyenlegükről, legutóbbi tranzakcióikról és a pontgyűjtésükről.
Domino's Pizza	A „DOM” lehetővé teszi az ügyfelek számára, hogy segítségével pizzát rendeljenek, kövessék rendelésük állapotát és kérdés esetén feltegyék azokat.
Starbucks	A „My Starbucks Barista” lehetővé teszi a vásárlói számára, hogy kávé rendeljenek és fizessenek rajta keresztül.
Uniqlo	A „Uniqlo IQ” személyre szabott termékajánlatokat, stílus tanácsokat nyújt a vásárlóknak preferenciáik és vásárlási előzményeik alapján.
KLM Royal Dutch Airlines	A „BlueBot”-ot integrálták a KLM Facebook Messengerébe, lehetővé téve a vásárlók számára, hogy frissítéseket kapjanak a repülőjáratokról, foglalásokat tegyenek és bejelentkezzenek a járataikra.
Marriott International	A „ChatBotlr” lehetővé teszi a vendégek számára, hogy ajánlatot, szobaszervízt kérjenek, megadják a be- és kijelentkezésük időpontját.

2. táblázat. AI-alapú kommunikációs eszközök alkalmazása a gyakorlatban

Forrás: Kumar, A. et al. (2023) alapján saját szerkesztés

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a Replika, az Alexa, a Siri, a Google Assistant és a ChatGPT (mint digitális asszisztensek és szöveggeneráló rendszerek) milyen feladatokat látnak el, milyen interakciós módot alkalmaznak, milyen képességekkel rendelkeznek, milyen lehetséges szociális szerepek betöltésére alkalmasak és milyen antropomorf tulajdonságokkal rendelkeznek.

Az említett digitális asszisztensek és szöveggeneráló rendszerek közötti főbb különbségeket vizsgáljuk meg a következőkben. A vizsgálat összegzett eredményeit az 3. táblázat tartalmazza.

A digitális asszisztensek és szöveggeneráló rendszerek különböző módon segíthetik elő a szervezeti tudásfenntarthatóságot:

- Emocionális támogatás és beszélgetés (Skjuve et al., 2021): Ezek a rendszerek képesek emberi jellemzők utánzására és interakcióra. Ez lehetőséget nyújthat a munkatársaknak arra, hogy „beszélgessenek” egy digitális entitással, amely nemcsak emocionális támogatást nyújthat, hanem szabadidős tevékenységeket is szervezhet, mint például játékok vagy könyvajánlás. Az ilyen interakciók hozzájárulhatnak a munkatársak mentális egészségéhez és jó hangulatához, ami pozitívan befolyásolhatja a tudásfenntartást és a teljesítményt.
- Információs és gyakorlati segítség nyújtása (Aw et al., 2022): A digitális asszisztensek segíthetnek a munkatársaknak a mindennapi feladatokban és a tudásgyűjtésben.
- Emlékeztetők és időmenedzsment (Canbek – Mutlu, 2016): A digitális asszisztensek segíthetnek a munkatársaknak a hatékony időmenedzsmentben. Például emlékeztetőket állíthatnak be fontos határidőkre vagy üzleti teendőkre. Ez segíthet abban, hogy az információk és feladatok ne vesszenek el.
- Kommunikáció és kapcsolattartás (Dwivedi et al., 2023): A digitális asszisztensek segíthetnek az üzenetek küldésében és fogadásában, valamint az útvonaltervezésben. Ez segíthet az információáramlásban és a hatékony kommunikációban a szervezeten belül és kívül.
- Személyre szabott ajánlások és tanácsadás (Aw et al., 2022): A rendszerek képesek megismerni a felhasználók preferenciáit és szokásait. Ennek alapján személyre szabott ajánlásokat tehetnek, legyen szó hírekről, zeneajánlatokról vagy más tartalmakról.
- Szöveggenerálás és válaszadás (Dwivedi et al., 2023): A szöveggeneráló rendszerek, mint a ChatGPT, képesek emberihez hasonló szöveget generálni. Ez lehetővé teszi a felhasználók számára, hogy kérdéseket tegyenek fel és kapjanak válaszokat, szövegeket összefoglaljanak vagy akár e-maileket írjanak

Ezek a digitális asszisztensek és szöveggeneráló rendszerek különböző módokon segíthetik elő a tudásfenntarthatóságot, legyen szó emocionális támogatásról, információgyűjtésről, kommunikációról vagy időmenedzsmentről. Azáltal, hogy ezeket az eszközöket hatékonyan használják, a szervezetek hozzájárulhatnak a munkatársaik tudásának fejlesztéséhez és fenntartásához, ami kulcsfontosságú a versenyképesség és a hosszú távú siker szempontjából.

Kategória	Replika	Alexa	Siri	Google Assistant	ChatGPT
Leírás	Szociális partner (Skjuve et al., 2021)	Hangvezérelt segítség az Amazon eszközeihez (Aw et al., 2022)	Személyes digitális asszisztens az Apple eszközökhöz (Canbek, Mutlu, 2016)	Személyes digitális asszisztens a Google eszközökhöz (Canbek – Mutlu, 2016)	Szöveggeneráló párbeszéd rendszer (Dwivedi et al., 2023)
Elsődleges feladatok	Emocionális támogatást nyújt, pl. beszélget, könyveket ajánl, játékokat játszik, mesél	Információkat nyújt és feladatokat hajt végre, pl. zenét játszik, segít a főzésben, recepteket ajánl, pozitív megerősítést ad, szorongáskezelő készségeket nyújt	Információkat nyújt és feladatokat hajt végre, pl. emlékeztetők beállítása, üzenetek küldése és fogadása, útvonaltervezés, zeneajánlás, tanácsadás	Információkat nyújt és kérésre továbbít egy sor további szolgáltatást, pl. hírek és időjárás-előrejelzések, fordítás, okos otthoni eszközök vezérlése	Emberihez hasonló szöveget generál egy bemeneti kérésre válaszul, pl. szövegek összefoglalása, kérdések megválaszolása, e-mailek írása
Interakciós mód	Hang és írott szöveg	Hang és írott szöveg	Hang és írott szöveg	Hang és írott szöveg	Írott szöveg
AI által támogatott képességek, példák	Megtanulja a felhasználó személyiségjegyeit, utánozza a felhasználó beszélgetési stílusát, emlékszik a felhasználó preferenciáira	Megtanulja a felhasználó preferenciáit (pl. zenei előzmények), felismeri a hangokat, integrálódik harmadik fél eszközeivel	Megtanulja a felhasználó preferenciáit és gyakori helyeit annak érdekében, hogy a legrövidebb útvonalakat nyújtsa, testreszabható a hangja (pl. akcentusválasztás), és harmadik fél eszközeivel integrálható	Megtanulja a felhasználó preferált hírforrását, megismeri a felhasználó személyes kapcsolatait, megérti a felhasználó napi rutinját	Megtanulja és megjegyzi a felhasználó beszélgetéseit, személyre szabott ajánlásokat nyújt, és válaszol az ügyfelek kérdéseire
Lehetséges szociális szerepek	Barát, romantikus partner	Funkcionális asszisztens, barát, társ, gondozó, személyes vásárló, okos otthon kezelő	Túravezető, virtuális DJ, e-mailt kezelő, hirdős	Okos otthont kezelő, információszoftvert, hírműsorvezető	Ügyfélszolgálati ügynök, virtuális asszisztens
Antropomorf tulajdonságok	Fizikai tulajdonságok (név, hang, avatar megjelenés), érzelmi tulajdonságok (emotikonok), személyiségi tulajdonságok (pl. barátságos), beszélgetési képesség	Fizikai tulajdonságok (hang, név, beszélő), személyiségi tulajdonságok (intelligens, segítőkész), érzelmi tulajdonságok (érzelmi kifejezések)	Fizikai tulajdonságok (hang, név), személyiségi tulajdonságok (intelligens, segítőkész), nincsenek érzelmi tulajdonságok	Fizikai tulajdonságok (hang, beszélő), személyiségi tulajdonságok (segítőkész, intelligens), nincsenek érzelmi tulajdonságok	Nincsenek fizikai, személyiségi vagy érzelmi tulajdonságok, képesség a beszélgetésre

3. táblázat. Főbb különbségek a digitális asszisztensek és szöveggeneráló rendszerek között Forrás: Alabed, A. et al. alapján saját szerkesztés

A tudásfenntarthatóság szempontjából az egyes digitális asszisztensek és szövegeneráló rendszerek közötti összehasonlítás alapján, véleményünk szerint jelenleg a ChatGPT a legmegfelelőbb. A ChatGPT rendkívül széles körben alkalmazható, rugalmas. A ChatGPT írott szövegen alapul, ezáltal könnyen integrálható különböző rendszerekbe és alkalmazásokba, lehetővé téve a felhasználók számára, hogy könnyen hozzáférjenek és megosszák tudásukat.

A ChatGPT nem igényel emberi hangot az interakcióhoz, ami előnyös lehet olyan helyzetekben, amelyekben a hangfelismerés problémát okoz. A ChatGPT és hasonló nagy nyelvi modellek folyamatosan fejlesztés alatt állnak, így képesek tanulni és alkalmazkodni az új információkhoz és igényekhez. A ChatGPT alkalmas arra, hogy hatékonyan támogassa a tudásmenedzsment folyamatait, hozzájáruljon a szervezetek hosszú távú tudásfenntartásához.

Fontos megjegyezni, hogy minden eszköznek és rendszernek saját egyedi előnyei és korlátai vannak, a választás mindig attól függ, hogy milyen konkrét célokat és igényeket kívánunk kielégíteni.

Módszertan

A kutatás célja, hogy megvizsgáljuk a nagy nyelvi modellek, AI-alapú kommunikációs eszközök hatását a szervezeti tudásfenntarthatóságra. Kutatásunk célcsoportja a tudásmenedzsment-szakértők, a vállalati szakemberek és a tudásmenedzsment területén nem szakértő emberek. Célzott mintavételi technikát alkalmaztunk. Az adatok begyűjtése online történt.

A vizsgálatok 2023-ban zajlottak. A felmérés során használt kérdőív három fő részből állt. A kvalitatív kutatás során egy online kérdőívet töltöttek ki a válaszadók, amely zárt kérdésekből épült fel. A kérdések nominális és metrikus skálákból épültek fel, amely utóbbiak az 5 fokozatú Likert-skálák voltak. A kérdések három csoportra tagolódtak. A kérdőív szerkezetét a 4. táblázat mutatja be.

A minta specifikálása	Szervezeti tudásfenntarthatósággal kapcsolatos gondolkodás	Szervezeti tudásfenntarthatóság és mesterséges intelligencia, digitalizáció összefüggései
A kitöltők életkora	Szervezeti tudásfenntarthatóság fókusza	Informatikai háttértámogatás szerepe
Iskolai végzettség	Generációk közötti tudásmegosztás	Informatikai ismeretek, készségek
Beosztás	Vezetés szerepe	Informatikai eszközök

4. táblázat. A kérdőív szerkezete

Forrás: saját szerkesztés

A kérdőív kitöltése önkéntesen történt, s összesen 200 válaszadó töltötte ki.

A válaszadók 35%-a tudásmenedzsment-szakértő, 40%-a vállalati szakember és 25%-a nem szakértő a tudásmenedzsment területén.

A kitöltők 63%-a férfi, 37%-a nő volt. Életkor alapján az átlagéletkor 48 év volt, akik közül a legfiatalabb 18 éves, a legidősebb 80 éves volt.

A legmagasabb iskolai végzettségüket tekintve 11,5%-a a válaszadóknak az érettségit említette, 29,5%-uknak volt alapszakos diplomája, 37,5%-uknak volt mesterszakos diplomája, 21,5%-uk PhD-t szerzett.

Foglalkozásukat tekintve a válaszadók 29,5%-a beosztott, 5%-uk alsó szintű vezető, 14,5%-uk középszintű vezető, 24%-uk felső szintű vezető, 16%-uk egyéni vállalkozó, 4%-uk tanuló, diák, 4%-uk nyugdíjas, 3%-uk az egyéb kategóriát jelölte meg.

A foglalkozás iparágát tekintve 29,5%-uk oktatás, 16%-uk ipar, 14,5%-uk információ, kommunikáció, 10,5%-uk kereskedelem, 7%-uk egészségügy, 7%-uk közigazgatás, 6%-uk mezőgazdaság, 4,5%-uk szállítás, közlekedés, 3,5%-uk turizmus, vendéglátás, 1,5%-uk szociális területén végzi a munkáját.

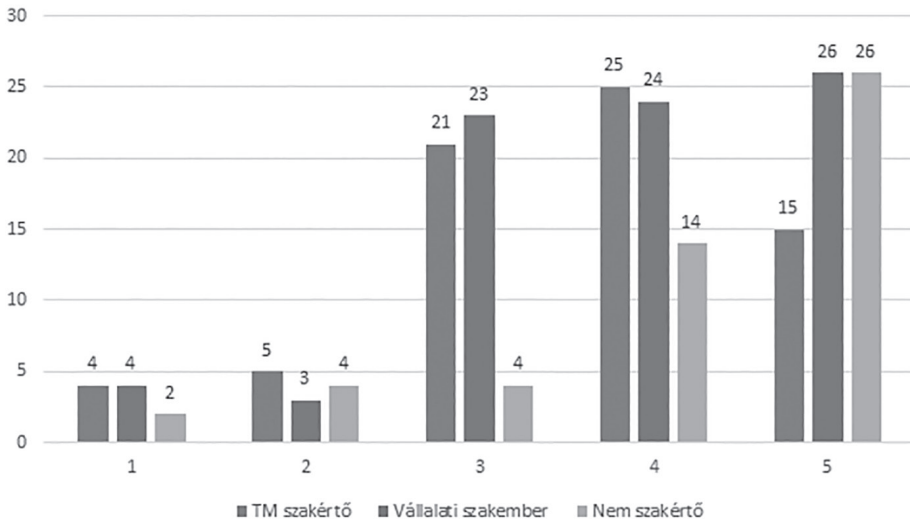
Átlagosan 20 éve tevékenykednek a jelenlegi ágazatukban. A válaszadók 63%-a a versenyszférában, 37%-a a közszférában dolgozik.

Jelen tanulmányban nem a teljes felmérést mutatjuk be. A kutatás azon részére koncentrálnunk, amely a tudásfenntarthatóság és a nagy nyelvi modellek kapcsolatát illusztrálja.

(Eredmények) A válaszadókat megkértük, hogy az egyetértésük mértékét különböző, a szervezeti tudásfenntarthatósággal kapcsolatos állításokról jelöljék be az 1-től 5-ig terjedő skálán, ahol az 1 azt jelenti, hogy egyáltalán nem ért egyet az állítással, az 5 pedig azt jelzi, hogy teljes mértékben egyetért a kijelentéssel.

„A szervezeti tudásfenntarthatóságot elősegíti a mesterséges intelligencia” kijelentéssel a tudásmenedzsment-szakértők 87%-a, a vállalati szakemberek 91%-a, a nem szakértők 88%-a egyetértett.

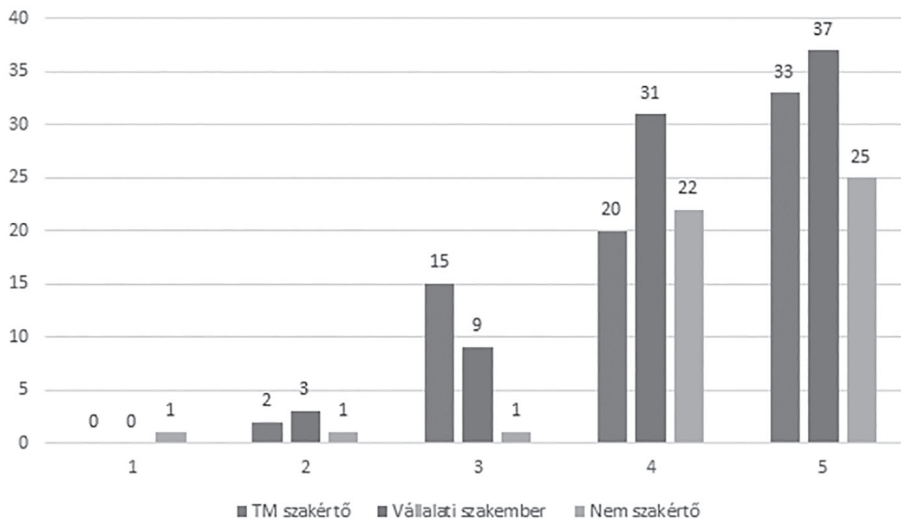
Az eredmények azt mutatják, hogy a tudásmenedzsment-szakértők, a vállalati szakemberek és a nem szakértők pozitívan vélekednek a mesterséges intelligencia szerepéről a tudásfenntarthatósággal kapcsolatban.

3. ábra. Szervezeti tudásfenntarthatóság és mesterséges intelligencia kapcsolata (1= egyáltalán nem ért egyet, 5= teljes mértékben egyetért)

Forrás: saját szerkesztés

„A szervezeti tudás fenntarthatóvá tételében fontos szerepe van az informatikai háttértámogatásnak” kijelentéssel a tudásmenedzsment-szakértők 97%-a, a vállalati szakemberek 96%-a és a nem szakértők 96%-a egyetért.

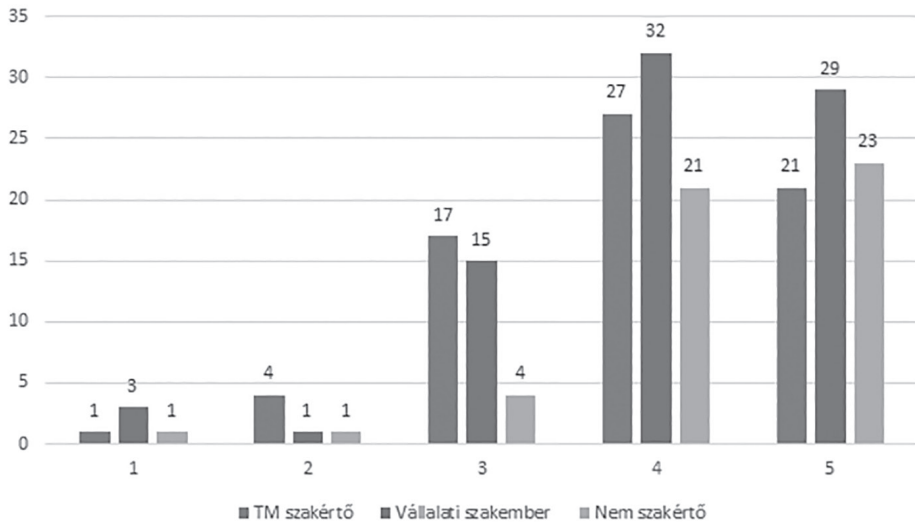
4. ábra. Szervezeti tudásfenntarthatóság és az informatikai háttértámogatás szerepe (1= egyáltalán nem ért egyet, 5= teljes mértékben egyetért)

Forrás: saját szerkesztés

„A szervezeten belül a tudás hosszú távú fenntarthatóságának érdekében a szervezeti tagoknak rendelkezniük kell informatikai ismeretekkel, készségekkel” állítással a tudásmenedzsment-szakértők 93%-a, a vállalati szakemberek 95%-a, a nem szakértők 96%-a egyetért.

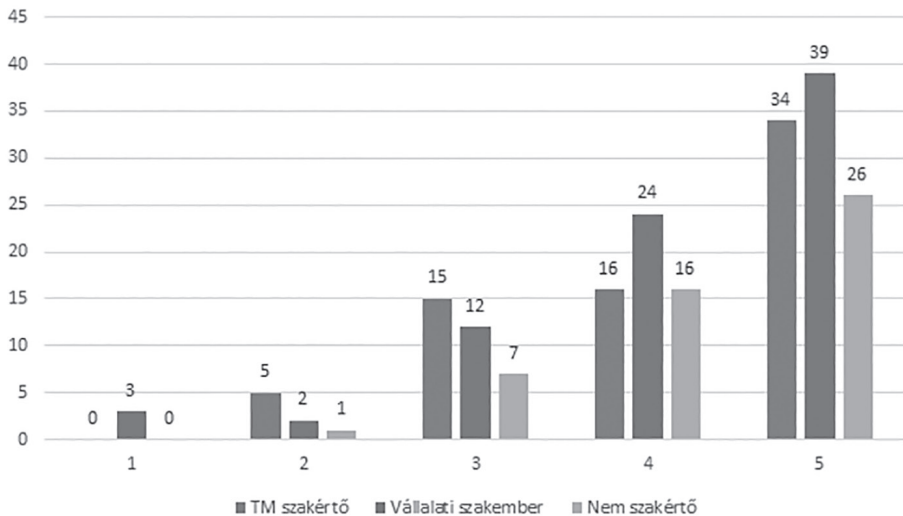
Fontos kiemelni, hogy a tudás hosszú távú fenntarthatósága és az informatikai ismeretek közötti összefüggés egyre inkább hangsúlyosabbá válik a modern szervezetekben, különösen az információtechnológia és az adatelemzés térhódításával. Azok a szervezetek, amelyek felismerik az informatikai kompetencia és tudás fontosságát, valószínűleg versenyelőnyhöz juthatnak a tudás és az innováció terén.

„A szervezeti tudás fenntarthatóvá tételéhez a szervezetnek biztosítania kell a megfelelő informatikai eszközöket pl. „internet, laptop” kijelentéssel a tudásmenedzsment-szakértők 93%-a, a vállalati szakemberek 94%-a, a nem szakértők 98%-a egyetértett. Az informatikai eszközök kulcsfontosságú szerepet játszanak a tudás megosztásában, tárolásában és elérhetővé tételében. Az intranetek, tudásbázisok és egyéb szoftveres megoldások lehetővé teszik a szervezetek számára, hogy strukturált módon tárolják a tudást, és könnyen elérhetővé tegyék azt a munkatársak számára. A megfelelő informatikai eszközök biztosítása tehát kulcsfontosságú a tudásmenedzsment sikeréhez és a szervezeti tudás hosszú távú fenntarthatóságához. Az ilyen eszközök segítik a szervezeteket abban, hogy gyorsabban reagáljanak a változó környezeti kihívásokra, elősegítik az együttműködést és a tudásmegosztást, valamint növelik a hatékonyságot és versenyképességet. Az informatikai eszközökkel támogatott tudásmenedzsment hozzájárulhat a szervezetek sikeréhez és innovációjához.

5. ábra. Szervezeti tudásfenntarthatóság és az informatikai ismeretek, készségek kapcsolata (1= egyáltalán nem ért egyet, 5= teljes mértékben egyetért)

Forrás: saját szerkesztés

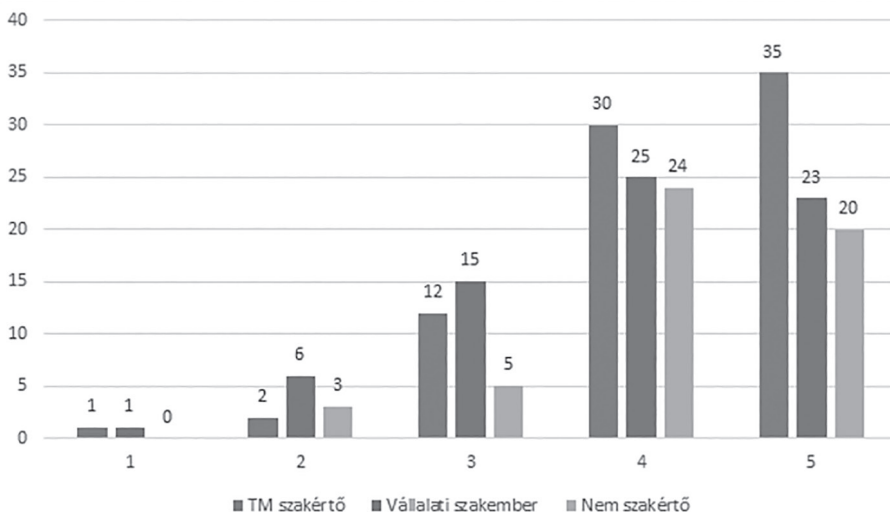

6. ábra. Szervezeti tudásfenntarthatóság és megfelelő informatikai eszközök kapcsolata (1= egyáltalán nem ért egyet, 5= teljes mértékben egyetért)

Forrás: saját szerkesztés

„A szervezeti tudás fenntarthatóvá tételéhez a szervezetnek fejlesztenie kell a munkavállalói informatikai készségeit” kijelentéssel a tudásmenedzsment-szakértők 96%-a, a vállalati szakemberek 90%-a, a nem szakértők 98%-a egyetért. Az informatikai készségek

fejlesztése nem csupán egy személyes fejlődési lehetőség, hanem stratégiai előnyt is jelenthet a szervezetek számára. Azok a szervezetek, amelyek támogatják és fejlesztik munkavállalóik informatikai készségeit, nagyobb valószínűséggel lesznek képesek fenntartható tudásmenedzsment-rendszert kialakítani és versenyképesek maradni a gyorsan változó üzleti környezetben.

7. ábra. Szervezeti tudásfenntarthatóság és munkavállalók informatikai készségeinek fejlesztése közötti kapcsolat (1= egyáltalán nem ért egyet, 5= teljes mértékben egyetért) Forrás: saját szerkesztés

Összegzés

A tanulmány többéves, a szervezeti tudásfenntarthatóságra vonatkozó kutatás néhány, a mesterséges intelligenciával, digitalizációval kapcsolatos eredményét mutatja be. A bemutatott jógyakorlatok, és a szakirodalom igazolja, hogy a nagy nyelvi modellek jelenleg is aktívan elősegítik a szervezeti tudásfenntarthatóságot.

Az eredmények alapján megállapítható, hogy mind a tudásmenedzsment-szakértők, mind a vállalati szakemberek, mind pedig a nem szakértők pozitív véleményt alkottak a mesterséges intelligencia és a digitalizáció szerepéről a szervezeti tudásfenntarthatóság terén. A nagy nyelvi modellek alkalmazása, valamint az informatikai háttértámogatás és az informatikai ismeretek fejlesztése kiemelkedő fontosságúaknak bizonyultak a tudásmenedzsment sikere és a szervezeti tudás hosszú távú fenntarthatósága szempontjából.

Ezen eredmények alapján a tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a modern szervezeteknek elengedhetetlenül fontos az informatikai eszközök és ismeretek fejlesztése, valamint a nagy nyelvi modellek és a mesterséges intelligencia alkalmazása a tudásmenedzsment területén. Ezek az eszközök és technológiák segítenek a szervezeteknek hatékonyabban kezelni és fenntartani a tudást, és hozzájárulnak versenyelőnyük megőrzéséhez a dinamikusan változó üzleti környezetben.

A kutatást a Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Kutatóközpontja támogatta (PE-GTK-GSKK A095000000-4).

IRODALOM

- Alabed, A. et al. (2023). More than just a chat: a taxonomy of consumers' relationships with conversational AI agents and their well-being implications. *European Journal of Marketing*.
- Alberts, I. L. et al. (2023). Large language models (LLM) and ChatGPT: what will the impact on nuclear medicine be? *European Journal of Nuclear Medicine and Molecular Imaging*, 50(1), 1549–1552.
- Argyris, C. – D. A. Schön (1978). *Organizational Learning: A Theory of Action Perspective*. Reading, Ma.: Addison-Wesley.
- Aw, E. C. X. – Tan, G.W.H. – Cham, T.H. – Raman, R. and Ooi, K.B. (2022). „Alexa, what's on my shopping list? Transforming customer experience with digital voice assistants”. *Technological Forecasting and Social Change*, 180(1).
- Bencsik, A. – Sólyom, A. (2012). Jön, megy vagy marad? A tacit tudás megőrzésének lehetősége a szervezetben. *Munkaügyi Szemle*, 56(3), 21–32.
- Bencsik, A. (2016). *A tudásmenedzsment elméletben és gyakorlatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bencsik, A. (2019). *Tudásmenedzsment-körkép hazai kutatások tükrében*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Bakacsi, Gy. (2015). *A szervezeti magatartás alapjai*. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- Baskara, FX. R. – Mukarto, FX. (2023). Exploring the Implications of ChatGPT for Language Learning in Higher Education. *Indonesian Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics*, 7(2), 343–358.
- Burger, P. et al. (2023). On the use of AI-based tools like ChatGPT to support management research. *European Journal of Innovation Management*, 26(7), 233–241.
- Canbek, N. G. – Mutlu, M. E. (2016). „On the track of artificial intelligence: learning with intelligent personal assistants”. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), 592–601.
- Carvalho, I. – Ivanov, S. (2023). ChatGPT for tourism: applications, benefits and risks. *Tourism Review*, 1–14.
- Cheung, K. S. (2023). Real Estate Insights Unleashing the potential of ChatGPT in property valuation reports: the „Red Book” compliance Chain-of-thought (CoT) prompt engineering. *Journal of Property Investment & Finance*.
- Chikán, A. (2020). *Vállalatgazdaságtan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csedő, Z., – Zavarkó, M. (2019). *Változásvezetés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Davenport, T. H. – Prusak L. (1998). *Working Knowledge*. Harvard. Harvard Business School Press.
- Dwivedi, Y. K. – Kshetri, N. – Hughes, L. – Slade, E. L. – Jeyaraj, A. – Kar, A. K. – Wright, R. (2023). „So what if ChatGPT wrote it?” multidisciplinary perspectives on opportunities, challenges and implications of generative conversational AI for research, practice and policy”. *International Journal of Information Management*, 71(1).
- Elbanna, S. – Armstrong, L. (2023). Exploring the integration of ChatGPT in education: adapting for the future. *Management & Sustainability: An Arab Review*, 1(2).
- Falus, I. (főszerk.) – Szűcs, I. (szerk.) (2022). *A didaktika kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- George, A. S. et al. (2023). A Review of ChatGPT AI's Impact on Several Business Sectors. *Partners Universal International Innovation Journal*, 1(1), 9–23.
- Haque, M. U. – Dharmadasa, I. – Sworna, Z.T. – Rajapakse, R.N. and Ahmad, H. (2022). „I think this is the most disruptive technology: exploring sentiments of ChatGPT early adopters using Twitter data”, <https://arxiv.org/pdf/2212.05856.pdf>.
- Hirsch, P. B. (2023). Cui bono: a conversation with ChatGPT. *Journal of Business Strategy*, 44(4), p. 238–241.
- Isabella, G. et al. (2023). Editorial: One-way road: the impact of artificial intelligence on the development of knowledge in management. *Management Journal*, 58(3), 249–255.
- Ivanov, S. – Soliman, M. (2023). Game of algorithms: ChatGPT implications for the future of tourism education and research. *Journal of Tourism Futures*, 9(2), 214–221.
- Korzynski, P. et al. (2023). Generative artificial intelligence as a new context for management theories: analysis of ChatGPT. *Central European Management Journal*, 31(1), 3–13.
- Kumar, A. et al. (2023). Who is making the decisions? How retail managers can use the power of ChatGPT. *Journal of Business Strategy*.
- Kacsukné, L. – Kiss, T. (2019). *Bevezetés az üzleti informatikába*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nonaka, I. – Takeuchi, H. (1995). *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. New York, Oxford University Press.
- Noszkay, E. (2013). *A rendszerszemléletű tudásmenedzsment* (Pearson Custom Publishing).

- Passmore, J. – Tee, D. (2023). The library of Babel: assessing the powers of artificial intelligence in knowledge synthesis, learning and development and coaching. *Journal of Work-Applied Management*.
- Ritala, P. et al. (2023). Transforming boundaries: how does ChatGPT change knowledge work? *Journal of Business Strategy*.
- Senge, P. (1998). *Az 5. alapelv*. Budapest, HVG Könyvek.
- Shick, M. et al. (2023). Artificial intelligence and the end of bounded rationality: a new era in organizational decision making. *Development and Learning in Organizations: an International Journal*.
- Skjuve, M. – Følstad, A. – Fostervold, K.I. and Brandtzaeg, P.B. (2021). „My chatbot companion-a study of human-chatbot relationships”. *International Journal of Human-Computer Studies*, 149(1)
- Szűcs, E., Rády – E., Matkó, A. (2013). *Menedzsmentismeretek*. Budapest, Terc Kft.
- Vecsenyi, J. (2017). *Kisvállalkozások indítása és működtetése*. [Digitális kiadás.] Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Yogesh, K.D. et al. (2023). Leveraging ChatGPT and other generative artificial intelligence (AI)-based applications in the hospitality and tourism industry: practices, challenges and research agenda, *Journal of Business Strategy*.
- Zirar, A. – Ali, S.I. – Islam, N. (2023). „Worker and workplace artificial intelligence (AI) coexistence: emerging themes and research agenda”, *Technovation*, 124(1).

Gondolatok a perfekcionizmusról a Z generáció körében

(Bevezetés) A perfekcionizmus az utóbbi időben egyre nagyobb figyelmet kap, mivel a meritokrácia rendszere, a folyamatos rangsorolás és az egymáshoz való hasonlítás miatt sosem érzik elég jónak magukat az emberek, és ahhoz, hogy kitűnjenek, ahhoz a legjobbnak, a tökéletesnek kell lenniük. A téma sokakat érint. Jelen tanulmány a Z generáció körében készült felmérés néhány eredményét mutatja be. A vizsgálatot 262 fővel végezték el a szerzők. A megkérdezettek 18 és 30 év közöttiek voltak.

A vizsgálati eredmények többek között rámutatnak arra, hogy a Z generáció esetében a perfekcionista tulajdonságainak megítélése számos tényezőtől függ, így többek között a nemtől, miközben nem befolyásolja, hogy hány évesek, van-e munkatapasztalatuk, avagy hol laknak. A felmérés ugyanakkor azt is igazolta, hogy a perfekcionistaokról alkotott vélemények összefüggésben vannak azzal, hogy a véleményalkotó maga is maximalista, avagy sem.

(Néhány szó a perfekcionizmusról) A perfekcionizmus egy két irányból vizsgálható fogalom, lehet pozitív vagy negatív. A pozitív perfekcionizmus (adaptív perfekcionizmus) az egyénre pozitív hatással van, egyfajta motiváló erőként hat: a tökéletesre, a legjobb megoldásra törekszik és önbecsüléssel rendelkezik (Tóth, 2011). Negatív oldalról (maladaptív perfekcionizmus) a perfekcionista ember kevés önértékeléssel és önbecsüléssel rendelkezik, sosem elégedett, nem tudja a kívánt tökéletességet elérni, mindig talál még hibát, teljesíthetetlen elvárásokat támaszt önmagával szemben (Nagy, 2019). A kettőt összevetve megállapítható, hogy a perfekcionizmus a tökéletességre való törekvés, amikor az egyénnek nagyon fontos a sikeres teljesítmény, de nem feltétlen rendelkezik önbizalommal, illetve sokszor teljesíthetetlen elvárásokat támaszt maga elé (Darity, 2008).

A fogalom minél teljesebb megértése érdekében nagyon fontos megismerni, hogy mi motiválhatja a perfekcionizmust. Ez a perfekcionizmus 3 dimenziója. Az első az önorientált perfekcionizmus, amikor az egyén önmagának szeretne megfelelni. A második a társadalmilag előírt perfekcionizmus, amikor az egyén másnak akarja a tökéletest nyújtani, a társadalmi normáknak megfelelni. A harmadik típus pedig a más orientált perfekcionista, amikor önmagán kívül a perfekcionista mástól is elvárja a tökéletességet (Stoeber, 2013). A különböző típusok és dimenziók egy adott egyénnél keveredhetnek. Az adaptív perfekcionista tudja élvezni a célhoz vezető utat, a törekvési folyamatot, míg a maladaptív nem (Schaffler, 2023).

A perfekcionizmus egy olyan személyiségtípus, ami gyakran megjelenik vezető pozíciókban. A perfekcionista vezetők jellemzői például a szervezőképesség, a racionális gondolkodás, figyelem a részletekre. Mindig a logikus érvek alapján döntenek. Egy katonai kutatás során megfigyelték, hogy a perfekcionista vezető általi csoportokban különösen jelen van az, hogy a döntési folyamatot a hierarchiában elfoglalt hely határozza meg. A perfekcionista vezetők között nagyon erős a versengés, mivel a legjobbak akarnak lenni. Békeidőben a racionális, logikus gondolkodás jelentősen hozzájárul a sikereikhez, viszont válsághelyzetben, mikor a hirtelen döntések meghozatalára vannak kényszerítve, sokkal nehezebb logikusan gondolkodni, és sokszor csak utólag derül ki a döntés helyessége, ezért nyomás alatt perfekcionista vezetők képesek halogatni, mivel nem tudják, mi a helyes (Matus, 2020). Ebben a kutatásban is jól látszik, hogy a perfekcionizmus lehet nagyon hasznos is, de jelenthet nehézséget is. Akár ugyanabban

a munkakörben, pozícióban is jelentkezhet a perfekcionizmusnak több „arca”, ezért fontos, hogy a vállalati életben a perfekcionista egyének megfelelően legyenek kezelve.

A szakirodalom a megfelelést különböző csoportokra osztja: a hibák miatti szorongás, az önmagunk felé támasztott túlzó elvárások, a szülők elvárásai, a szülők kritikái, az aggodalom, hogy nem végzi elég jól a feladatot, a rendszeretet (Dobos-Pikó, 2018). Ezek közül a megfelelési csoportok közül is lehet több is jellemző egy emberre.

A perfekcionizmus első jelei akár már gyermekkorban fellelhetők. A szülői elvárások vannak az egyik legnagyobb hatással a perfekcionizmus kialakulására. Ezután a pedagógusok is jelentősen befolyásolják a perfekcionizmus alakulását a fiatalok körében. A serdülők körében a perfekcionizmus aránya folyamatosan nő, egy 2017-es kutatás alátámasztja, hogy 15–25% között volt azon serdülők aránya, akik a perfekcionizmussal valamilyen formában küzdöttek. Később ezt hazai tanulmányok is megerősítették. Viszont ezen belül a perfekcionista serdülők 2/3-a inkább adaptív jellemzőket hordoz, mindössze harmada maladaptív perfekcionista (Kasik és munkatársai, 2023).

A perfekcionizmust széleskörben kutatják a munkamániával összefüggésben. A szakirodalom nem ad egyértelműen választ arra, hogy mi is a kapcsolat a két fogalom között. A munkamániát nagyon sokáig egy pozitív fogalomnak gondolták (Borbély-Pecze, 2006).

Az 1. táblázat megmutatja, hogy mik az alapvető megkülönböztető tulajdonságok a keményen dolgozó és a munkafüggő emberek között.

Keményen dolgozó munkavállaló	Munkafüggő
a munka egy elvégzendő feladat	a munka a biztonságérzetet adja, a váratlan helyzetek elkerülésére szolgál
tud nemet mondani feladatira, a családjá, magánélete, szabadideje érdekében	a munka uralkodik az életén, az van mindig előtérben, elvonja az időt a magánélettől
a munka a cselekedetek közül egy	a munka a legfontosabb
határokat szab, tud függetlennedni a munkától	folyton a munkán jár az esze

1. táblázat. Keményen dolgozó és munkafüggő megkülönböztetése

Forrás: saját szerkesztés Borbély–Pecze (2006) alapján

A munkamániás ember egyik ismertetőjegye a maladaptív perfekcionizmus. A munkamániás egyén is ugyanúgy elérhetetlen célokat állít maga elé, mint a maladaptív perfekcionista. Egy Németországban készült felmérés alapján a munkamániás ember 7 legalapvetőbb jellemzője között szerepel a maladaptív perfekcionizmus (Wojdylo és munkatársai, 2014). Bizonyos kutatások alapján a munkamániára az önorientált perfekcionizmus, más kutatások alapján a társadalmilag előírt perfekcionizmus jellemző inkább. Viszont, ami biztos, és több kutatás is magyarázatot ad rá, hogy a munkamániá valami egyéni problémával függ össze, és a munkamániá egyfajta menekülés, és a siker hajszolása, akár a magánéletbeli kudarcok kárpótlása miatt (Aldahadha, 2019).

A szakirodalom kellően felhívja a figyelmet arra, hogy nagyon fontos a kutatás, mivel a perfekcionizmus mentális problémákkal, betegségekkel is kapcsolatban állhat. Fontos, hogy ismerős legyen a fogalom az emberek számára széles körben, hogy a perfekcionista egyének pozitívan és lehetőségként tudják megélni a perfekcionizmusukat.

(A vizsgálat szereplői, azaz a Z generáció néhány jellemzője) A jelenlegi kutatás a Z generáció körében készült. A Z generáció megfogalmazásában ellentétek figyelhetők meg. Egyes kutatások szerint a születési év a meghatározó a generációk elkülönítésében, mások szerint a közös élmények, amelyeket megtapasztalnak. Mindenesetre elmondható, hogy a Z generáció tagjai 1995 és 2010 között születtek. A Z generációról általánosságban megállapítható, hogy kevesen vannak, és kiscsaládokba születtek. Az édesanyjuk a legidősebb átlagéletkorral rendelkezik.

Ez a generáció jó problémamegoldó képességű, okos, a legmagasabb szintű oktatást kapta. Az online világnak köszönhetően ezek a fiatalok meg tudják osztani a figyelmüket. Nem félnek a változásoktól és nagyon gyakorlatorientáltak (Pierog és munkatársai, 2016).

Nagyon fontos számukra az önkifejezés, nagyok az igényeik és az igazságérzetük (Csástyu, 2023). A Z generáció tagjai elvárják a jó munkaközösséget, a jó munkahelyi légkört, illetve, hogy a vezetők elérhetőek legyenek. A nyitott vezetők hatnak motiválóan a Z generációra. Ennek a generációnak az igénye, hogy alkalmazva legyen mindenki, identitástól, bőrszíntől, nemzetiségtől függetlenül. Belépéskor motiválja őket az anyagi jólét és a munkakörülmények, viszont felmondásukat leginkább a vezető személye és a hozzáállása befolyásolja.

A Z generáció számára elengedhetetlen, hogy azonosulni tudjon a cég értékrendjével és profiljával, illetve nagyon fontos számukra a társadalmi felelősségvállalás a céges környezetben is (Pálffy, 2020). Zarádné-Kovács (2022) a munkájukban hivatkoznak egy kutatásra, amely szerint a Z generáció legfontosabb igénye a munkahelyválasztásban, hogy az adott munkáltató változatos, rugalmas, fejlődést nyújtó feladatot biztosítson számukra.

Mivel a Z generáció a technológiai fejlődés világába született, ezért fontos, hogy a munkahelyükön is ez vegye őket körül, otthonosan mozognak benne. Fontos számukra a kreatív munka, folyamatosan új impulzusokat keresnek, türelmetlenek és bátrak a munkahelyi környezetben is. Magas szintű a nyelvtudásuk és nagy karriertervek vannak, ezért jó munkaerők lehetnek, viszont egyik legfontosabb tényező számukra a munka és magánélet egyensúlyának megteremtése (Kömüves és munkatársai, 2023).

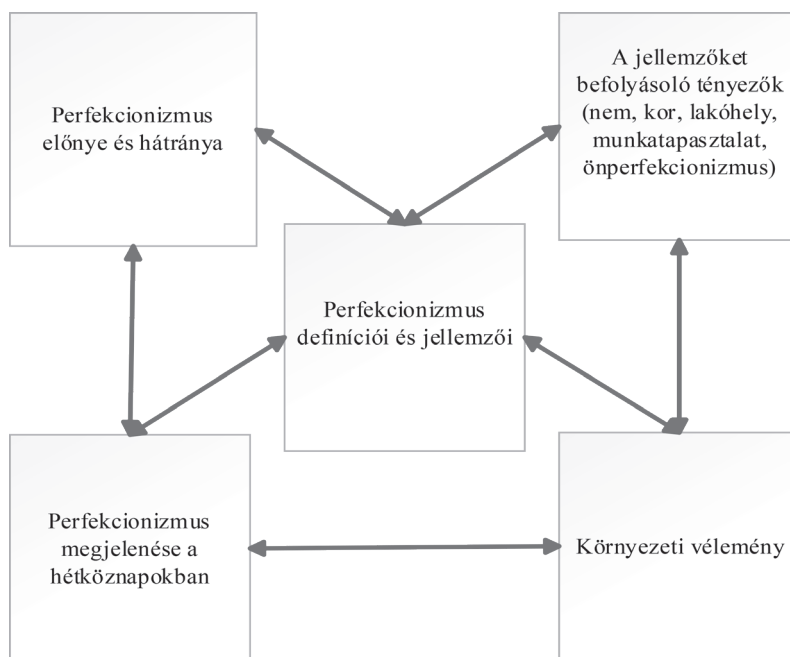
(Módszertan) A szerzők 2023-ban végezték el a vizsgálatot, amelynek célja volt, hogy a Z generációhoz tartozó fiatalok miképpen ítélik meg a perfekcionizmus jelenlegét. Tudják-e, hogy mit jelent, küzdenek-e ezzel a problémával, és hogyan látják magukat, illetve azokat az egyéneket, akik rendszeresen a maximalizmusra töreksznek. A szerzők egy saját kérdőívet használtak a vizsgálatban, amelynek célja volt, hogy kvantitatív eszközökkel kutassák a kérdést. 15 kérdésből álló kérdőívet állítottak össze, amelyből kettő kérdés volt nyitott, a többi zárt. Ez utóbbiak alapvetően metrikus (öt fokozatú Likert-skála) és kategorikus változókra épültek. A vizsgálatba 18 és 30 év közötti fiatalokat vontak be a kutatók. A kérdőívet a szociál média felületen lehetett elérni a kutatásban részt vevőknek. A szerzők a vizsgálat megkezdése előtt próba-kérdőívezést tartottak, amelynek az volt a célja, hogy ellenőrizzék: a kitöltőknek nincs-e a kérdésekkel kapcsolatosan értelmezhetőségi problémájuk. Öten vettek részt ebben, és valamennyi kérdés érthető volt a számukra, így változatlan formában került kiküldésre a kérdőív. Az interneten, a szociál média felületen töltötték ki a válaszadók a kérdéseket, így a szerzők nem tudták a válaszadási hajlandóságot mérni. A kérdőív kérdései három nagy kérdéscsoportra voltak tagolhatók:

A minta specifikációja	Perfekcionizmus foglalma és jellemzői	Perfekcionizmus előnyei és hátrányai
Nem	A fiatalok definíciói a perfekcionizmusra vonatkozóan	A perfekcionizmus előnyei A perfekcionizmus hátrányai
Életkor	A perfekcionista egyén tulajdonságai és megítélése	
Lakóhely		
Munkatapasztalat	A perfekcionista egyén kitől fogad el véleményt	

2. táblázat. A kérdőív struktúrája

Forrás: saját táblázat

A kutatás a következő célok mentén valósult meg: (1) Megismerni, hogy a Z generáció miképpen fogalmazná meg a perfekcionizmus jelenségét. (2) Megtudni, hogy milyen tényezők befolyásolják a perfekcionista egyén tulajdonságainak a megítélését. (3) Klasztereket képezni az alapján, hogy ki, miképpen vélekedik a perfekcionista egyénről, attól függően, hogy magát az illető perfekcionistaának itéli-e meg, avagy sem. (4) Feltárni, hogy a Z generáció véleménye alapján milyen előnye és hátránya lehet a perfekcionizmusnak. A célokat a szerzők a következő célstruktúrában tudták megjeleníteni:

1. ábra. A kutatás célstruktúrája

Forrás: saját ábra

A kutatás középpontjában maga a definiált perfekcionizmus áll, illetve az, hogy annak jellemzőit hogyan ítélik meg a megkérdezettek. Kérdés, hogy ezeket a véleményeket mi-képpen befolyásolja például a nem, az életkor, a lakóhely, a munkatapasztalat vagy például az, hogy az egyén magát is perfekcionista tartja-e. A kutatás arra is rávilágított, hogy a perfekcionista kinek a véleményét fogadják el saját magukkal szemben, és hogy milyen szintereken jelenik meg a perfekcionizmus az egyén életében. Végezetül kikérték a szerzők a hallgatók véleményét a perfekcionizmus előnyeiről és hátrányairól is.

A vizsgálat során számos hipotézis érvényességét elemezték a szerzők. Jelen tanulmányban a következő két megállapítás validitását fogják elemezni:

Hipotézis1: A kutatásban részt vevő fiatalok esetében (Z generáció) a perfekcionista tulajdonságainak megítélése összefügg a nemükkel, az életkorukkal, a munkatapasztalattal, és hogy hol laknak.

Hipotézis2: A perfekcionistaokról alkotott vélemények nagyban függenek attól, hogy a megkérdezett egyén is perfekcionista tartja-e magát, avagy sem.

A hipotézisek elemzése egy- és többváltozós módszerekkel történt: gyakorisági, átlag és szórásvizsgálatok, keresztábra-elemzés, faktor- és klaszteranalízis. Az elemzéshez az SPSS 28-as verziójú programot használták a szerzők. Az eredmények bemutatása a minta specifikálásával kezdődik:

Jellemzők	N	%
Nem	Férfi: 88; Nő: 174	Férfi: 33,6; Nő: 66,4
Hol lakik ?	Főváros: 82 Nagyváros: 50 Város: 113 Falu: 17	Főváros: 31,3 Nagyváros: 19,1 Város: 43,1 Falu: 6,5
Van munkatapasztalata ?	Nincs munkatapasztalata: 34 Fél év vagy annál kevesebb: 59 Fél év és egy év között: 44 Egy és három év között: 74 Három és öt év között: 34 Öt évnél több: 17	Nincs munkatapasztalata: 13,0 Fél év vagy annál kevesebb: 22,5 Fél év és egy év között: 16,8 Egy és három év között: 28,2 Három és öt év között: 13,0 Öt évnél több: 6,5
Perfekcionista tartja-e magát?	Nem: 102 Igen: 103 Igen is, és nem is: 57	Nem: 38,9 Igen: 39,3 Igen is, és nem is: 21,8

3. táblázat. A minta jellemzői (N: 262 fő)

Forrás: saját táblázat

A mintában jól látható, hogy a férfiak aránya mintegy fele volt a női válaszadóknak. A legtöbb megkérdezett városban lakott, és volt munkatapasztalata. Közel azonos arányban voltak azok a fiatalok, akik egyértelműen el tudták dönteni, hogy perfekcionista, avagy sem. A vizsgált mintában az átlagos életkor 22 év volt.

(Kutatási eredmények) A vizsgálatban részt vevő fiataloknak elsőként definiálniuk kellett, hogy mit jelent számukra a perfekcionista kifejezés. Egy mondatban kellett erre egy meghatározást adniuk.

A dolgokat tökéletesen elkészíteni.
A feladatok maximális teljesítése.
A legjobbra törekedni a képességeimhez mérten.
A lehető legpontosabban végzem el a rám bízott feladatot.
A perfekcionizmus az, amikor egy ember a tevékenységeiben mindig az általa vélt maximumot akarja nyújtani vagy azt valamiből kihozni.
A tökéletességre: törekedni akkor is, ha az fizikailag vagy mentálisan már káros.

4. táblázat. Néhány megadott definíció

Forrás: saját táblázat

A megfogalmazott állításokban a tökéletesség, a maximalizmus, a hiba nélküliség jelenik meg leggyakrabban, összhangban a korábbi kutatások eredményeivel, amelyekről a szerzők az irodalmi részben írtak. Valamennyi válaszadó jellemzően ezekkel a szavakkal magyarázta meg a perfekcionizmust.

A megkérdezetteknek arra is kellett válaszolniuk, hogy mely tulajdonságok jellemzők egy perfekcionista emberre. Egy 1–5-ös skálán (Likert-skála) kellett értékelniük a válaszadóknak a tulajdonságokat. Az 1-es az egyáltalán nem jellemzőt, az 5-ös a teljesen jellemzőt jelentette. A szerzők arra is kíváncsiak voltak, hogy a nem, az életkor, a lakóhely, a munkatapasztalat alapján van-e összefüggés, hogy miképpen ítélik meg a maximalista ember tulajdonságait. Az 5. táblázat ezeknek a tulajdonságoknak az átlagát, a szórását, valamint az előbbi felsorolt változókkal történő kapcsolatát mutatja be. Azoknál az értékeknél, ahol szignifikáns összefüggést tudtak azonosítani a szerzők, ott az összefüggés eredményeit és a legmagasabb összefüggésértékeket is bemutatják. Ahol nem volt összefüggés, a „nincs” szóval jelölték.

Tulajdonságok	Átlag	Szórás	Nem	Életkor	Lakóhely	Munkatapasztalat
Tökéletesség	4,45	0,823	Nincs	Nincs	Nincs	Nincs
Elégedetlenség	4,08	1,080	t: 2,370 df: 260 szign.: 0,009 nők: 4,20	Nincs	Nincs	Nincs
Betegség	2,65	1,075	t: 3,020 df: 260 szign.: 0,001 nők: 2,79	Nincs	Nincs	Nincs
Munkamánia	4,17	0,912	t: 2,478 df: 260 szign.: 0,007 nők: 4,27	Nincs	Nincs	Nincs
Önbizalomhiány	3,30	1,185	t: 3,635 df: 260 szign.: 0,000 nők: 3,48	Nincs	Nincs	Nincs
Felelőség átvállalása	3,76	1,087	nincs	Nincs	Nincs	Nincs
Frusztráltság	4,05	1,019	t: 3,637 df: 260 szign.: 0,00 nők: 4,21	Nincs	Nincs	Nincs

5. táblázat. A perfekcionista ember tulajdonsága (szign.: 0,005), átlag, szórás független mintás T-próba, korreláció és ANOVA-eredmények

Forrás: saját táblázat

A táblázat eredményei azt mutatják, hogy a megkérdezettek szerint igen jellemző a perfekcionista emberre a tökéletesség akarása, a munkamánia, a frusztráltság. A szórások több tulajdonság esetében magasak voltak, ami azt igazolja, hogy nem voltak egyöntetű véleményen a hallgatók a kérdést illetően. Látható továbbá, hogy csak a nem esetében volt igazolható bármilyen összefüggés a tulajdonságok megítélését illetően, az életkor, a lakóhely és a munkatapasztalat alapján nem. Ha a nemek mentén vizsgáljuk a kérdést, valamennyi szignifikáns összefüggés esetében a nők tekintetében voltak magasabbak az átlagok. A válaszok alapján a szerzők azt is elemezték, hogy a megkérdezettek szerint mely tulajdonságok függenek egymással össze. A korrelációs eredmények azt mutatják, hogy például minél inkább elégedetlen egy perfekcionista ember, annál inkább hajlamosabb a betegsége (r: .256). Avagy minél inkább elégedetlen, annál inkább frusztráltabb (r: .309). Illetve minél inkább küzd az önbizalomhiánnyal, annál inkább elégedetlenebbnek érzi magát az ilyen egyén (r: .223).

Összességében megállapítható, hogy a vizsgálatban szereplő Z generációhoz tartozó válaszadók esetében nem volt összefüggés a perfekcionista ember megítélésében az életkor, a lakóhely és a munkatapasztalat alapján, ezért a szerzők az első hipotézisüket nem fogadják el.

A második hipotézis megvizsgálásához állításokat fogalmaztak meg a kutatók, amelyről egy ötös skálán kellett eldönteniük a válaszadóknak, hogy azok mennyire jellemzők egy perfekcionista emberre. Az 1-es az egyáltalán nem jellemzőt, az 5-ös a teljesen jellemzőt jelentette a Likert-skálán. Ezek után megvizsgálták az állítások átlagát és szórását, majd a további vizsgálatok céljából az állításokat faktorokba tömörítették. Valamennyi meghatározás alkalmas volt a faktorképzésre. A KMO Bartlett-teszt .686 volt, a khi-négyzet: 328.045 szign.: 0.000. Varimax rotálással készültek a faktorok és a magyarázott varianciarányad: 62.047%-os volt. A 6. táblázatban a szerzők összefoglalják a faktorokat, a változókat, az átlagokat, a szórásokat és a komponens értékeket:

Faktorok	Tényezők	Átlag	Szórás	Komponens		
				1	2	3
A perfekcionista és a megfelelési kényszer	A perfekcionista emberek jobban igénylik az elismerést, mint mások	4,07	1,11	0,781		
	A perfekcionizmus kialakulásához jelentősen hozzátesz, hogy már gyermekkorban is összehasonlítanak másokkal	4,02	1,05	0,733		
	A perfekcionista emberek önbizalomhiányosak	3,27	1,17	0,670		
	A perfekcionizmus ellen tenni kell, mert nem egészséges	2,78	1,25	0,550		
A perfekcionizmus a munkaerőpiacon	A perfekcionista emberek elengedhetetlenek a munkaerőpiacon	3,83	1,06		0,873	
	A munkakörnyezetre jó hatással vannak a perfekcionista emberek	3,24	1,05		0,736	
A perfekcionista és a munka	A perfekcionista emberek munkamániások	3,76	1,13			0,832
	A csapatmunkát a perfekcionista emberek megnehezítik	3,39	1,14			0,677

6. táblázat. Faktorok a perfekcionista emberekkel kapcsolatban

Forrás: saját táblázat

Három faktort alakítottak ki a szerzők, amelyek a megfelelési kényszerről, a perfekcionizmus munkaerőpiaci jelenlétéről és a munkában történő megjelenéséről szólnak. Ezeknél az állításoknál jellemzően alacsonyabb értékeket adtak a válaszadók és a szórások is magas értékeket jeleznek. A faktorok segítségével a kutatók K-közép eljárással klasztereket képeztek. A klaszterközéppontokat a 7. táblázat mutatja be:

Faktorok	Klaszter		
	1	2	3
A perfekcionista megfelelési kényszere	-1,00040	0,55845	0,23219
A perfekcionizmus a munkaerőpiacon	0,46001	-0,48209	0,24863
A perfekcionista és a munka	0,37293	0,47000	-1,15636

7. táblázat. Klaszterközéppontok

Forrás: saját táblázat

A klaszterközéppontok alapján a következő klasztereket képezték a szerzők:

1. klaszter: itt a megkérdezettek perfekcionizmust jellemzően munkaerőpiaci kérdései és a perfekcionista munkához való viszonya alapján ítélték meg;
2. klaszter: itt leginkább a megfelelési kényszer és a munka kérdésköre jelenik meg a perfekcionizmussal kapcsolatban;
3. klaszter: itt a megfelelési kényszer és a munkaerőpiac perfekcionizmusra vonatkozó jellemzői kapnak helyet a válaszadók véleményében.

Megvizsgálták a szerzők, hogy van-e összefüggés a klaszterbe sorolás és aközött, hogy valaki perfekcionista vallja magát vagy sem. A khi-négyzet-próba szignifikáns összefüggést mutatott: khi-négyzet: 12,121, df: 4, szign.: 0,016 $p < 0,05$. A magukat nem perfekcionista vallók jellemzően a második klaszterhez tartoznak (54,9%-ban), a perfekcionista szintén legtöbben ebben a csoportban vannak (35,9%), míg azok, akik egyértelműen nem tudták magukról eldönteni, hogy maximalisták, avagy sem, a legnagyobb arányban az első klaszterben foglalnak helyet (35,1%). Ezen eredmények tükrében a szerzők a második hipotézisüket elfogadják.

(Konklúzió) Jelen tanulmány a Z generáció bevonásával készült kutatás néhány eredményét mutatta be. A vizsgálat középpontjában a maximalizmusra törekvés volt. A 262 fővel végzett vizsgálat megerősítette a szerzőket abban, hogy ez a jelenség nagyon is tetten érhető ennek a generációnak az életében is. Nemcsak a hazai, de számos külföldi kutatás ugyancsak alátámasztotta azt, hogy a perfekcionizmus jelen van az életünkben, akár negatív, akár pozitív hatásaival. Stoeber és Rambow (2007) kutatásai azt igazolták, hogy azok az egyetemisták, akik perfekcionista, jobb jegyekkel és eredményekkel rendelkeznek, mint azok, akiknek a perfekcionista törekvéseik alacsonyabbak. Motiválja őket a siker, az eredmények és a jólét. Ha a siker a motiváció, akkor nagyobb eséllyel van

pozitív hatása a perfekcionizmusnak a hallgatókra, míg a kudarcból való félelem esetén inkább a perfekcionizmus negatív jellemzői érzékelhetők.

A szerzők vizsgálati az azt mutatták, hogy a perfekcionizmus összeköthető az elégedetlenséggel, a munkamániával, a frusztráltsággal, és ennek megítélése csak a nemek esetében mutatott összefüggést.

A Fekih-Romdhane és munkatársai (2023) által végzett vizsgálatok hasonlóak voltak. Libanoni egyetemistákon végzett elemzéseik azt igazolták, hogy a hallgatók önbecsülése és az étellel való elégedettségi szintje közötti kapcsolatban a perfekcionizmus milyen szerepet játszik. A magasabb önértékeléssel rendelkező hallgatók körében alacsonyabb volt az önkritikus perfekcionizmus mértéke, mint azoknál, akiknek alacsony az önbecsülése. A magasabb önkritikus perfekcionizmus (maladaptív perfekcionizmus) pedig az alacsonyabb étellel való elégedettséggel mutatott összefüggést.

A szerzők a tanulmányukban azt is igazolták, hogy az általuk megkérdezett fiatalok esetében a perfekcionistákról alkotott vélemények nagyban függenek attól, hogy a megkérdezett egyén is perfekcionista-e tartja-e magát, avagy sem.

Összességében elmondható, hogy a perfekcionizmus kérdésköre igen fontos és aktuális. A maladaptív perfekcionizmus nemcsak a munkafüggőséggel, hanem megdöbbentően veszélyes dolgokkal is kapcsolatban állhat. Az örök megfelelésnek az ördögi köre, ami sosem ér véget, soha nincs meg a sikernek az élménye, a korábbi kutatások alapján akár betegségekkel is összekapcsolható. A soha meg nem elégedés okozhat bulimiát, étkezési zavarokat, testképzavart (Csenki, 2012).

A kérdésre odafigyelés és a témában végzett kutatások tehát mindenképpen fontosak, különösen ennek a generációnak az esetében, akik hajlamosak lehetnek a társadalom nagy fokú elvárásaira maximalizmussal válaszolni és megfelelni.

IRODALOM

- Aldahadha B. M. A.: *The level of workaholism and its relation to positive and negative perfectionism*. <https://doi.org/10.1101/604934> (2019) Letöltve: 2024.01.08.
- Borbély T. – Pecze M.: *Munkafüggőség – a tiszteletben álló addikció elméleti háttere. Veszélyei a gazdasági és szervezeti életben*. (2016) pp. 95. http://www.andorka.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Borbely_Bors_Pecze_Mariann.pdf Letöltve: 2024.01.09.
- Császtu L.: Multigenerációs munkahelyek a gyakorlatban.: Avagy mi lehet a megoldás a generációs különbségekre? *Közösségi Kapcsolódások – tanulmányok kultúráról és oktatásról*. (2023) 3(2). 98–105. <https://www.analecta.hu/index.php/kapocs/article/view/44737> Letöltve: 2024.01.18.
- Csenki L.: *Érzelékszabályozás a serdülőkorú anorexia nervosában* [Doktori Disszertáció. Pécsi Tudományegyetem. Pécs]. (2012) pp. 137. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15176/csenki-laura-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Letöltve: 2024.01.09.
- Darity W. A. Jr.: Overachievers. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. (2008) 6(2). pp. 87–88. <https://link.gale.com/apps/doc/CX3045301842/GVRL?u=fszek&sid=bookmark-GVRL&xid=3204d671> Letöltve: 2024.01.08.
- Dobos B. – Píkó B.: A perfekcionizmus, a szociális fóbia, az élnhatékonyság és az étellel való elégedettség szerepe a vonásszorongás hátterében. *Psychiatria Hungarica*. (2018) 33(4). pp. 347–358. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/15283/1/PsychHung_2018_vegleges.pdf Letöltve: 2024.01.09.
- Fekih-Romdhane F. – Sawma T. – Obeid S. – Hallit S.: Self-critical perfectionism mediates the relationship between self-esteem and satisfaction with life in Lebanese university students. *BMC Psychol*. (2023) 11. pp. 4. <https://doi.org/10.1186/s40359-023-01040-6> Letöltve: 2024.01.09.
- Katarine Morgan Schafner: *Perfekcionistaák kézikönyve*. Budapest (2023), Libri Kiadó, 210 o.
- Kömüves Zs. – Pálmaj L. – Kovács-Kósa P. – Szabó-Szentgróti G.: Generációs különbségek elemzése a versenyszférában. *Új munkügyi szemle*. 4 (3). (2023) 2–13. o. <https://doi.org/10.58269/umsz.2023.3.1> Letöltve: 2024.01.18.

- Máténé P. A.: *Befejezett öngyilkosságot elkövetett személyek búcsúleveleinek elemzése [Doktori Disszertáció. Debreceni Egyetem.]*. Debrecen (2009) 227. o. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/61e3463c-b5f2-4a41-96f5-80cabd376ccc/content> Letöltve: 2024.01.09.
- Matus J.: Pandémia. Egészségbiztonság és az új világrend. *Hadtudomány*. 2. (2020) 39–55. o. http://real-j.mtak.hu/14400/7/HT-2020-2_Egyben_col_PDF-A_WEB.pdf#page=41 Letöltve: 2024.01.09.
- Nagy Z.: A perfekcionizmus értelmezése, mérése és iskolai vetületeinek bemutatása. *Magyar Pedagógia*. 119 (3). (2019) 199–217. o. https://www.edu.u-szeged.hu/mped/document/Nagy_MPed20193.pdf Letöltve: 2024.01.09.
- Pálffy Zs.: *A Z generáció motiválása és megtartása a munkahelyeken. Kizökkent világ” – Szokatlan és különleges élethelyzetek: a nem-konvencionális, nem “normális”, nem kiszámítható jelenségek korszaka. /XXIV. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötete/ (2020) https://lib.sze.hu/images/Apaczai/kiadv%C3%A1ny/2020/03_04.pdf* Letöltve: 2024.01.18.
- Pierog A. – Erdei P. – Gergely Éva: Z Generation’s Expectations Against Leaders. *International Journal of Engineering and Management Sciences*. 1 (1). (2016) 1–11. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2016.1.39>. Letöltve: 2024.01.18.
- Stoeber J. – Rambow A.: Perfectionism in adolescent school students: Relations with motivation, achievement, and well-being. *Personality and Individual Differences*. 42 (7). (2007) pp. 1379–1389. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.10.015> Letöltve: 2024.01.09.
- Stoeber J.: How Other-Oriented Perfectionism Differs from Self-Oriented and Socially Prescribed Perfectionism. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*. (2013) 36. pp. 329–338. <https://doi.org/10.1007/s10862-013-9397-7> Letöltve: 2024.01.09.
- Tóth L.: Perfekcionizmus és tehetség. *Tehetség*. 4. (2011) 3–4. o. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/29d04cc7-be90-48b3-b0e7-3130ed92bec3/content> Letöltve: 2024.01.09.
- Wojdylo K. – Baumann N. – Fischbach L. – Engeser S.: Live to Work or Love to Work: Work Craving and Work Engagement. *PLOS ONE*. (2014) 9(10). pp. 1–7. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0106379> Letöltve: 2024.01.09.
- Zarárné V. K. – Kovács I.: Hogyan írjunk vonzó álláshirdetést?: A legfontosabb jelentkező befolyásoló tényezők feltárása álláshirdetések értékelésén keresztül. *Vezetéstudomány*, (2022) pp. 48–59. o.

Örvendjen az egész világ! – Kodály Zoltán: *Bicinia Hungarica* I–IV.

Kodály Zoltán kétszólamú énekgyakorlat-sorozata, a *Bicinia Hungarica* 1937 és 1942 között készült. Ezt a négy kötetet bevezetőnek szánja a szerző a kétszólamú éneklésbe – ezentúl a *tiszta* éneklésbe. (Maga a *bicinium* kétszólamú éneket jelent.) Kodály műve 180 kis alkotást tartalmaz. Az első füzet 1937-ben jelent meg még sorszámozás és az *é* hangzók jelölése nélkül. 1941-ben ennek már a második kiadása is napvilágot látott, megjelent a második és a harmadik füzet, 1942-ben pedig a negyedik. 1944-ben az első füzet harmadik kiadására is szükség lett.

„Galántai Népiskola, mezítlás pajtásaim: rátok gondolva írtam ezeket. A ti hangotok cseng felém 50 év kódén át. Hajigáló, verekedő, fészekkiszedő, semmitől meg nem ijedő, talpig derék fiúk. Dalos, táncos, illedelmes, jódolgó lányok: hová lettetek? Ha minket akkor effélékre (s még egyre-másra) megtanítanak: be más életet teremthetünk volna ebben a kis országban! Így azokra marad, akik most kezdik tanulni, hogy nem sokat ér, ha magunknak dalolunk, szebb, ha ketten összedalolnak. Aztán mind többen, százan, ezren, míg megszólal a nagy Harmónia, amiben mind egyek lehetünk. Akkor mondjuk majd csak igazán: örvendjen az egész világ!”¹ – csengenek a fülébe ezek a szép zeneiségű szavak minden olyan embernek, aki Magyarországon a XX. század második felétől zenét tanult. Ezt a sorozatot senki nem kerülte, kerülhette el: egyes alkotásai az alaptanterv részei, de a zeneiskolai szolfézsoktatásban is szerepet kapnak.

Ittész Mihály a négy füzet tartalmát így foglalta össze: „A *Bicinia Hungarica* enciklopédikus mű: két szólamra redukálva Kodály művészi célkitűzéseinek mikrokozmosza.”² Angi István a következőt jegyezte fel róla: „...nemcsak gyönyörűek, de mélységesen életigenlők is ezek az aprócska alkotások, mert egyidejűleg tanítanak a szépre, a jóra és az igazra is, a gyermekvilág zenei enciklopédiájaként szolgálnak mind a tanulók, mind a tanítóik számára.”³ Horusitzky Zoltán tömören fogalmazza meg a lényegét: „Kodály ezekkel a kétszólamú énekekkel kiépítette a teljesen pentaton ellenpont rendszerét... Ez az a technika, amely nélkül nem épülhet ki nemzeti zeneművészetünk.”⁴

Az 1930-as évek végétől új zeneművek jelentek meg Kodály palettáján, új típusú, a zenepedagógiát segítő etűdök. A *Bicinia Hungarica* mellett az *Énekeljünk tisztán!* és a *15 kétszólamú énekgyakorlat* 1941-ben. Két évvel később a *333 olvasógyakorlat*, újabb két év múlva Ádám Jenővel közösen a *Szó-mi* füzetek. 1940–1944 között készült el az *Ótfokú zene* sorozat, 1945-ben a *24 kis kánon a fekete billentyűkön*.

Utalhatnék rá, de tanulmányom ettől eltérő iránya miatt most nem foglalkozom azzal a politikai tartalmú támadássorozattal, amely Kodályt és Bartókot érte az 1937-es évben. (2021-ben *Az egyházzene története I.* című konferencián Koudela Géza, az 1938-as budapesti Eucharisztikus kongresszus himnuszának szerzője címmel tartott előadást ebben a témában⁵.) Csak pár szót emelnék ki emlékeztetőül a Bangha Béla szerkesztette Magyar Kultúra egyik számából. Bartók és Kodály tehát „...destruktív lélek, aki a legzseneiálisabb muzsikán keresztül is ezt a kietlen, destruktív lelket érezteti és viszi diadalra. Aki ezt muzsikájukban meg nem látja, az vagy naiv hihetetlen fokban, vagy nem őszinte!”⁶ Kodály tanítványai akartak válaszolni a támadásra, de Kodály ezt megtiltotta.

Muszáj utalni rá, hogy nem sokkal később a *Nyugatban* fogalmazta meg Kodály zeneszerző tanítványa, Keszi Imre⁷ a lényegét: „Micsoda a Kodály pedagógiájának a lényege? A fordulópont, két hang egyszeri megszólalása. Az a gyönyörűség és bölcsesség, amit két külön világtájon egyszerre megszólaló hang harmonikus társulása jelent. Talán, mikor a középkor elején először történt meg az, hogy az éneklő hang mellett megszólalt a második, mikor a párizsi, korai mesterek, egy Leoninus vagy Perotinus munkáiban valami megilletődött, komoly és boldog csodálkozással bámult egymásra két férfiarc az első összhang szenzációjában: akkor volt ennyire közösségi, nemzeti, világfunkció a kétszólamúság. Kodály kétszólamúsága: a társulás mithosza. Két hang, két gyönyörű magyar gyermekhang forog egymás körül, egymás bolygójaként, minden fordulatban, minden helyzetben megbámulva és megvidítva egymást, kölcsönös ismerkedésben, tágszemű tanulásban, zenében és forró ölelésben.”⁸

Kodály a *Bicinia* első füzetének megjelenését követően néhány szöveg nélküli darabot elküldött Weöres Sándornak – akivel közös munkaként négy évvel korábban jelent meg az *Öregek* című kórusműve –, hogy írjon hozzá szöveget. Weöres először ugyan Gazdag Erzsit ajánlotta Kodálynak maga helyett, később azonban maga is ráállt a szövegírásra, amelyre ezután Kodály többször is felkérte. (A 333 *olvasógyakorlathoz* is írt Weöres, ezekből jó pár megjelent a *Kis emberek dalai* című kötetben is Károlyi Amy, Gazdag Erzsi és Csukás István szövegeivel együtt.)

Weöres így emlékezett erre a munkára⁹: „...nyakig benne vagyok a »*Bicinia Hungarica*« szövegtelen darabjainak megszövegesítésében; a variációk egész tömege hever körülöttem. Nincs senki zeneértő segítségem; zeneértés nélkül, ügyetlenül csetlek-botlok a hangjegyek között, de azért egyre jobban eligazodom.”¹⁰ A magyar és cseremisiz dallamok világában végül aztán Veress Sándor zeneszerző kalauzolta Weörest.

1937-ben Kodály 55 éves, ekkor ír számos gyermekkari művet, többek között a *Hajnövesztőt* és a *Katalinkát*. Ekkor teremti meg a Zeneakadémián a magyar népzene című kollégiumot. A főigazgató, Dohnányi ezt először fakultatív tárgyként engedni bevezetni, amely egy év múlva a tanárjelöltek és a negyedéves zongoristák számára kötelező lesz.¹¹ A kurzust maga Kodály tartotta, az akkori Kisteremben gyűltek össze a hallgatók. Pár év múlva átadta a katedrát az akkor frissen végzett Szőnyi Erzsébetnek, majd Járdányi Pálnak. Ebből is láthatjuk, hogy a tanítás, a zenésznevelés időszaka volt ez Kodály számára. 1941-ben hangjegyjolvasó versenyt is tartanak, immár van mit énekelni.¹²

Az I. kötet utószavában írja Kodály, hogy példaképe Georg Rhau (Rhauus) (1488–1548) német kiadó és zeneszerző, aki a XVI. század első felében, a protestáns reformáció korai időszakában Németország egyik legjelentősebb zenei kiadója volt. Filozófiát tanult a wittenbergi egyetemen, korrepetítor és kántor volt. Rhau módszertankönyveket írt, és zeneműveket publikált kortárs zeneszerzőktől, például Thomas Stoltzertől, Arnold von Brucktól és Ludwig Senftől. Wittenbergben adta ki *Bicinia Gallica, Latina et Germanica* című gyűjteményét.

Példaértékű volt ez a mű Kodály számára a kétszólamúság tekintetében. A tiszta éneklésre való nevelés egyik legfontosabb lépcsőfokának tartotta ezt, hiszen „nem tud tisztán énekelni, aki mindig csak egy szólamban énekel. Az egyszólamú tiszta éneket is csak két szólamban lehet egészen megtanulni.”¹³

A *Bicinia Hungarica* sorozat nagy része magyar, illetve cseremisiz népdalfeldolgozás. De találunk itt Kodály által írott dallamokat és néhány szokás-, valamint gyermekdalt.

A magyar népdal egyszólamú. Hangszeres kísérete létezik, ami vagy orgonapontszerű bourdonbasszus, vagy vonószekari homofon akkordkíséret. Kodály darabjai azonban polifon szerkesztéssel készültek. Kodály a népdalfeldolgozást „a művészi tudás végső próbájának” tartotta.¹⁴ Így folytatja a gondolatot: „Nem kontároknak való, sem kezdőknek... Mikor jó? Ha olyan, mintha egy olyan ember csinálta volna, aki valami csoda folytán végigélte azt a nemzedékek alatt végbemenő fejlődést a monofóniától a polifóniáig. Egész életemben próbálgattam. Ha néha (nem mindig) sikerült, nem zenei tudásnak tulajdonítom, hanem a nyersanyaggal való *teljes lelki azonosulásnak*. Ezt pedig nem érheti el senki pesti íróasztal mellett, múzeumból hozott témákon mesterkedve... Ehhez bizony ott kell élnie, ahol a dallam él, nem elég mintegy herbáriumba préselt alapját ismerni.”

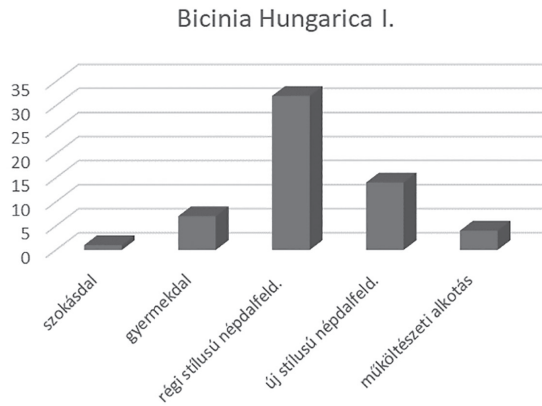
Szinte törvényszerű, hogy a népzene bárhol a világon vagy egyszólamú (azaz minden zenei kíséretet nélkülöz), vagy homofon többszólamú szerkesztéssel él. Sehol nem találunk pl. kánonokat, fugatókat a népzenei gyűjtésekben. Bartók többek között ezzel is foglalkozik híres harvardi előadásainak egyikében: „...néhány kivételes területtől eltekintve a népzene homofon zene, unisono zene mindenütt a világon; [...] A népzeneben a modális kromatika sem lehetséges, mert ennek meg csak két- vagy többszólamú polifon szerkezet lenne az előfeltétele, s ez a paraszzenében ismeretlen.”¹⁵

Ellenben a *Bicinia Hungarica*ban és Kodály más népdalfeldolgozásaiban gyakori, mondhatni egyeduralkodó a polifon szerkesztés. A dalok szerkezete szinte kínálja a lehetőséget: az új stílusú dalok esetében az első sor dallama az alsó szólamban van, majd a második és harmadik sorban a szopránba kerül, a visszatérésnél pedig ismét az altban halljuk a dallamot. De logikát látunk a kvintváltásos, régi rétegű dalok feldolgozásánál is: az első két népdalsort általában a szoprán énekli, a második kettőt az alt.

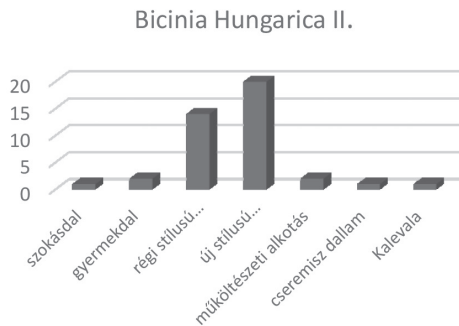
Az I. kötet bevezetője egy komplett, jól átgondolt módszertani tanulmány. Pontosan leírja, hogyan érdemes ezeket a kis gyakorlatokat tanítani, milyen lépések előzzék meg pontos előadásukat. „A magyarnak, mint egyszólamban gondolkodó keleti népnek, fő nehézsége nem a ritmus, a dallam, hanem a többszólamúság” – írja a szerző.¹⁶ Európai népek, elsősorban az angolok példáján mutatja meg a relatív szolmizáció előnyeit, megjegyezve, hogy mi „német szűrőn” át tanulunk, majd megkérdi: „Miért kell nekünk mindent másodkézből kapnunk?”¹⁷ Ezután metodikai ötletek sorát adja a dó áthelyezésétől az abszolút hallás csiszolásáig. Leírja a relatív szolmizáció legnagyobb előnyét: meghatározza a hangnemet, pótolja „a hangfokok számokkal való megnevezését”, azaz funkciós gondolkodásra nevel. Megjegyzi, hogy ezeket a műveket nem nyilvános előadásra szánja, ám ha valaki mégis ezt tené, kösse csokorba néhányukat – amihez ötletet is ad.

A IV. kötet előszava a magyarságtudat pontos meghatározása. Több mint fél évszázaddal előzte meg korát gondolataival a globalizáció és a nemzeti megmaradás kérdésében: „Mit üzen nekünk ez a zene? Azt, hogy addig élünk, míg nem feledjük, mik vagyunk. Mi sem akarunk visszatérni az őshazába. Ami megtartott Európában idáig, majd csak megtart ezután is. Mi lehet az? Nem az, amiben alkalmazkodtunk, hasonlókká lettünk környezetünkhöz, hanem az, amiben különböztünk tőle. Hisz, ha mindenben hasonlókká lettünk volna, eltűnt volna a magyarság.”¹⁸

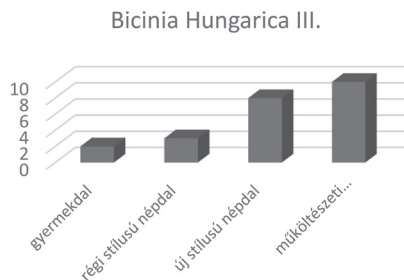
Az I. kötet tartalma: 1 szokásdal, 7 gyermekdal, 4 műköltészeti alkotásra készült saját dallam vagy népdalszerű dallam és 46 népdalfeldolgozás, ezekből 14 régi és 32 új stílusú:

A II. kötet lényegében hasonló felosztású, a *Kalevala* kezdő soraival indul:

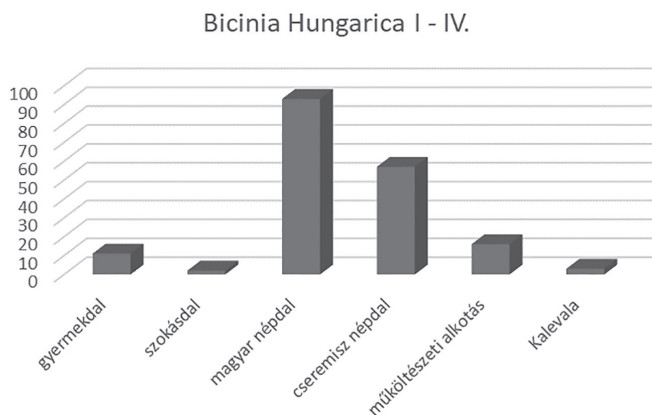

A III. kötetben több műköltészeti alkotást is feldolgoz, például Lévay József, Balassi Bálint, Bornemissza Péter, Misztótfalusi Kiss Miklós verseit, de a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szöveganyagából is merít. A kötetben olyan alkotásokat is találunk, amelyeknek alapja a *Cantus Catholicus*-ben szerepel. A 33., 124. és 126. zsoltárok egy-egy részét is feldolgozza itt. A műköltészeti alkotások egy része az új stílusú magyar népdalokra hasonlító vagy onnan vett dallami köntöst kap, más részük Kodály saját dallama.

A IV. kötet szintén a *Kalevala* egy versének feldolgozásával kezdődik, s az utolsó előtti darab is ebből származik. Egyébként végig cseremiszi dalokat találunk Weöres Sándor, Devecseri Gábor, Jankovich Ferenc és Raics István fordításában.

A kötetek felépítését, anyagát vizsgálva a következő eredményre juthatunk, figyelembe véve a régi, illetve új stílusú magyar népdalok jelenlétét is:

A darabokat többször is elemző Ittész Mihály így ír: „Mit is jelent e daraboknál az elnevezés: énekgyakorlat? A szerző [...] leszögezte, hogy kis darabjait nem szánja nyilvános előadásra (bár jó részük alkalmas erre is) [...] a szónak hagyományos, hangszeres technikai értelmében nem etüdökről van szó; nem az énekes szólisták zenei fejlődését, gégejének mozgékonyosságát szolgálják. Itt az általános zenei fejlődést [...] szolgáló gyakorlatok hatalmas sorozatával állunk szemben. Hivatásos és műkedvelő, énekes és hangszeres tanuló egyaránt fejlesztheti, művelheti e darabokkal zenei felfogó- és reprodukáló képességét, muzikalitását. [...] A rövid, de teljes értékű darabok léptenyomon felfedezhető tipikus, mondhatni köznyelvi fordulatokkal adják a bevezető, gyakorló anyagot a nagy művek előadásában való részvételhez és a muzsika passzív, de értő élvezetéhez.”¹⁹

Az 1958 utáni kiadások nem tartalmazzák az eredeti füzetekben megjelent I./1., I./60., II./62. és IV./121. számú darabokat, emiatt a művek számozása megváltozott. Más apróbb változtatások is kerültek a későbbi kiadásokba. A négy füzet revideálását Wilhelm András végezte 1998-ban. A *Bicinia Hungarica* II. füzetének különnyomataként megjelent, de végül a füzetbe nem került be a *Három gömöri népdal* (1937). A később komponált és csak a *Válogatott biciniumok* (1968) füzetében közölt darabok közé tartoznak a következők: *Jertek velem a mezőre, Csizmám kopogó, Itt a farsang, Rajta, rajta, jó katonák, Itthon-e a gazda, Sej, filipa táncom*.

Kodály – a tőle megszokott humorral – így ír a népdalok utóéletéről 1959-ben egy hátramaradt jegyzetében: „Népdalfeldolgozás. Nem szeretem ezt a szót: a tisztaság hűsfeldolgozó iparra emlékeztet – a népdal... legzavartalanabb élvezetet éppen eredeti alakjában nyújtja. Kíséret nélkül... Nagy bátorság és körültekintő gondosság kell, hogy valaki úgy szerelje fel a többszólamú zene eszközeivel, hogy eredeti varázsából ne veszítsen.”²⁰ Ugyanitt ezt is írja: „A népdalfeldolgozás akkor jó, ha olyan, mintha mindig úgy lett

volna.”²¹ Ugyanakkor pontosít, illetve kiegészít Kodály egy kéziratban megtalált jegyzetében: „Próbáljuk meg Bach műveit magunk elé képzelni, ha azokra a helyekre, ahol Choralt használ, saját dallamát tette volna. Minden találékonyság ellenére is ezek a kitárlt korolok nem adhatnának olyan tartást a műveknek, mint ami jelenleg van.”²²

Azt hiszem, nem én vagyok az egyetlen, aki sok magyar népdalt nem eredeti formájában, hanem Kodály kétszólamúságával ismert és szeretett meg. Lehet, hogy az eredeti felvétel csak ezek ismerete után jött. *A Hej, Dunáról fú a szél*, a *Garibaldi* és más dalok először így jutnak eszembe, mert a népdallal egyenértékű alkotássá váltak ezek a kétszólamúságok, természetesen, egyszerűen és szépen.

IRODALOM

- Angi István: *Bicinia Hungarica – a Gyermekvilág enciklopédiája*. <https://muvelodes.net/kodaly-emlekev/bicinia-hungarica-a-gyermekvilag-enciklopediaja> (utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)
- Az egyházzene története I. In *memoriam Dobszay László*. Konferencia. Bp., Pesti Vigadó, 2021. 11. 08. https://www.youtube.com/watch?v=Yr_XWuFla1Q
- Bartók Béla írásai. I. Közreadja: Tallián Tibor, Bp., 1989, Zeneműkiadó.
- Előszó. In Kodály Zoltán: *Complete Edition. Bicinia Hungarica Tricinia*. CD, Hungaroton Classic, 2012.
- Eősze László: Kodály Weöres-kórusai – Weöres Kodály-versei. I. In Eősze László: *Örökségünk Kodály*. Budapest, 2000, Osiris, 108. o.
- Eősze László: *Kodály Zoltán*. Budapest, 1967, Gondolat, 138. o.
- Horusitzky Zoltán: A Bicinia Hungarica negyedik füzet. *Énekszó*, 1942. 5. sz. 1008. o.
- Ittész Mihály: *Kodály énekgyakorlati*. In Erdeiné Szeles Ida (szerk.): *Kodály szemináriumok. Válogatás a nyári tanfolyamokon elhangzott előadásokból. Kecskemét 1970–1980*. Budapest, 1982, Tankönyvkiadó, 113–114. o.
- Ittész Mihály: Weöres Sándor gyermekversei zenei tükörben. *Könyv és Nevelés*, 2006. 2. sz. 59–70. o. https://epa.oszk.hu/01200/01245/00030/im_0602.htm (utolsó letöltés: 2021. 10. 11.)
- Keszi Imre: Bicinia Hungarica. *Nyugat*, 1938. 8. sz. 70. o. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1938-2AFF99/1938-7-szam-319B9A/figyelo-9E9A/zene-5F9E9A/keszi-imre-bicinia-hungaria-609E9A/?list=eyJmaWx0ZXJzJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTlIfTnl1Z2FOX0ZGRkYwMDAy119LCAicXVlenkiOiAia2VzemkgaWlyZS39> (utolsó letöltés: 2021. 11. 4.)
- Kodály Zoltán: Juliánusz nyomában. Előszó a IV. kötethez. In uő: *Visszatekintés*. I. Budapest, 1982, Zeneműkiadó, 69. o.
- Kodály Zoltán: Népzene, Zeneakadémia. Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar zene magyar nyelv, magyar vers*. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 412. o.
- Kodály Zoltán: Utószó. In uő: *Énekjünk tisztán*. Budapest, 1959, Zeneműkiadó.
- Kodály Zoltán: Utószó az I. füzethez. In uő: *Visszatekintés*. I. Budapest, 1982, Zeneműkiadó, 65. o.
- Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai. Szerkesztette: Vargyas Lajos. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Tollhegygel* (szerző nélkül). *Magyar Kultúra*, 1937. 13–14. sz. 47–48. o. https://adt.arcanum.com/en/view/MagyarKultura_1937/?query=kod%C3%A1ly&pg=438&layout=s (utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

JEGYZETEK

- 1 Kodály Zoltán: Ajánlás a Bicinia Hungaricához. In uő: *Bicinia Hungarica*. I. 1937.
 - 2 Előszó. In Kodály Zoltán: *Complete Edition. Bicinia Hungarica Tricinia*. CD, Hungaroton 4 Classic, 2012.
 - 3 Angi István: *Bicinia Hungarica – a Gyermekvilág enciklopédiája*. <https://muvelodes.net/kodaly-emlekev/bicinia-hungarica-a-gyermekvilag-enciklopediaja> (utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)
- Horusitzky Zoltán: A Bicinia Hungarica negyedik füzet. *Énekszó*, 1942. 5. sz. 1008. o.
- Idézi: Eősze László: *Kodály Zoltán*. Bp., 1967, Gondolat Kiadó, 138. o.

- 5 *Az egyházzene története I. In memoriam Dobszay László.* Konferencia. Bp., Pesti Vigadó, 2021. 11. 08. https://www.youtube.com/watch?v=Yr_XWuFla1Q
- 6 Tollhegyyel. (szerző nélkül). *Magyar Kultúra*, 1937. 13–14. sz. 47. o. https://adt.arcanum.com/en/view/MagyarKultura_1937/?query=ko d%C3%A1ly&pg=438&layout=s (utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)
- 7 (1910–1974) író, kritikus, zenetudós, műfordító, pedagógus, egyetemi tanár
- 8 Keszi Imre: *Bicinia Hungarica. Nyugat*, 1938. 8. sz. 70. o. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1938-2AFF99/1938-7-szam-319B9A/figyelo-9E9A/zene-5F9E9A/keszi-imre-bicinia-hungaria-609E9A/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTlIfTnl1Z2F0X0ZGRkYwMDAyIl19LCAicXVlcnk0iAia2VzemkgaWlyZSJ9> (utolsó letöltés: 2021. 11. 4.)
- 9 Idézi: Ittész Mihály: Weöres Sándor gyermekversei zenei tükrében. *Könyv és Nevelés*, 2006. 2. sz. 59–70. o. Elhangzott az IBBY Gyermekkönyvek Nemzetközi Tanácsának Magyarországi Egyesülete és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által szervezett, *Gondolat – érzelem – zene, Versek gyermekeknek* című konferencián, 2005. december 7-én. https://epa.oszk.hu/01200/01245/00030/im_0602.htm (utolsó letöltés: 2021. 10. 11.)
- 10 Idézi: Eöszte László: Kodály Weöres-kórusai – Weöres Kodály-versei. I. In Eöszte László: *Örökségünk Kodály*. Bp., 2000, Osiris Kiadó, 108. o.
- 11 Uo. 123–124. o.
- 12 Uo. 138. o.
- 13 Kodály Zoltán: Utószó. In uő: *Énekeljünk tisztán*. Bp., 1959, Zeneműkiadó.
- 14 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Válogatta, sajtó alá rendezte: Vargyas Lajos. Bp., 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 68. o.
- 15 *Bartók Béla írásai*. I. Közreadja Tallián Tibor. Budapest, 1989, Zeneműkiadó, 176. o.
- 16 Kodály Zoltán: Utószó az I. füzethez. In *Visszatekintés*. I. Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc, Bp., 1982, Zeneműkiadó, 65. o.
- 17 Uo. 66. o.
- 18 Kodály Zoltán: Juliánusz nyomában. Előszó a IV. kötethez. In *Visszatekintés*. I. Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc. Budapest, 1982, Zeneműkiadó, 69. o.
- 19 Ittész Mihály: Kodály énekgyakorlatai. In Erdeiné Szeles Ida (szerk.): *Kodály szeminariumok. Válogatás a nyári tanfolyamokon elhangzott előadásokból. Kecskemét 1970–1980*. Budapest, 1982, Tankönyvkiadó, 113–114. o.
- 20 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Vargyas Lajos. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 70. o.
- 21 Uo. 63.
- 22 Kodály Zoltán: Népzene, Zeneakadémia. In *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Vargyas Lajos. Bp., 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 412. o.

Romantikus stíluselemek Kodály énekgyakorlataiban

In memoriam Ittész Mihály

1954 – ebben az évben születtek Kodály romantikus stíluselemeket is hordozó énekgyakorlatai: a *33 és 44 kétszólamú énekgyakorlat*, valamint a *Tricinia* sorozat, a *28 háromszólamú énekgyakorlat*.

Ez év tavaszán Kodály meghívást kapott a Miskolci Zeneművészeti Szakiskola Szolfézsversenyére, melyen előadást is tartott. A beszédben tömören megfogalmazta a relatív és az abszolút szolmizációs vagy a kizárólag abszolútneves gondolkodás közötti különbséget, megnevezte azt a többletet, amit a relatív szolmizációs név használata jelent. Hiszen azt helyesen kimondva/énekelve „meghatározzuk a hang funkcióját, sőt, ha kitér egy másik hangnembe a darab, a hangnemet is meghatározzuk [...]. Tehát egyúttal elemeztük a modulációt is.” Majd hangsúlyozza a hangszer nélküli énekes vagy néma kottaolvasás fontosságát: „A belső hallás kiterjesztése tehát a végcélja mindenféle zenei szaktanulásnak” – mondta Kodály a diákoknak és tanáraiknak. S a következőkkel zárta beszédét: „Ma már a süketnémákat is megtanítják beszélni. Igyekezzünk megszabadulni a zenei süketnémaságtól.”¹

1954. augusztus 23-án Kodályék a budai Farkasvölgybe kirándultak, ahol a 91 éves Emma asszony elesett, combcsontja eltörtött. Két évig tartó orvosi kezelését a Kútvölgyi Kórházban végezték. Kodály gyakorlatilag beköltözött hozzá, ott komponált egy egyszerű asztalon, vagy éppen séta közben, fejben. Itt születtek a már említett énekgyakorlatok – kiegészülve az *55 kétszólamúval* –, valamint a *Zrínyi szózata*, mely Kodály *a cappella* kórusművészetének egyik legjelentősebb műve. Ajánlása Emma asszonynak szól: *Életem hű társának, betegségya mellett, 45-ik évfordulónkra*. Ezekon kívül csak a Gazdag Erzsi versét feldolgozó kis népdalkórus, az Ürgeöntés született az 1954-es esztendőben.

Az ötvenes évek első felében Kodály tudományos tevékenységének középpontjában *A Magyar Népzene Tára* kötetének sajtó alá rendezése állt az MTA Népzenekutató Csoportjának keretein belül. Ehhez kapcsolódott tanári munkája is: bár 1942-ben a Zeneakadémián hivatalosan nyugdíjba vonult, de az 1951-ben induló zenetudományi képzésen a leendő népzene-tudósoknak a népzenei főtárgyakat még öt évig tanította. Sőt, egy ideig szolfézszt is, miután sikerült elérnie, hogy ez a tárgy számukra kötelező legyen – amint ezt Olsvai Imre² akkori zeneakadémista emlékezéséből is tudhatjuk. Az első szolfézsóra végén Kodály „elmenőben megállt az ajtó előtt és félíg visszafordulva ezt mondta: »Tudják maguk, hogy itt azelőtt a vakok intézete állt? – Nem tudjuk. – Most meg a süketnémáké. Mert aki nem tudja leírni, amit hall: az süket, aki pedig nem tudja elénekelni, amit lát: az néma!« Ezzel kilépett az ajtón.”³ Ennyit a közvetlen inspirációról – és a szükségességéről! – a közép-, illetve felsőfokra szánt énekgyakorlatok gyors egymásutánban történt komponálásával kapcsolatosan, 1954-ből...

Közismert tény, hogy Kodály énekgyakorlatai kettős célt szolgálnak. Egyrészt friss és bőséges zenei anyagot adnak a kottaolvasás, majd a kamaraéneklés napi fejlesztéséhez, másrészt pedig bevezetik a fiatalokat az európai műzene különböző stíluskorszakaiba. Teszik mindezt rövid, tanórai keretek között feldolgozható terjedelemben, de szerzőjük koncertpódiumra szánt kompozícióinak művészi igényességével.

Engedtessek meg nekem, hogy megemlítsem: a kecskeméti ének-zenei iskolában nőttem fel, ahol az 1960-as években Kodály Zoltán volt a „szakfelügyelőnk” – ha nem is *hivatalosan*, de *valóságosan*. Ugyanis kecskeméti látogatásai alkalmával közismert szigorával véleményezte és persze segítette tanáraink munkáját; az énekgyakorlatok nálunk valóban a mindennapi énekórák anyagai voltak. Kiváló tanárok tanítottak minket az alsóbb osztályokban is, majd ének-zene tagozatos gimnáziumi éveinkben Ittész Mihály, majd Kardos Pál tanár úr volt az énektanárunk. Velük eljutottunk a nehezebb darabokig is, a *44* és a *33 kétszólamúig*, a *Tricinia* kötet nagyobb részét osztálykarének órán énekeljük. Kardos tanár úr intonációs nevelésének remek anyagai voltak ezek a művek, Ittész tanár úr pedig rámutatott a darabok zeneirodalmi kapcsolódásaira, elemezni tanított bennünket a Kodály-gyakorlatokon keresztül.

Ittész Mihály⁴ írásai és előadásai e tárgy körben megkerülhetetlenek. 1970-es, legelső Kodály-intézeti előadásának témája volt ez *Kodály énekgyakorlatai*⁵ címmel, majd kutatómunkájának újabb eredményeit időről időre közreadta írásaiban, előadásain. Egyik utolsó előadásának is ez volt a témája egy kecskeméti nemzetközi konferencián.⁶

Úgy gondolom, valamennyi énektanárnak, szolfézs- és zeneelmélet-tanárnak ismernie kell Ittész Mihály átfogó írását az énekgyakorlatokról, melyet *22 zenei írás*⁷ című tanulmánykötetében olvashatunk – módszertantanárnaként alaposan feldolgozom ezt tanárjelölt hallgatóimmal. Ahogy zeneakadémiai zeneelmélet-tanárom, Hegyi Erzsébet⁸ tanárnő kitűnő kötetei is kiváló tanári segédkönyvek valamennyiünk számára, és messze túlmutatnak a címükben foglaltakon: *Stílusismeret Kodály pedagógiai művei alapján*.⁹

Rátérve a romantikus stíluselemeket tartalmazó gyakorlatokra, amint azt bevezetőmben említettem, az 1954-es esztendő termései ezek a sorozatok. Kivétel a *22 kétszólamú* kötet, mely 1965-ben készült, de ez inkább már a XX. századi hangzásvilágot ötvözi a barokk és a későromantika stíluselemeivel.

Összegyűjtöttem azokat a darabokat, amelyek megítélésem szerint a legerőteljesebben tartalmazznak romantikus elemeket.

- *44 kétszólamú énekgyakorlat*: 8, 9, 26, 27, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43/a, 43/b, 44 – hozzávetőlegesen a kötet egyharmada;
- *33 kétszólamú énekgyakorlat*: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 18, 21, 23, 24, 31 – a kötet egyharmada;
- *22 kétszólamú énekgyakorlat*: 4, 8, 11 – a kötet egyhetede;
- *Tricinia*: 2, 3, 5, 6, 8, 11(12), 13(14), 14(15), 15(18), 16, 18(17), 19(20), 24(19), 25/b, 26 – több mint a kötet fele.¹⁰

A következőkben néhány énekgyakorlatot emelek ki a romantikához kötődőek közül.

1. kottapélda. Kodály Zoltán: 22 kétszólamú énekgyakorlat 4.

Első zenei példánk azt reprezentálja, hogy Kodály egy jól felismerhető „kölcsoöntémát”¹¹⁷ miként fogalmaz újjá. Grieg *Solvejg dalán*ak jellegzetes motívuma jól felismerhető a darab kezdetén, amint azt Ittész Mihály is megemlíti korábban idézett tanulmányában.¹²

p cresc.
18
te el - jössz hoz - zám, ér - zem, ki tá - vol jársz, ki tá - vol jársz, mert
men - gang vil du kom - me, det ved jeg visst, det ved jeg visst, og

f
hű vol - tam hoz - zád, mert a szi - vem úgy várt, a szi - vem úgy várt.
jeg skal nok ven - te, for det lov - te jeg sidst, det lov - te jeg sidst.

f
p

2. kottapélda. Edward Grieg: Peer Gynt Op. 23. – Solvejg dala (18–24. ütem)

A téma másik rokondallama Brahms gyönyörű műve, a Goethe-versre írt kánon.

The image shows a musical score for Johannes Brahms' 'Grausam erweist sich Amor an mir, sich Schmerzen die erspielen.' It consists of three systems of music. The first system has three staves with lyrics: 'Grausam erweist sich Amor an mir, sich'. The second system has three staves with lyrics: 'O spielen, ihr Muses, mit den Schmerzen, mit den'. The third system has three staves with lyrics: 'im Busen erregt, im Busen'. Below this, there are two sections: 'Zur Wiederholung' and 'Zum Schluss', each with three staves and lyrics: 'Amor an mir, an mir! an mir!', 'Schmerzen die erspielen, erregt.', and '- - - sen, im Busen erregt. erregt.'.

3. kottapélda. Johannes Brahms: Grausam erweist Op. 113. No. 2.

Visszatérve a Kodály gyakorlathoz (1. kottapélda): a kezdete Grieget és Brahmsot idézi, de a kilencnegyednyi téma kodályi imitációs-polifon feldolgozása a késő reneszánsz és a korai barokk stílusjegyeit hordozza. A tonális válaszü comes (3. ütem), az azonos előjegyzési körhöz tartozó különböző záradékok (6. és 12. ütem), a téma transzformált alakjai (9., 13. és 18. ütem), valamint a téma comes-dux sorrendű visszatérése (20. és 22. ütem) mind erre utalnak. Kiemelésre érdemes még a darab végső zárata. A 23. ütemben előkészített záradék álzárlatba torkollik, majd ezt követően egy plagális toldalékkal zárja le Kodály a darabot: II⁶ és pikardiai terces I. fok.

Ez a záradék Kodály kedvelt zárata. Megtalálhatjuk a Weöres-versre készült gyermekkari mű végén:

The image shows a musical score for Kodály Zoltán's 'Békedal'. It starts with '17 CODA' and 'vár!'. The score has three staves. The lyrics are: 'Bé - két vár! Bé - két bé-két vár! Bé - két vár!', 'Bé - két vár! Bé - két vár! Bé - két vár!', and 'Bé - két, bé-két vár! Bé - két vár! Bé - két vár!'.

4. kottapélda. Kodály Zoltán – Weöres Sándor: Békedal¹³ (17–24. ütem)

De hasonlóan fejeződik be a grandiózus *Forr a világ* kánon is, bár ott a penultima a természetes mollbeli VII $\frac{3}{4}$, a II 6 dúsabb rokona.¹⁴

5. kottapélda. Kodály Zoltán – Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz (43–47. ütem)

S visszatekintve a Kodály énekgyakorlat kadenciájára: benne rejlik a szoprán záródallamában a *m-d-r-l*, kodályi pentaton fordulat is. Az előzőek alapján elmondhatjuk, hogy igencsak találó Itzész Mihály következő gondolata: „Kodály tehát nem tett mást, mint hogy egybeolvasztotta az évszázados zenei köznyelvi fordulatokat – sokszor a magyar népzenei hagyományokkal kiegészítve – a maga sajátos zenei gondolkodásmódjának kohójában, hogy pedagógiai célokat szolgáljon, olykor konkrét zenei idézetek technikájával is.”¹⁵

Rátérve az 1954-es sorozatokra, a következő romantikus stílusjegyekre találhatunk példát a 44 és a 33 *kétszólamú gyakorlatban*, valamint a *Tricinia* kötetben:

Harmóniai – hangnemi sajátosságok

- Maggiore–minore akkord- és hangnemkapcsolatok
- Tercrokonság akkord- és hangnemkapcsolatokban
- Közös tercű akkord- és hangnemkapcsolatok
- A nápolyi szext akkord újszerű alkalmazása, a nápolyi hangnem használata
- A bővített szextes akkordok új szerkezetei
- Nápolyi hanggal színezett dominánsok
- Poláris fordulatok
- A bővített hármashangzat romantikus használata, plagális oldásai

Neomodális stíluszeszközök:

- Modális hangsorok, hangnemek
- Tiszta kvintes alaphármasok
- Ta-dúr és szó-moll akkordok
- Szubtonális fordulatok
- Plagális akkordkapcsolatok
- Reális válasz a –1 hangnemen

Dallami jellegzetességek:

- Kromatikus dallamképzés
- Színezett skálák
- Poliritmikus képletek

A következő néhány énekgyakorlatot az előbbi stílusjegyek jelenlétének bemutatására választottam.

A 33 kétszólamú gyakorlat egyik miniatűrje remekül illusztrálja a romantika egyik legfontosabb stíluselemét, a tercrociklusos akkordfordulat és hangnemekapcsolat terén is.

6. kottapélda. Kodály Zoltán: 33 kétszólamú énekgyakorlat 4.

A nagy szextes nyitás, valamint a záró másfél ütem egyértelműen jelzi a C-dúr alaphangnemet. De az 1. ütem második felének Asz-dúr felbontása egy, a kvintoszlopon elképzelt –4 kvintes tercrociklus fordulatot hoz, mely a 2. ütemben Esz-dúr hangnemű – a C-dúrral ismét tercrociklus – záradékhoz vezet. Majd a 3. ütemben megtörténik a visszavezetés C-dúrra, és bezárul a kör. Mindez egy négyütemes periodizáló motívumpár ideje alatt történik, mely egy (zenei) középiskolai osztályban rövid órárszletben feldolgozható. S eközben gyakoroljuk szoprán-, alt- és tenorkulcsban a hangnévvel történő¹⁶ kottaolvasást, a chiavettás transzponálást, s a darab a rövidege miatt memorizálásra és ének-zongorás előadásra is kiválóan alkalmas.

Kodály koncertpódiumra szánt műveiben is gyakran alkalmazza a tercrociklusos harmóniak váltásait, olykor sorozatát. Így van ez az 1912-ben komponált Berzsenyi-dal kezdetén is, mely a XVIII–XIX. század fordulóján élt magyar költők verseit feldolgozó, *Megkésett melódiák* című sorozat első darabja.

Grave (♩ = 63-66) *p molto tenuto*

É - gi cse - nes - ség fe - de - ző ho - má - lya
Stil - le Ruh' und himm - li - sche kla - re Won - ne,

p ma sonoro

rallent. *f largamente*

Leng re - ád, ó szent E - gye - dül - va - ló - ság!
Hüll' dich ein und seg - ne dich, o Al - lein - sein!

mp *mf* *pp*

7. kottapélda. Kodály Zoltán – Berzsenyi Dániel: Megkésett melódiák Op. 6. No. 1. Magányosság (1–11. ütem)

A tercenként ereszkedő dúr akkordok sorozatát csak egyetlen moll akkord töri meg: Cisz–Aisz–Fisz–Disz–H–gisz–E–C, s a kis és nagy tercek menete +3 és –4 kvintes tercrociklus lánclatot ad. Éppen úgy, ahogy Liszt *Les Preludes* című szimfonikus költeményének végén,

de ott – legalábbis a sorozat kezdetén – a zene diatonikus, tonális keretek között mozog, így dúr és moll akkordok váltakoznak: C–a–F–d–B–G–C. A különféle elemek „egybeolvasztása” a Kodály-dal kezdetén is fellelhető: a 4–6. ütem énekszólamának Fisz-dúr-beli pentaton motívuma (m–r–d–r–d–s) a következő frázis végén (9–10. ütem) C-dúrban, azaz a poláris hangnemben megismétlődik, s így képez zenei rímet a sorok között.

Visszatérve a Kodály gyakorlatokhoz, a 33. *kétszólamú énekgyakorlat* következő, periódusnyi terjedelmű gyakorlatában is többféle romantikus elem található.

8. kottapélda. Kodály Zoltán: 33 kétszólamú énekgyakorlat 5.

Az imitációs szerkesztésű kis darab C-dúr (vagy moll?) kezdete után a 2. ütemben már B-dúrba, a szubtonális hangnembe csúszik. A második motívum (3–4. ütem) b-mollban, a minore hangnemben ismétli, az altban variáltan az első motívum zenei anyagát, így Asz-dúrba, a globális hangnem –4-es tercron hangnemébe érkezik. Az 5. ütem a Desz-dúrt hangsúlyozza, így a zárómotívum (7–8. ütem) C-dúrjába a nápolyi hangnemről érkezik vissza a zenei anyag. A 6. ütem különleges, szűkített terces akkordja (h–desz–f–asz) kromatikusan a C-dúr váltódominánsára (fisz–c–d’) lép, előkészítve a C-dúr befejezést.

A 12. *gyakorlat* kezdetén a tercron hangnemváltás (C-dúr – Asz-dúr) a mollból kölcsönzött hang közvetítésével történik (3. ütem), és egy szépen megrajzolt komplementer dallamív után az első tag Asz-dúrban lezár (5–8. ütem). A második tagban merész poláris váltás zajlik le f-moll és cesz/h-moll között (10–12. ütem), melynek eszköze a 11. ütem különleges „akkordja”: a gesz’-e” bővített szext mint az f-moll nápolyi hanggal színezett VII⁶-je. Ez enharmonikus Gesz’-ként, V⁷–I fordulattal oldódik a cesz/h-moll⁶ akkordra, majd a 12. ütem végén C-dúr-beli V²–I⁶ fordulattal érkezünk vissza az alaphangnembe. A záró frázis (13–16. ütem) a visszatérés érzetét is megadja, megteremtve a darab motívikus egységességét.

9. kottapélda. Kodály Zoltán: 33 kétszólamú énekgyakorlat 12.

A szintén periódusnyi terjedelmű 24. gyakorlat harmóniasora autentikus fölépések sorozatával jut el az előtag végéhez (–4-es tercrokon, Fesz-dúr), majd folytatva a láncolatot az Eszesz-dúrig, ahonnan mint nápolyi alaphármasról (egyben hangnemről) poláris fordulattal (Eszesz–Asz⁷=Desz: V⁷) érkezik vissza a Desz-dúr tonikához.

10. kottapélda. Kodály Zoltán: 33 kétszólamú énekgyakorlat 24.

A darab ismét remek példája annak, hogy a kétszólamú, polifon zenei anyag is nagyszerű lehetőséget kínálhat a benne rejlő romantikus harmóniak, modulációk értelmezésére, elemzésére!

Kodály ezt írja az 55 kétszólamú énekgyakorlat bevezetőjében: „A két szólam külön-külön, zsebkönyv alakban jelent meg, egyrészt, hogy tanuljunk írva nem látott, másik szólamra figyelni, másrészt, hogy szabadba könnyen vihessék magukkal zenésznövendékeink. Mesterségük úgyis túlságosan szobához köti őket, egészségük nagy kárára. Hadd végezzék szabadban mindazt, amit csak lehet.”¹⁷ Hogy kiránduláson, a budai hegyoldalon énekelték-e ezeket a darabokat fiatalok – például a *Snájder Fáni* helyett¹⁸ – azt nem tudom, de azt igen, hogy gimnazista korunkban mi boldogan énekeltük nemcsak az osztályteremben, hanem a Kodály-iskola folyósóin, udvarán is...

A másik szólamkönyves kiadás a 44 kétszólamú énekgyakorlat, melynek 37–40. darabjai kromatikus, egyben romantikus invencióknak nevezhetők. Különlegességük abban áll, hogy az egyik szólam az oktávterjedelmű, emelkedő vagy ereszkedő kromatikus skálát *cantus firmusként* kezelve, egész ütemnyi hosszú értékei alatt vagy felett a másik szólam egy rendkívül gazdagon melodikus, ellenpontoszó szólamot énekel. A kétszólamúság ellenére ezekben a darabokban is világosan kirajzolódnak a romantikus harmóniak, hangnemkapcsolatok. Amint Kodály megjegyzi idézett előszavában, a dó-váltások helyes megállapításával komoly elemző tevékenységet is végzünk.¹⁹

A 40. gyakorlat hangnemváltásai és hangnemi terve ismét a romantikus tercrokonságot exponálja: F-dúr → Desz-dúr → Gesz-dúr (gesz-moll) → Esz-dúr (esz-moll) → F-dúr

1–4. ütem 5–6. ütem 7–9. ütem 10–12. ütem 13–14. ütem

11. kottapélda. Kodály Zoltán: 44 kétszólamú énekgyakorlat 40.

A háromszólamú egyneműkarok, a *Tricinia* kötet előszavában is az értelmező-elemző szolmizáció pedagógiai hasznosságára hívja fel a figyelmet Kodály.²⁰ Ugyanakkor arra is, hogy csak akkor alkalmazzunk dó-váltást, ha az új hangnem megerősítést nyer. A 16. gyakorlat ismét a zenei miniatűrök egyike:

Nyugodtan

ri (r)j (l)l

Csil - lag gyul - lad, és resz - ket fönt a fény, (si)fi

Csil - lag gyúl, szép gyé - mánt fé - nyű, (m)r

Csil - - - lag gyul - lad, szép gyé - mánt fé - nyű,

(m)ri (s)fi (d)l

ó jöjj már, úgy vár - lak, te hű - vös, tisz - ta éj.

ó jöjj hű - vös, tisz - ta éj.

12. kottapélda. Kodály Zoltán: *Tricinia* – 16. (Sóhaj – Kistétényi Melinda szövegével)

A 16 ütemes periódus előtagja a bővített kvintes hármashangzatok autentikus oldásaival képez változatos szólamviszonyokat tartalmazó szekvenciát, melyben a bővített hármások olykor egymásra is oldódnak (5–6. ütem: E-bővített → A-bővített). Közben a kezdő G-dúr akkordról, mint C-dúr V. fokáról, az előtag végére, a 8. ütemben egy Cisz-dúr akkordra, mint fisz-moll V. fokára érkezünk – a kezdet és a vég poláris kapcsolatot hoz létre. Az utótagban új elemként a szoprán körülíró késleltetése jelennek meg (9–10., 11–12. ütem), s a korábbi ereszkedő szekvencia itt emelkedővé válik. A romantika merész akkordváltása, a közös tercú fordulat (12–13. ütem: C-dúr – cisz-moll) színesíti a harmóniaváltások sorát, majd a végső záradék Liszt neomodális záradékait idézi. A középszólam felfelé tartó kromatikája miatt *aizsnaq* írt, de *b*-tartalmú Ta-dúr⁶ akkord egy mi-moll⁶-re lép mint zárlati dominánsra. Így a szokványos V–I kapcsolatot helyett III^c–I lépéssel érkezünk meg a záró tonikára, a C-dúr akkordra – ahogy archaizáló műveiben Liszt is oly gyakran teszi.

A *Tricinia* kötet neomodális elemeket tartalmazó darabjai (pl.: 8., 14., 19., 24.) kitűnő lehetőséget kínálnak a szolmizált akkordneves elemzés és értelmezés gyakorlására, így a relatív szolmizáció mint a komplex készségfejlesztés nagyszerű eszközének felhasználására a közép- és felsőfokú zenei képzésben.

Tanulmányom zárásaként ismét Ittész Mihályt idézem: „Kodály Zoltán énekgyakorlatai kettős arcúak: egyrészt valóban a zenetörténet stílusait felelevenítő, azokhoz pedagógiai utat adó gyakorlatok, másrészt viszont jellegzetesen az ő alkotásai, életművének szerves részét képező, annak szellemét tükröző, jegyeit mindig magukon viselő művek.”²¹

IRODALOM

- Így láttuk Kodályt – *Harmincöt emlékezés*. Szerk. Bónis Ferenc, Bp., 1979, Zeneműkiadó.
- Iltzsés Mihály: Kodály énekgyakorlatai. In uő: *22 zenei írás*. Kecskemét, 1999, Kodály Intézet, 97–120. o.
- Iltzsés Mihály: Kodály's singing exercises as an integral part of his music pedagogical concept. In *Music Education in the Focus of Historical Concepts and New Horizons*. Szerk. Brusniak, Friedhelm – Buzás Zsuzsa – Marshall, Nigel A. – Sagrillo, Damien. Kecskemét, 2018, John von Neumann University, 58–68. o.
- Kodály szemináriumok*. Szerk. Erdeiné Szeles Ida, Budapest, 1982, Tankönyvkiadó.
- Kodály Zoltán: Gyermekkarok [1929]. In uő: *Visszatekintés. I.* Szerk. Bónis Ferenc, Bp., 1974, Zeneműkiadó, 38–45. o.
- Kodály Zoltán: Ötvenöt kétszólamú énekgyakorlat. Előszó [1954]. In uő: *Visszatekintés I.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1974, Zeneműkiadó, 296–297. o.
- Kodály Zoltán: Tricinia. Bevezető a huszonnyolc háromszólamú énekgyakorlathoz [1954]. In uő: *Visszatekintés III.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1989, Zeneműkiadó, 77. o.
- Kodály Zoltán: *Zenei nevelésünk reformjáról – Beszéd a Miskolci Zeneművészeti Szakiskola Szolfézs-versenyén*. In uő: *Visszatekintés I.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1974, Zeneműkiadó, 286–291. o.
- Legányné Hegyi Erzsébet: *Stílusismeret Kodály pedagógiai művei alapján I–III*. Budapest, 1982; 1985; 1988. Zeneműkiadó.

JEGYZETEK

- 1 Kodály Zoltán: *Zenei nevelésünk reformjáról – Beszéd a Miskolci Zeneművészeti Szakiskola Szolfézs-versenyén*. In uő: *Visszatekintés. I.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1974, Zeneműkiadó, 286–291. o.
- 2 Olsvai Imre (1931–2014): zenetudós, népzenekutató
- 3 Így láttuk Kodályt – *Harmincöt emlékezés*. Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1979, Zeneműkiadó, 240–259. o.
- 4 Iltzsés Mihály (1938–2018): zenepedagógus, művészeti író
- 5 Megjelent: *Kodály szemináriumok*. Szerk. Erdeiné Szeles Ida, Budapest, 1982, Tankönyvkiadó, 111–132. o.
- 6 Iltzsés Mihály: Kodály's singing exercises as an integral part of his music pedagogical concept. In *Music Education in the Focus of Historical Concepts and New Horizons*. Szerk. Brusniak, Friedhelm – Buzás Zsuzsa – Marshall, Nigel A. – Sagrillo, Damien, Kecskemét, 2018, John von Neumann University, 58–68. o.
- 7 Iltzsés Mihály: *Kodály énekgyakorlatai*. In uő: *22 zenei írás (Kodály és... elődök, kortársak, utódok)*. Kecskemét, 1999, Kodály Intézet, 97–120. o.
- 8 Legányné Hegyi Erzsébet (1927–2017): zenepedagógus, zeneelmélet-tanár
- 9 Legányné Hegyi Erzsébet: *Stílusismeret Kodály pedagógiai művei alapján. I–III*. Budapest, 1982; 1985; 1988. Zeneműkiadó.
- 10 Kettős számozás esetén az első szám az eredeti, szöveg nélküli kiadás (1954), illetve újrányomásainak sorszámaait jelzi, a zárójeles pedig az 1959-es, Kistévényi Melinda szövegeivel ellátottakat.
- 11 Az Iltzsés Mihály idézett tanulmányában kimutatott vagy Kodály által is jelzett barokk és bécsi klaszszikus kölcsöntémák közül néhány: *15 kétszólamú énekgyakorlat 12.*: Vivaldi: d-moll concerto grosso, Op. 3. No. 11., 44/9; Bertalotti: 10. solfeggio; 55/46 – „Bach témára”: egy befejezetlen c-moll fuga kezdete; 44/13: Händel: d-moll concerto grosso Op. 3. No. 5., 55/52 – „Ismerjük meg Haydn így kezdődő vonósnyégyét!”: Op. 76. No. 2. d-moll vonósnyégyes I. tétel stb.
- 12 Iltzsés: i. m. (1999)
- 13 Már emlegetett boldog gyermekkoromban ezt a művet (és a *Jeligét*, valamint *Az éneklő ifjúsághoz* címűeket) énekeltek az akkoriban kötelező, kétes értékű mozgalmi dalok helyett, különféle ünnepeken.
- 14 Megjegyzendő, hogy az előző két mű befejezésének figurációjában is jelen van a vezetőhang nélküli VII^{is} akkord, melynek a dúr színezetű I. fokkal való kapcsolata plagális végkicsengést eredményez.
- 15 Iltzsés Mihály: i. m. (1999)
- 16 A zenei szakképzésben az újként bevezetett kulcsokban (C-kulcsok, baritonkulcs stb.) mindig hangneves éneklést alkalmazunk, hiszen a relatív szolmizáció használatát itt semlegesíti a hangok megszokottól (violin- és basszuskulcs) eltérő abszolút magasságait.
- 17 Kodály Zoltán: Ötvenöt kétszólamú énekgyakorlat. Előszó [1954]. In uő: *Visszatekintés. I.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1974, Zeneműkiadó, 296–297. o.
- 18 Utalás Kodály *Gyermekkarok* című írásában [1929] olvasható történetre, melyben felidéz a budai hegyekbe kiránduló tanítóképzős lánycsapat korabeli slágereket tartalmazó énekét. In Kodály Zoltán: *Visszatekintés. I.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1974, Zeneműkiadó, 38–45. o.
- 19 Kodály: i. m. [1954]
- 20 Kodály Zoltán: Tricinia. Bevezető a huszonnyolc háromszólamú énekgyakorlathoz [1954]. In uő: *Visszatekintés. III.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest, 1989, Zeneműkiadó, 77. o.
- 21 Iltzsés: i. m. (1999)

Kodály Zoltán Triciniája mint a kromatika intonálásának iskolája

A tisztaság a zenében – akárcsak az élet sok más területén – viszonylagos fogalom. Amit bizonyos körülmények között tisztának nevezünk, az más összefüggésben „tisztátlanak” minősül. Azaz más fokú tisztaságot várunk el a falusi ház tisztaszobájától, mint a klinika műtőjétől. Zenei értelemben máshogy tiszta a „jól hangolt zongora” és egy vonós vagy fúvós hangszer. Kevesen gondolnak arra, hogy még az énekhangtól is másfajta tisztaságot követel a hangszerkíséretes éneklés, mint az *a cappella* társas ének. A zongora vagy zenekari kíséret az énekes egy-egy bizonytalanul megszólaltatott hangját igazításra készíti vagy elfödi, hallásunk pedig a pillanatnyi megingást jótékonyan „kiigazítja”, feledteti. (Arról nem is szólva, hogy mind az énekes, mind a hangszeres *vibrato* a tisztaság mércéjét, pontosságát lazítja, azaz a hangszín kedvéért engedményt tesz a pontosságban. Hasonlással: mintha a rézkarc tühegygel rajzolt vonala helyett az ecset szélesebb vonásaival élnénk.) Az *a cappella* énekszólalm pillanatnyi megingása viszont – a többi énekes ösztönös reakciója következtében – súlyos következményekkel járhat, végső esetben elmozdíthatja a hangzást az eredeti tonalitásból. Mondhatjuk tehát, hogy a hangszerkíséretes műfajokban a pillanatnyi intonációs bizonytalanság felszíni jelenség, ám az *a cappella* előadást gyökerében támadja meg és művészi kifejező erejét rontja vagy éppen megfosztja attól.

Kodály Zoltán írásaiban és pedagógiai műveiben az éneklés tisztaságának fontosságára nagy súlyt fektet. Idézzük az *Énekeljünk tisztán!* előszavából: „Csodálni való, hogy szépen nekilendült zenepedagógiai irodalmunkban a tiszta ének kérdése eddig fel sem merült. Legtöbb énekköztudó és karvezetőnk azt hiszi, akkor tiszta az ének, ha a zongorához igazodik.

Mai zongorás-harmonikás zenekultúránkban – azaz kulturálatlanságunkban – szinte feledésbe merült, hogy a társasének tisztasága az akusztikailag tiszta hangközökön alapul, és semmi köze a temperált hangoláshoz. Tehát még a legtisztábbra hangolt zongora sem lehet az ének zsinórmértéke.”¹

Kardos Pál *Kórusnevelés – kórushangzás*² című, 1969-ben megjelent könyve összefoglalja az akusztikusan tiszta hangközökre épülő intonációra nevelés elméleti alapjait, és példatára révén egyben a gyakorlati megvalósítás kézikönyve. Főiskolai jegyzetté formált változatát *Karvezetés III. Intonálás*³ címmel a szegedi Kardos Pál Alapítvány adta ki. A *Tricinia*⁴ intonációs problémáinak elemzésében és megoldási javasolataiban e két kiadvány volt az iránymutatónk.

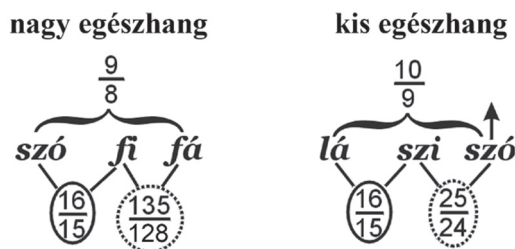
Kodály legfontosabb tanácsa az *Énekeljünk tisztán!* előszavából a következő: „Mi támogassa hát a kezdő első lépéseit a hangok végtelen birodalmában? Megmondom: nem az elütő hangszíni temperált hangszer, hanem a második énekszólalm.”⁵

Pedagógiai művei közül az *Énekeljünk tisztán!* kétszólalmú példái az egymásra figyelő, igazodó tiszta intonáció alapgyakorlatai. A további kétszólalmú énekgyakorlatok – beleértve a *Bicinia Hungarica* négy füzetét is – egyre magasabb szinten kínálnak sokoldalú lehetőséget az egymáshoz igazodó, tiszta intonáció gyakorlására. E tekintetben kiemelkedik a pedagógiai céllal írott Kodály-művek sorából a *Tricinia* 29. miniatűrje. Valódi remekművek ezek: bár szöveg nélküli éneklésre szánt tételek, de olyan gazdagok zenei karakterekben, érzelmekben, hangulatokban és gesztusokban, hogy Kistétényi Melindát a darabokhoz költői szövegek írására indította. Pedagógiai értéküket nemcsak az adja, hogy

a darabok hangneme, dallamossága, harmóniavilága, szerkesztésmódja gyakran egy-egy zenetörténeti stíluskorszak jellegzetességeit viseli, hanem abban is megnyilvánul, hogy a tiszta intonálás problémáinak szinte teljes feltérképezésére vállalkozik mind dallamosság, mind együtthangzás tekintetében. Kiemelten kezeli a kromatika tiszta intonálásának gyakoroltatását: a 29 darab közül 23 tartalmaz rövidebb-hosszabb kromatikus menetet. A kromatika tiszta éneklésének nehézsége sok tényező együttes hatásának függvénye.

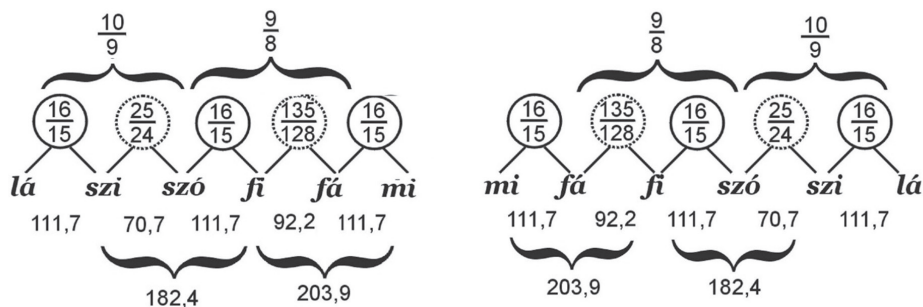
A *Tricinia* darabjaiban feltűnő a kromatikus menetek változatossága az egyetlen bővített prím lépéstől a kis decimát kitöltő lefelé vagy felfelé tartó menetekig. Találunk kétszólamú kromatikus menetet párhuzamos és ellenmozgással, de van példa a legkényesebb, moduláló kromatikus dallamra is.

A kromatikus menet tiszta éneklése egyszólamúság esetén is problémás. Mi okozza a gondot? Az, hogy a kromatikus menet a közhiedelemmel ellentétben nem egyenlő távolságú (temperált) félhangokból, hanem különböző nagyságú hangközökből áll. Már a legkisebb, a nagy szekundot áthidaló kromatikus menet három különböző nagyságú lépésből állhat. A nagy egészhang (9/8) a természetes félhang (16/15) és a nagy króma (135/128) összege, a kis egészhangot (10/9) pedig a természetes félhang (16/15) és a kis króma (25/24) alkotja. Például:

1. ábra

A tiszta kvartot kitöltő kromatikus menet lépései a következő sorban követik egymást:

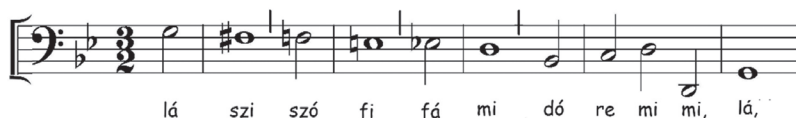

2. ábra

Ha a barokk zenében is gyakori tiszta kvartot kitöltő menetet vizsgáljuk, feltűnik, hogy egyetlen szomszédos lépése sem azonos nagyságú! Az iménti ábra a hangközök nagyságát nemcsak a frekvenciaarányokat kifejező törtekkel, hanem az összehasonlítást

könnyebbé tevő centértékekben⁶ is megadja. Ha a temperált félhanghoz (100 cent) viszonyítjuk, a természetes félhang tágabb, és mindkét króma keskenyebb lépés, a kis króma majdnem 30 centtel!

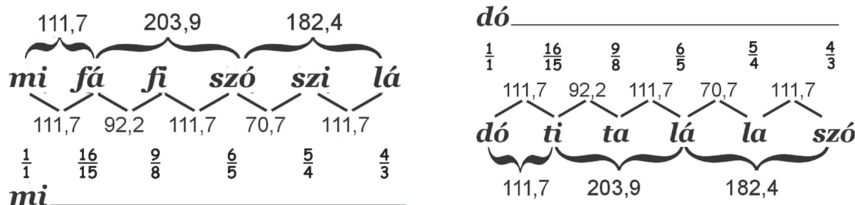
Általános tapasztalat, hogy a kromatikus menetet könnyebb tisztán énekelni akkor, ha természetes félhanglépéssel kezdődik, mint Purcell passacaglia-basszusa a *Dido búcsújában*:

3. ábra

A kromatikus menetet tehát könnyebb intonálni, ha természetes félhang lépéssel kezdődik, és a bővített prim lépéseket elválasztva mint „holt hangközt” énekeljük, valamint ha egy tonális főhang (domináns vagy tonika) nyugvópontjához mint támhanghoz igazítjuk.

A támhang egyben a menetnek az adott tonalitáshoz való igazodását is ellenőrzi: akkor intonáljuk a kromatikus menetet jól, ha a nyugvópont viszonylatában együtt-hangzásai megfelelnek az akusztikus tisztaságnak. A jó hallású és biztos hangú énekes ösztönösen is énekelheti tisztán az egyszerűbb, rövidebb kromatikus meneteket, de még számára is könnyebbséget jelenthet, ha tudja, hogy csak a zongorán (billentyűs hangszeren) szól egyenlő nagyságú hangközként kis szekund és bővített prim. Az *a cappella* éneklés tehát a kromatikus menetben legalább háromféle lépést használ a szomszédos hangok között. A 4. ábra mutatja, hogy alapesetben – egy adott nyugvóponthoz képest – milyen lépések alkotnak tiszta hangközöket.

4. ábra

Előkészítő gyakorlatként énekeljük az egyik tonális főhang nyugvópontjához illesztve, minden egyes hangnál ellenőrizve a hangköz tisztaságát:

*mi-lá mi-fá mi-fi mi-szó mi-szi mi-lá és
dó'-szó dó'-ti dó'-ta dó'-lá dó'-la dó'-szó*

Az akusztikusan tiszta hangközökre épülő intonáció hangzását – énekesek hiányában – most a számítógép hangolóprogramja⁷ segítségével szerkesztett példákon mutatjuk be, melyek az ábrák alatt, illetve a szövegbe beágyazott linken elérhetők. A program alkalmazása, a hangzó példák szerkesztése Kardos Pál fia, Kardos Gábor karmester érdeme. Közös munkánkból jelentős részt vállalt, köszönet érte.

Hallgassuk meg a *felső dó*tól *szó*ig lefelé haladó kromatikus menetet, előbb a felső, majd az alsó dóhoz igazítva. Figyeljük meg: néhol jól hallatszik mintegy harmadik szólamként a tiszta hangközök által generált különbségi (vagy kombinációs) hang.

The image shows two staves of musical notation. The top staff is labeled 'dó' and shows a descending chromatic scale with frequency ratios: $\frac{1}{1}$, $\frac{16}{15}$, $\frac{9}{8}$, $\frac{6}{5}$, $\frac{5}{4}$, $\frac{4}{3}$. The bottom staff is labeled 'szó' and shows a descending chromatic scale with frequency ratios: $\frac{2}{1}$, $\frac{15}{8}$, $\frac{16}{9}$, $\frac{5}{3}$, $\frac{8}{5}$, $\frac{3}{2}$. In the middle, the notes are labeled 'dó', 'ti', 'ta', 'lá', 'la', 'szó' with their respective frequency ratios in circles: $\frac{16}{15}$, $\frac{135}{128}$, $\frac{16}{15}$, $\frac{25}{24}$, $\frac{16}{15}$.

5. ábra (1. link – <https://n9.cl/pypxn>)

Összefoglalva az eddigieket, rendezzük nagyság szerint a tiszta kromatikus menet hangközzeit:

Frekvencia-arány	Cent-érték	A hangköz neve
$\frac{27}{25}$	= 133,2	= nagy félhang (kivételes esetben)
$\frac{16}{15}$	= 111,7	= természetes félhang (kis szekund)
$\sqrt{\frac{12}{2}}$	= 100,0	= temperált félhang (csak hangolható) *
$\frac{135}{128}$	= 92,2	= nagy króma (bővített prim)
$\frac{25}{24}$	= 70,7	= kis króma (bővített prim)

6. ábra *A temperált félhang tulajdonképpen nem tartozik ide. Pontos értéke csak hangolható.

Lássunk és halljunk immár néhány példát a *Triciniából*!

A *Tricinia* 12. gyakorlata elején a *lá*, *–mi*, terjedelmű kromatikus menethez *mi* nyugvópont szól (a végén alsó váltóhanggal). A *b–gisz* (*fá–ri*) bővített szext azonban akkor szól ideális tisztasággal, ha az együtthangzás az akusztikus szeptim ($\frac{14}{8}$) frekvenciaarányával hangzik.

Tricinia 12. Áhítat
1-4. ü.
Largo e molto legato

7. ábra (2. link – <https://n9.cl/ezxu6w>)

Tr. 12 3-4. ütem

	$\frac{16}{15}$	$\frac{16}{15}$	
mi	ri		mi
$\frac{3}{2}$	$\frac{8}{5}$	$\frac{5}{3}$	$\frac{16}{9}$ $\frac{14}{8}$ $\frac{2}{1}$
lá,	szí,	szó,	fi, fá, mi,
$\frac{16}{15}$	$\frac{25}{24}$	$\frac{16}{15}$	$\frac{135}{128}$ $\frac{16}{15}$

8. ábra (3. link – <https://n9.cl/csc6nx>)

A tiszta oktáv és a két természetes félhang különbsége ugyan nem pontosan 14/8 frekvenciaarányú hangköz, hanem 225/128. A különbség tizedestörtben kifejezve 1,75 – 1,757 = –0,007 – de ez elhanyagolható. Nem elhanyagolható viszont a részlet temperált hangolású hangkészletének és az akusztikusan tiszta megoldás hangkészletének különbsége. Ellenőrzésként hallgassuk meg a kétféle hangkészlet egymásra másolva! Az eltérés a kettő között annál nagyobb, minél sűrűbb a hallható (és itt látható) lebegés. (3. link)

A *Tricinia 2.* gyakorlatának harmadik ütemében a mezzo és az alt szólam kromatikus kisterc-párhuzamot énekel. A két szólam a felső c” nyugvópontozathoz is tökéletesen illik, de a szoprán szólam hozzáillesztése különös figyelmet igényel, s még így sem kerülhető el a *ri-fi-lá* hangzat pillanatnyi enyhe lebegése.

Tricinia 2. A zergék
1-4. ü.

9. ábra (4. link – <https://n9.cl/mxgghp>)

Tricinia 2. 3-4. ütem

$\frac{16}{15}$	$\frac{135}{128}$	$\frac{9}{8}$	
mi	fá	fi	mi
$\frac{5}{4}$	$\frac{6}{5}$	$\frac{6}{5}$	$\frac{1}{1}$
dó	re	ri	mi
$\frac{10}{9}$	$\frac{135}{128}$	$\frac{16}{15}$	

10. ábra

Más jellegű ellentmondást hordoz a 15. gyakorlat utolsó két üteme.

Tricinia 15. Egy tavirózsához
11-12. ü.

11. ábra (5. link – <https://n9.cl/kd9mk>
és 6. link – <https://n9.cl/3zc6h>)

Tricinia 15. 10-12. ütem

$\frac{16}{15}$	$\frac{135}{128}$	$\frac{10}{9}$	$\frac{16}{15}$
szó	szí	lá	ti dó'
$\frac{6}{5}$	$\frac{4}{3}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{5}{4}$ $\frac{2}{1}$
mi	ma	re	szó dó
$\frac{25}{24}$	$\frac{16}{15}$	$\frac{4}{3}$	$\frac{3}{2}$

12. ábra

A széttartó kromatikus menet együtthangzásai (bővített terc = tiszta kvart és tiszta kvint) elsőbbséget élveznek, mivel tökéletes konszonanciák. Ehhez kell igazítanunk a kromatika lépéseit (a felső és alsó sor törtjei a dallamlépések hangközökének frekvenciaarányai, a középső sor törtjei az együtt hangzó hangközök frekvenciaarányai):

A revel tiszta kvintet alkotó magas *lá* a *dó'*-val szűkebb, dekommas (kommával keskenyebb) kis tercet alkot, de ezt jobban elviseli fülünk, mint a tiszta kvint pontatlanságát. Út a megvalósításhoz:

1. Az alt külön gyakorlása a pillérhangok bebiztosításával.
2. Ellenőrzésképpen énekeljük együtt a szopránnal.
3. A mezzo hozzásimítása az althoz, ügyelve a *ma-szi* (= *la*) tiszta kvart és a *re-lá* tiszta kvint tisztaságára.
4. A két felső szólamot énekeljük az althoz igazítva.

A *Tricinia* 14. gyakorlatában a kis decimák és nagy tercek párhuzamos kromatikus menetei furcsán hangzanának, ha nem egyformán egybecsengő, hanem egy nyugvóponthoz igazodó, de eltérő hangzású hangközök sorozatát hallanánk.

Tricinia 14. Tündérfátyol
13-16. ü.

Lengén

13. ábra (7. link – <https://n9.cl/tydgb> és 8. link – <https://n9.cl/ohih0>)

Az ilyen menetekben a hangközök homogenitása fontosabb, mint egy virtuális nyugvóponthoz való igazodás. Ilyenkor a 3. szólam alárendelődik a párhuzamos meneteknek.

Tricinia 14. 14-17. ütem									
		$\frac{16}{15}$	$\frac{135}{128}$	$\frac{16}{15}$					
Szoprán	szó'	fi'	fá'	mi'					
	$\frac{12}{5}$	$\frac{12}{5}$	$\frac{12}{5}$	$\frac{5}{2}$		$\frac{16}{15}$	$\frac{135}{128}$	$\frac{16}{15}$	
Mezzo	mi	ma	re	dó	szó	fí	fá	mi	
		(ri)			$\frac{5}{4}$	$\frac{5}{4}$	$\frac{5}{4}$	$\frac{5}{4}$	
Alt	$\frac{16}{15}$	$\frac{135}{128}$	$\frac{10}{9}$		ti	li	lá	szí	
					$\frac{16}{15}$	$\frac{135}{128}$	$\frac{16}{15}$		

14. ábra

Példáink rámutatnak, hogy nincsen abszolút magassághoz köthető tisztaság, hanem az élő zenei folyamat pillanatról pillanatra változó, az énekes érzékeny hallása által vezérelt igazodás teremti meg az *a cappella* éneklés tisztaságát. Kardos Pál így fogalmazza meg *Karvezetés III. – Intonálás* című könyve végén: „...az érzékeny, igazodó intonáció nem elsősorban a művek részletező elemzésére épül, mint inkább hosszú lejárátú *zenei nevelőmunkára*, a kezdetektől a legmagasabb fokig. Ugyanakkor egyes művek némely buktatójánál, de még az egyértelmű fordulatoknál is felbecsülhetetlen segítséget nyújt és sok hiábavaló ismétléstől óv meg egy-egy részlet tudatos áttekintése, felépítése.”

Egész tanári, művészi és tudományos munkásságának eredményessége megmutatkozott kórusainak hangzásán. Fájdalmasan kevés hangfelvétele közül hallgassuk meg Kodály egyik intonációs szempontból kényes nőikarát, a *Fancyt!* A művet (9. link – <https://n9.cl/hjcn5>) a kecskeméti Kodály-iskola száztagú leánykara éneкли. Hallgassuk Kardos Pálra emlékezve!

**Kardos Pál
(1927–1978)⁸**

IRODALOM

Kardos Pál. Szerk. Kardos Pálné – Ordasi Péter – Rozgonyi Éva, Budapest, 2005, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

Kardos Pál: *Karvezetés. III. Intonálás*. Szeged, 2017, Kardos Pál Alapítvány.

Kardos Pál: *Kórusnevelés – kórushangzás*. Budapest, 1969, Zeneműkiadó.

Kodály Zoltán: *Énekeljünk tisztán!* Budapest, 1959, Zeneműkiadó.

Kodály Zoltán: *Tricinia*. Budapest, 1972, Editio Musica.

JEGYZETEK

- 1 Kodály Zoltán: *Énekeljünk tisztán!* Bp., 1959, Zeneműkiadó, 3–4. o.
- 2 Kardos Pál: *Kórusnevelés – kórushangzás*. Bp., 1969, Zeneműkiadó.
- 3 Kardos Pál: *Karvezetés III. Intonálás*. Szeged, 7 2017, Kardos Pál Alapítvány.
- 4 Kodály Zoltán: *Tricinia*. Budapest, 1972, Editio Musica.
- 5 Kodály i. m. (1959), 3–4. o.
- 6 Ellis, Alexander John (1814–1890) angol 8 kutató, a tiszta oktávot 1200 egységre osztva a temperált félhang értékét 100 egységnek, „cent”-nek véve, lehetővé tette a hangközök nagyságának szemléletesebb összehasonlítását.

Tuning-Workbench-Synth (TWS) Windows 64 bites VST3.

A program használatában és a hangzó példák szerkesztésében Kardos Gábor karmestertől kaptam elvi és gyakorlati segítséget.

A kép forrása: <http://www.parlando.hu/2012/2012-3/KardosPal.ht>

Ötven éve és hat kontinensen magyar utazók nyomában

Újabb tartalmas, igényes, érdekes és tetszetős kivitelű könyv jelent meg az Európa-hírű geográfus, tudománytörténész, utazó Kubassek János tollából. A kötetet átlapozva egyből kitűnt számomra, hogy a szerző életművének eddigi összegzése, valódi „magnum opus” született, amelyet földrajzos-történész körökben máris „Kék Bibliaként” emlegetnek, utalván ezzel a méltán sikeres, több mint ötven éve, 1973-ban megjelent „Sárga Bibliára”, azaz az évtizedekig hiánypótló jelentőségű, Havasné Bede Piroska és Somogyi Sándor szerkesztésében megjelent „*Magyar utazók, földrajzi felfedezők*” című kötetre.

Bevallom, elfoglalt vagyok a szerzővel szemben, akit 2012 óta ismerek személyesen. Nagytudású, sokoldalú szakembernek és kiváló, segítőkész embernek tartom őt egyaránt, aki az érdi Magyar Földrajzi Múzeum alapító igazgatója volt 40 évig és jelenleg címzetes igazgatóként, tudományos tanácsadóként fáradhatatlanul dolgozik, kutat, publikál, szerkeszt, előadásokat tart és utazik rendületlenül. A szerző eddigi életpályáját röviden a könyv „fűlészövege” alapján lehetne summázni. Kubassek János „*geográfus, tudománytörténész, 1983 óta az érdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója. Fő kutatási területe a magyar utazók, földrajzi felfedezők tevékenysége. Már pestszentlőrinci gimnazistaként szenvedélyesen érdeklődött felfedezőink utazásai iránt. Nagy hatással volt rá példaképe, Balázs Dénes, a hátizsákos karsztkutató, földrajztudós. A szerző az ő ösztönzésére járta a világot. A Föld hat kontinensének 108 országába jutott el. Egyetemistaként – ösztöndíjtanul – felkereste Körösi Csoma Sándor életútjának dél-ázsiai helyszíneit. Eljutott Indiába, a Nyugat-Himalája kolostoraiba, Zanglába, Phouktálba, Kanamba. A Magyar Tudományos Afrika Expedíció tagjaként kereste fel a Teleki-vulkánt, a Kilimandzsárót, a Kenya-hegységet, a Rudolf-tavat, valamint Kongó dzsungel birodalmát, ahol Torday Emil egy évtizedet töltött, majd Délnyugat-Afrikát, ahol Magyar László tett felfedező expedíciókat. Bejárta Benyovszky Móric kalandos útjainak helyszíneit Tajvanon és Madagaszkáron. Azonosította Xántus János észak-amerikai és délkelet-ázsiai kutatásainak színtereit. Expedíciót vezetett Almásy László felfedezéseinek helyszínére, a Szaharába, a Gilf Kebirbe. Felkereste Reguly Antal útján a Sarki-Ural sziklabirodalmát és Déchy Mór nyomdokain a Kaukázus jégvilágát. Londonban 1989-ben Soros-ösztöndíjasként a Brit Királyi Földrajzi Társaságban és a British Múzeumban, Washingtonban 2006-ban Fulbright-ösztöndíjasként a Smithsonian Intézetben és a Kongresszusi Könyvtárban kutatót. Találkozott korunk jeles világjáróival, a kőolajgeológus Saáry Évával, az első Antarktiszon járt magyar nővel, a meteorológus Farkas Edittel és az irodalmár Kabdebó Tamással. Eljutott a déli féltekére, a legnépesebb muszlim országba, Indonéziába, ahol Flores-szigetén ismerte meg a magyar alapítású Szent István Iskolát és létrehozóját, a verbita misszionárius Krump Tamást.”* Természetesen az iménti összefoglalóban megemlített magyar kiválóságokról bőven olvashatunk érdekfeszítő, izgalmas és nemegyszer valódi titkokat feltáró írásokat a műben.

A könyv sokszínű műfaját így tünteti fel Kubassek János: „tudománytörténeti értekezések, tanulmányok, cikkek, előadások, nekrológok, interjúk”, és a „termés” valóban nagyon bőre sikerült. Ahogy a szerző a bevezető gondolatai között megjegyzi, „a magyar utazók, földrajzi felfedezők életműve jelentős része művelődéstörténetünknek. Világjáró tudósaink utazásai nagyon fontos összekötő kapcsolatokat jelentenek hazánk és a Föld távoli

tájai, kulturái és népei között. Utazásaik legfőbb indítéka a kíváncsiság, a világlátás, a megismerés vágya és a tudomány szolgálata volt és ő az elmúlt évtizedekben számos fórumon igyekezett megismertetni életútjukat, kalandos vállalkozásaik viszontagságait és eredményeit.” E munka összegzéseként készülhetett el a kötet, amelyből kedvcsinálóként néhány írást részletesebben is bemutatok.

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a legnagyobb „óriások”, a méltán világhírűvé vált kutatók és felfedezők életművei Kubassek kutatásainak is a fókuszába kerültek. Nem véletlen, hogy legsikeresebb könyvei, a három kiadást is megért *A Himalája magyar remetéje – Kőrösi Csoma Sándor életútja kortörténeti és földrajzi háttérrel* c. és a négy kiadásnál tartó *A Szahara büvöletében – „Az angol beteg” igaz története. Almásy László hiteles életrajza* c. mű is két ilyen személyiség életrajzi monográfiája. Hasonlóképpen népszerűek a szerző gyűjteményes kötetei, a 2008-ban megjelent *Útkeresők* c. és a 2014-ben napvilágot látott *Magyarok a Föld körül – Felfedezők, utazók, tudós kalandozók* c. művek is, amelyek számos magyar nagyságnak állítanak emléket, szakmailag kifogástalan, ugyanakkor olvasmányos stílusban. Az ezekben a könyvekben szereplő magyar utazók, felfedezők is méltán kaptak helyet jelen kötetben, így természetesen olvashatunk – többek között – Kőrös Csoma Sándorról, Teleki Sámuelről, Reguly Antalról, Cholnoky Jenőről, Almásy Lászlóról, Germanus Gyuláról, Baktay Ervinről, Balázs Dénesről szóló írásokat. Továbbá Déchy Mórról, Benyovszky Móricról, Haraszthy Ágostonról, Xántus Jánosról, Molnár Gáborról, Vámbéry Árminről, Torday Emilről, Kádár Lászlóról, Teleki Pálról is közöl történeteket, köztük olyan tényeket, amelyeket a szerző kutatásai során tárt fel. Az egyik legérdekesebb ilyen epizódot, amikor is három kutató sorsa fonódott össze egy pillanatra egy budapesti egyetemi tanszéken, Kádár László geográfus, geomorfológus, professzor személyesen tanítványának, Kubasseknek mesélte el évtizedekkel később:

„*A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Földrajzi Tanszékén kicsit hajlott hátú, magas, szőke fiatalember jelent meg. Kopogott, majd hívást sem várva, határozott mozdulattal benyitott az ajtón. A tanszékvezető szobája előtti íróasztalnál a világhírű földrajztudós, a miniszterelnöki posztot viselt Teleki Pál fiatal tanársegéde, Kádár László ült. – A gróft keresem – mondta anélkül, hogy bemutatkozott volna. Kádár László igencsak meglepődött, mert az egyetemen Teleki Pált mindenki professzor úrnak szólította, grófnak még nem titulálta senki. A férfi belépett Teleki Pál dolgozószobájába. Két perc múlva nyílt az ajtó és Teleki kiszólt: – Kádár, jöjjön be! Bemutatta a tanársegédnek a látogatót, Almásy Lászlót, majd ezt kérdezte: akar maga nyolc nap múlva Líbiába menni? Akarok – felelte habozás nélkül az ifjú tanársegéd.*” Majd ezután következett az „angol beteg” Almásy által vezetett, legendás, 1933-as sivatagi expedíció, amelyre Kádár élete végéig szívesen emlékezett vissza.

Azonban a recenzens számára van még egy ennél is nagyobb értéke ennek a műnek, amelyet saját kutatásai is megerősítenek. Mindig is voltak, a rég- vagy a közelmúltban olyan magyar utazók, kutatók, akik munkássága valamilyen oknál fogva nem vált közkincssé, és nevüket – a legszűkebb szakmai fórumokat leszámítva – nem ismerhette meg az érdeklődő közönség. Kubassek azonban mindenkire felfigyelt, aki az elmúlt évtizedekben „színpadra lépett” és maradandót alkotott, illetve törekedett tényszerűen és objektíven bemutatni a kevésbé ismert vagy már a feledés homályába vesző magyar tudósokat, utazókat is, éljenek ők akár a határon túli magyar területeken vagy emigrációban. Ebben a műben számos ilyen személy is felvonul, akik közül sokakat a szerző személyesen ismer(t), és még első kézből kaphatott információkat munkásságukról. Így foglalkozik – többek között – Pávai-Vajna Ferencel, „a szénhidrogén- és gyógyvízfeltáró kutatások apostolával”, Kéz Andorral, a KLTE regionális földrajz tanszékének egykori

professzorával, Jakabos Ödönnel, a „székely vándor” India-utazóval, aki a Ceaușescu-diktatúra fekete korszakában, 1972-ben az erdélyi Kézdivásárhelyről a Himalája tövéig, Dardzsilingig zárandokolt, ahol fejet hajtott a nagy előd, Kőrösi Csoma Sándor sírjánál.

A kötet lapjain színes kavalkádban sorjáznak a világhíró magyar kutatók, tudósok, művészek, a – sokszor emigrációba kényszerült – különféle szakmákkal, képesítésekkel rendelkező hazánkfiai kalandjai. A szerző rendszereken, évszázadokon átívelő kötetében egyaránt helyet kap a 19–20. század fordulóján az egész világot körbehajózó, bátor hajóorvos, Gáspár Ferenc, a kommunista szovjet „szuperkém”, térképész, geográfus professzor Radó Sándor és az Antall-kormány egykori kuvaiti nagykövete, a világhírű arabista, régész, művészettörténész Fehérvári Géza. A sokszor csapongó, hullámzó tudósi-kutatói pályafutásokat olvasva megjelenik a háttérben hazánk viharos történelme is, annak megannyi tragédiájával, Julianus barát és társai küldetésétől kezdve a rendszerváltás óta eltelt időszak eseményeiig. Fontosnak vélem megemlíteni, hogy a kötet szereplői közül sokan megfordultak, akár többször is, Érden, a Magyar Földrajzi Múzeumban, ahol előadásokat tartottak utazásaikról, tárgyi emlékekkel, fotóikkal gazdagították a tárlatot, és nemegyszer a kutatók hagyatéka is a muzeológusok értő kezei közé került. A múzeum kertjében bárki megcsodálhatja Kőrösi Csoma Sándor egész alakos szobrát, Antal Károly alkotását, illetve Teleki Sámuel, Stein Aurél, Baktay Ervin, Déchy Mór, Teleki Pál, Prinz Gyula, Reguly Antal, Almásy László, Sáska László és Vámbéry Armin mellszobrait, és az épület főbejárata felé haladva magának a múzeumalapító Balázs Dénesnek jellegzetes alakját, bronzba öntve. Kubassek méltó módon állít emléket a kötetben a szobrok alkotójának, Domonkos Béla szobrászművésznek is.

A kötetet olvasva beigazolódni látszik az a közhelyes megállapítás is, hogy magyarral a Föld szinte minden zugában lehet találkozni, és ez valóban így van! Képet kaphatunk például a Húsvét-szigetek első magyar kutatójáról, a Kanadában élt Nógrády György orvosprofesszorról, mikrobiológusról; az Afrika-kutató biológus-antropológus Teleki Gézaról, aki nem mellesleg Teleki Pál unokája, és a világhírű etológus, csimpánzkutató Jane Goodall munkatársa volt; és – nem utolsósorban – az indonéziai Flores szigetén valódi katolikus közösséget, virágzó intézményrendszert kiépítő magyar verbita atyákról, Mészáros Ferencről és Krump Tamásról. A sort még hosszasan lehetne folytatni, de a könyv segítségével nyomába eredhetünk tucatnyi magyar utazónak mind a hat kontinensen, és betekintést nyerhetünk nem hétköznapi munkásságukba is.

Végezetül, kissé túlnyúlva egy recenzió átlagos terjedelmi keretein, egy fontos tényezőre szeretnék rávilágítani, ez pedig a magyar nők példaértékű szerepvállalása a Föld felfedezésében. Sajnos ebben a kötetben a legismertebb magyar utazó nőről, a világhírű Afrika-kutató Sass Flóráról, azaz Lady Florence Baker-ről nem szerepel külön tanulmány (ezt talán majd a második kiadásban lehetne pótolni), de a 20. század is bőven adott híres magyar női felfedezőket. Bár magát a kontinenseken átívelő utazásokat, az ambiciózus vállalkozásokat, a tudományos expedíciókat, a sokszor életveszélyes kalandokat, a felfedezések izgalmát tekintve hajlamosak vagyunk kizárólag férfiakra asszociálni, ez koránt sincs így. Örömmel olvastam részletes életrajzot olyan kevésbé ismert és sajnos már elhunyt magyar hölgyekről, akik valóban nagyot alkottak. A szerző kiváló és megható emlékezést közöl Saáry Éva „patrióta világvándorról”, akinek életútja Balatonkenesétől a svájci Luganóig tartott. A széles érdeklődésű körű geológus, költő, író, festő- és fotóművész asszony az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után hagyta el szülőföldjét és Francia Egyenlítői-Afrikában, Gabonban kötött ki, ahol évekig olajkutatóként tevékenykedett. A fekete kontinensen eltöltött kemény évek után családjával a svájci Luganóban telepedett le, ahol festett, írt, rajzolt, szerkesztett, alkotott

és a svájci, illetve később az egész nyugat-európai emigrációs magyarság legendás szervezője, központi figurája lett évtizedekig. Sokat utazott világéletében, szeretett fotózni is, és előszeretettel örökítette meg írásaiban az általa látottakat. Hasonlóképpen nem szokványos életpályája volt Farkas Editnek is, aki az első magyar nő volt az Antarktiszon. Ő a háború vihara elől menekült el Ausztriába, majd 1949-ben Új-Zélandon kezdett új életet. A még Budapesten matematika–fizika szakos tanári diplomát szerző hölgy új hazájában hegymászóként, sízőként és természetjáróként bebarangolta mindkét szigetet, de az igazi nagy kaland számára 1975-ben adatott meg, amikor is meteorológusként egy új-zélandi kutatóállomáson dolgozhatott és jutott még kapacitása kutatóutakat tenni az örök hó és jég birodalmában. A végén egy kicsit melegebb kontinensre visszatérve, mindenképpen érdemes még megemlíteni a példátlan művészi karriert befutó, életének jelentős részét Indiában eltöltő Brunner Erzsébet festőművész nevét is, aki édesanyjával, Sass Brunner Erzsébettel együtt 1930-ban érkezett meg Indiába, Rabindranath Tagore Nobel-díjas indiai költőhöz. Anya és lánya, „a két Böske” bejárták a szubkontinentst, majd Brunner Delhiben telepedett le, és megfestette – többek között – Tagore-t, Gandhit, Nehrut és a Dalai Lámát is. Hosszú élete során mindvégig az indiai–magyar kulturális kapcsolatok elmélyítésén fáradozott, munkásságát mindkét hazájában elismerték.

Jó szívvel ajánlom a könyvet a történelem, az orientalisztika, az afrikanisztika, a földrajz, a geológia és egyéb természettudományok iránt érdeklődőknek egyaránt, vagy azoknak, akiket – a recenzenshez hasonlóan – lenyűgöznek a bátor magyar utazók és felfedezők sokszor hihetetlen kalandjai.

(Kubassek János: Atlasz varázsa – Világjáró magyar tudósok, földrajzi felfedezők hat kontinensen. Budapest, 2023, Medicina Kiadó, Panoráma Könyvek, 720 oldal)

Alain Zucker – Nicole Althaus

A politikai korrektség mint tanulási cél: a kultúrharc elérte a svájci tantermeket

A fogyasztás csökkentése, nemi sokszínűség, tolerancia: ma a gyermekek egész nemzedékét tanítják politikailag korrekt viselkedésre. Már nem lehet figyelmen kívül hagyni a politikusok és a szülők kritikáját az oktatást jellemző baloldali elfogultsággal kapcsolatban. Mi folyik az iskolákban?

A politika jóval azelőtt elérte az osztálytermet, hogy a Hamasz megtámadta Izraelt. Már a világjárvány idején is egyre inkább elszaporodóban voltak az iskolákban az antiszemita jelszavak és álhírek. Peter Gautschi, a Luzerni Tanárképző Egyetem nemzetközileg elismert történelemdaktika professzora pontosan emlékszik minderre. „Újra és újra feltették a kérdést nekem a tanárok, hogy mit tegyenek, ha egy diák Hitlert nyilvánítja példaképének, vagy antiszemita megjegyzések hangzanak el a játszótéren”. Válaszul egy útnutatót írt kollégáival közösen, amely arról szól, hogy miként előzzük meg az antiszemitizmust az iskolákban és az egyetemeken – mondja Gautschi.

A tanerők az egyes kantonok kormányaitól is kaptak útmutatást vagy inkább egyértelműen kijelölt irányvonalakat, igaz, kéretlenül: 2023 augusztusában Vaud kanton oktatási igazgatója megtiltotta az iskoláknak, hogy politikai vitákat tartsanak a választások előtt. Amikor pedig októberben kitört a háború a Közel-Keleten, Zug kanton oktatási hatóságának vezetője felszólította a tanárokat, hogy egyértelműen foglaljanak állást a Hamász terrorja ellen. Mintha ma már nem lehetne megbízni a tanároknak.

Mi a baj az iskolákkal? Világos, hogy arról szól a megbízatásuk, hogy politikailag semlegesek legyenek. Ennek ellenére a zürichi városi tanácsnak nemrégiben utólag tisztáznia kellett, hogy egy városi iskola jogellenesen kampányolt a női sztrájk mellett. Aargauban pedig egy érettségi dolgozat,

amely baloldali elfogultsággal vádolta az iskolát, hivatalos vizsgálatot vont maga után, amelynek eredménye tavaly egész Svájcban politikai viták tárgyát képezte.

Az iskolák a múltban sosem voltak szigorú értelemben véve semlegesek. Svájci gyerekek egész nemzedékei árultak Schoggitalereket – csokitallérokat – a Pro Natura és a Svájci Örökségvédelmi Társaság nevében. És biztosan szinte mindenki emlékszik olyan tanárookra, akik nem rejtették véka alá a véleményüket.

Aki vegetáriánus, az a zöldekre szavaz?

Mára már politikai kérdéssé vált a tanárok világnézete. Ennek az is oka, hogy a tanárok nagy része inkább a balközép felé húz. A Sotomo kutatóintézetnek a világjárvány idején végzett felmérései következőket mutatják: „Az oktatási ágazatban dolgozók inkább a baloldali politikai palettán helyezkednek el, míg például a biztonsági/rendőrségi területen dolgozók inkább a jobboldalon foglalnak helyet – mondja Sarah Bütikofer projektpartner és politológus. A társadalom felől nézve a dolgot, azonban mind a tanároktól, mind a rendőroktól elvárható, hogy hivatásuk gyakorlása során elvonatkoztatassanak a saját politikai álláspontjuktól.”

Éppen ezt vonja kétségbe mind több politikus a jobboldali körökben. Yasmine Bourgeois, iskolaigazgató, az FDP (Szabaddemokrata Párt) Zürich városi önkormányzati képviselője már évek óta bosszankodik az iskola „balossága” miatt. A politikai hozzáállás már annyira egységessé vált, tudjuk meg egy másik, szintén az oktatás területén dolgozó állampolgártól, hogy sok tanár még csak észre sem veszi, mennyire balra tolódott, ideértve azt a toleranciát is, amelyet a klímaválság miatt sztrájkoló tanulókkal szemben mutatnak. Bourgeois számtalan anekdotát tudna mesélni a kantoni tanácsban oktatásügyekkel foglalkozó ex-partneréhez, Marc Bourgeois-hoz hasonlóan arról, hogy miképpen próbálták meg a tanárok vagy az oktatási eszközök akarva vagy akaratlanul befolyásolni a gyerekeket.

Marc Bourgeois: „A szülők egyfolytában történetekkel jönnek, legalább száz ilyet kaptam már, amióta politikai pályára léptem. Körülbelül olyan ez, mint amikor a tanárok a konzervatív Svájci Néppártot (SVP) szélsőjobboldalinak titulálják.

Yasmine Bourgeois: „A lányom mesélte, hogy jött hozzájuk az iskolába egy szakember, aki azt mondta, hogy elég csak az emberek bevasárlólístáját megnézni, és máris tudni a politikai hovatartozásukat: aki vegán – ami köztudottan nagyon népszerű a lányok körében –, az a zöldek-re szavaz. Hát, ez teljességgel elfogadhatatlan!”

Marc Bourgeois: „A fiam hazajött egy, a WWF természetvédelmi szervezet jegyében töltött nap után, amikor is a hódokkal foglalkoztak, és azt mondta: Nem szabad többet autóznunk, mert melegszik tőle a bolygó. Megkérdeztem tőle: Mi köze van az autónak a hódokhoz?”

Yasmine Bourgeois: „A gimnáziumban vizsgáznuk kellett a Genderstern¹ (‘nemi csillag’) használatából. Eközben a német helyesírási szabályzat egyáltalán nem is ajánlja!” Nem annyira a tanárok egyik vagy másik elszólását tartják problematikusnak, hanem azt, hogy senki nem néz a tanárok körmére. Az oktatási rendszerből hiányzik az egysúly. A szülők, amikor számukra elfogadhatatlan tanári viselkedéssel szembesülnek, inkább lenyelik a mérgüket. Attól félnek, hogy a tanár kritizálását a gyermekük fogja megsínyleni.

A járművezetők beskatulyázása

Yasmine Bourgeois alig tudja leplezni indulatát, amikor bizonyos taneszközök használatáról beszél. És nem is kell sokáig lapozgatni felhozott példáiban, hogy megtaláljuk a botránykövet. A *Cleverbil* nyelvkönyvekben például, amelyeket középiskolában használnak, a szerzők a bevezetőben nyíltan bevallják, hogy céljuk a befolyásolás: a felnőttekkel ellentétben a gyerekeket „sokkal kevésbé jellemzik kialakult elképzelések és attitűdök a közlekedéssel kapcsolatban, és gyakran szívesen kiállnak a környezetvédelemért.”

1 *A Gendersternchen* a német nyelvű tipográfia egy lehetséges megoldása a nemszemleges fogalmazás írásbeli érzékeltetésére. Képzéséhez a szótó után csillagot tesznek, ezt pedig a többes számú nőnemű „-innen” utótag követi. (Forrás: Wikipédia)

Az autósok két típusra való redukálása épp olyan elfogultságot tükröz. Ez a Berni és az Északnyugat-svájci Tanárképző Főiskolák által kidolgozott *Querblicke* taneszközügytemény mobilitási munkafüzetében olvasható: A „természetes típus” (a kerékpáros) és az „egészséges típus” (gyalogos, kerékpáros) mellett megjelenik itt az ún. „[autójába] szerelmes típus”, aki nem akar elektromos autóval közlekedni, mivel az erős motor „vad és dübörgő hangját” szereti. Az autósok effajta beskatulyázásának az alternatívája az „elismerésre vágyó típus”, aki az autójára státusztyárgyként tekint, és általa mutatja meg, „sikerült valamit elérnie az életben”.

„A klímaügy mindig csak a lemondásról szól – fejezi ki ellenérzését Marc Bourgeois –, soha nem az üzletnek kedvező hatékonyságnövelésről vagy műszaki megoldásokról.” Tudja, hogy kritikája elsősorban a nem kötelező, a tanárok által szabadon választható tananyagokat érinti. Zürich kantonban ezeket nem vetik túl szigorú vizsgálat alá politikai függetlenségüket illetően, ellentétben a kötelező tananyaggal. Elvégre a tanár feladata, hogy gondoskodjon a kiegyensúlyozottságról a tanteremben.

A jobboldalról bírálók szemében az *Education 21* alapítvány platformja számít politikai üzenetet hordozó tananyagok hozzáférési pontjának; a szervezet a szövetségi kormány megbízásából a fenntartható fejlődésre való neveléssel támogatja az iskolákat. Harmadik féltől származó tananyagokat biztosít a tanárok számára. Szó van többek között a közlekedésről, az éghajlatról, migrációról, a kritikus fogyasztásról. Feltűnően gyakran szerepelnek baloldali-zöld aktivisták a küldő szervezetek között: Amnesty International, Public Eye, Terre des Hommes.

A mezőgazdasági szervezetektől eltekintve, hiába keresünk kiadványokat politikai ellenlábasaiktól, például üzleti partnerektől. Ugyanakkor az Education 21 tavaly semmi kétséget nem hagyott a Neue Zürcher Zeitung napilap szerint anyagai politikai függetlenségét illetően. Az iskolán kívüli közreműködőknek önkéntes kötelezettségvállalást kell aláírniuk, amelyben vállalják, hogy elutasítják az indoktrinációt.

„Ezeknek a szervezeteknek mind van egy [politikai] napirendje, nem jókedvükben csinálják” – ellenkezik Marc Bourgeois.

Jól érzed magad lányként?

Az agenda nem csak a nonprofit szervezetek oktatási anyagaiban követhető nyomon: a *Sexual Health Switzerland* nevű ernyőszervezet által kiadott és a szövetségi kormány által társfinanszírozott *Hey You* című felvilágosító kiadvány annyira szívügyének tekinti a sokszínűséget, hogy a biológia háttérbe szorul a nemek kérdésében: „A születés után egy nemet osztanak ránk. Ez általában csak úgy történik, hogy a lábunk közé pillantanak” – olvasható az első fejezetben. Ebben a brossúrában arra ösztönzik a tizenéveseket, hogy gondolkodjanak el azon, hogy jól érzik-e magukat a lányok vagy a fiúk csoportjába sorolva. Mintha a nemek megjelölése véletlen-szerű cselekedet lenne.

Általános iskolai szinten a politikai utalások főként a klímakérdésre korlátozódnak. „Felső tagozaton és a gimnáziumokban, ahol a tanórák gyakran piros-zöld [szocialista- zöldpárti] politikai színezetet kapnak, már bonyolultabb a helyzet” – mondja Filippo Leutenegger, a Zürich FDP-s iskolaszékének elöljárója. Keményen hangzó vád ez, de kollégái a kantoni kormányban nem akartak utánajárni a dolognak. A kantoni kormányzótanács elutasította SVP sürgető kérését, miszerint felmérést kellene készíttetni a középiskolák politikai semlegességéről.

Aargau kanton másként reagált. Három diák, valamennyien a fiatal liberálisok, a Jungfreisinnige Aargau párt tagjai, 2022-es érettségi dolgozatukban a tanárok és az oktatás politikai álláspontjával kapcsolatban végeztek felmérést. A (némi polgárpukkasztásként a genderszavakat használó) vizsgálatukban arra a következtetésre jutottak, hogy a diákok kétharmada „inkább baloldalinak” gondolta a tanárokat, egyharmaduk pedig úgy találta, hogy ez az oktatásban is tükröződik. A parlament nyomására a Sotomo Kutatóintézet oktatási igazgatósága reprezentatív tanulmányt készíttetett, amely azt volt hivatott vizsgálni, hogy a tanárok és a diákok miképpen vélekednek a tanórai légkörről a politikai kérdéseket illetően.

S amikor az aargauai kormány a vizsgálat lezárulása után sietve közölte, hogy a kanton iskolái semmiképpen nem szenvednek hiányt a politikai semlegesség tekintetében, tüzetesebb olvasás után már kevésbé egyértelműek az eredmények: végül is a megkérdezett középiskolások 16 százaléka érezte magát hátrányos helyzetben „politikai nézetei vagy nemzeti hovatartozása” miatt – és itt a politikai nézetek alatt nem a baloldali álláspontokat értjük; ugyanakkor úgy tűnik, nem jellemző, hogy nagyon félnének attól, hogy a tanárok negatívan reagálnának a nemkívánatos megjegyzésekre. Vajon a kisebbség a tanárok bánásmódja vagy inkább a többi diákközösség által gyakorolt nyomás miatt érzi magát rosszul?

Mick Biesuz, az érettségi dolgozat egyik írója, aki jelenleg 21 évesen katonai szolgálatát tölti a tűzérségnél, azt mondja: „Túl egyszerű lenne mindent a 'peer pressure'-re, azaz a kortársak nyomására kenni. Először is, a tanár feladata egy olyan légkör megteremtése, amelyben nem érzi magát rosszul a diákok csaknem egyötöde. Másodsor, a politikai beállítottság apró, valószínűleg öntudatlan megjegyzésekben is megnyilvánul: egyszer Donald Trumpot szidjuk, máskor a svájciakat bíráljuk a fegyvertartásért, és mindig rosszat mondunk az autótvezetésről.”

Az indoktrináció tilalma és különböző megközelítések

És mit szólnak ehhez a tanárok? A Sotomo megkérdezte őket Aargauban arról, ők hogyan határozzák meg a politikai semlegességet. Válaszuk meglehetősen egyöntetű volt: a vélemények sokfélesége fontos érték az osztályteremben, és a személyes nézeteiknek nem szabad befolyással lenni. Ha a pedagógusok szövetségét is megkérdezzük, Dagmar Rösler elnök azt mondja: „Attól, hogy baloldali jellegű témákról, például a klímaváltozásról is folynak viták az iskolában, ez még nem jelenti azt, hogy baloldali az iskola. Tanáraink arra vannak kiképezve, hogy politikailag semleges módon tartsák az órákat”. A „beutelsbacheri konszenzusra” utal, amely a politikai oktatás általánosan elismert didaktikai irányelve. Ez egyszerre tételezi fel az

indoktrináció tilalmát és a különböző megközelítéseket, amely azt célozza, hogy a tanároknak a témákat nézőpontokat ütköztetve kell bemutatniuk.”

Jól hangzik, de nyilvánvalóan másképpen fogják fel a dolgot a tanárok és a bírálattal élő polgárok. Ki lenne alkalmasabb a helyzet megmagyarázására, mint a 42 éves Titus Meier, aki egy személyben történelemtanár és az FDP politikusa. Három dolgot szögez le:

„Létezik egyfajta elfogultság” – mondja. Például az energia téma esetében egyre inkább a tiszta elektromos áram kerül a középpontba, semmint az energiabiztonság –, amely megint csak befolyással van a nukleáris energia megítélésére. Elfogultság érezhető akkor is, amikor az iparosításról esik szó: „A vállalkozó alakját például gyakran elnyomóként tüntetik fel, és ritkán kerül előtérbe az, hogy munkahelyeket teremt.” Vagy itt van Svájc második világháborúban betöltött szerepe: Míg korábban csak az aktív katonai szolgálatot teljesítők nemzedékéről és – a svájci hadsereget a náci Németországgal szembeni ellenállásra felkészítő – Guisan tábornokról lehetett hallani, napjainkban főként arról van szó, hogy mit követett el Svájc a zsidó menekültek visszatartásákor.

Ezzel elértük Meier második pontjához: A társadalomtudományok és nyelvek oktatása mindig is a kornak tart tükröt. Másképp, mint Pitagorasz matematikai szabályai. A diskurzus keretei változnak, és ez különösen fontos a történelemben, mondja Gautschi oktatásméleti szakember. Ma azonban annyira a „faj, osztály és gender” mindent meghatározó szemüvegén keresztül nézünk bármit, hogy az „előtte és utána”, az „ok és okozat” elemzése néha elsikkad a történelmi eseményeknek ebben a strukturalista szemléletében.

Egy 2019-ben a Bázeli Egyetemen közzétett vizsgálat arra mutat rá, hogy mennyire megváltozott ez a szemüveg, amelyen keresztül például a rendkívül aktuális közel-keleti konfliktust tárgyalják a svájci tankönyvek: míg az 1980-as évekig Izraelt „Dávidként” ábrázolták, aki sikeresen szembeszállt a túlerőben lévő arab „Góliáttal”, az 1990-es évek történelemtankönyveiben egyre inkább a palesztinokat elnyomó nagyhatalomként állították be a zsidó államot.

A palesztinokat támogató hozzáállást mind-azidáig a terror iránti megértéssel lehet jellemezni: 2004-ben az akkoriban forgalomban lévő svájci *Világtörténelem* tankönyv átdolgozott kiadásában megállapították a szerzők, hogy a terrortámadások következtében (...) „a palesztin problémára végre nemzetközi szinten is felfigyeltek”. Az újabb tankönyvek inkább a többszempontú megközelítéssel próbálkoznak – szól a tanulmány végkövetkeztetése.

A Tiktoktól az osztályteremig

A fiatalok ma a közösségi oldalakról fenntartás nélkül átvett eszméket és ideológiákat továbbviszik az oktatásba: például a Hamász terrortámadása után nemegyszer palesztin propagandavideókat a Tiktokról. Titus Meier szerint megint csak „a rasszizmus és a nemek azok a kategóriák, amelyek a legjobban foglalkoztatják a diákokat az éghajlat kérdése mellett”. S ezzel elértük a harmadik ponthoz, amelyet kiemel: a politika is kívülről jön az osztályterembe. Ami kihat arra, ahogyan a diákok a dolgokat szemlélik, azért is, mert sok diák már nem szokta megkérdőjelezni a forrásokat vagy felismerni az álhíreket.”

Nem csak egyszerűen a tanárok hibáztathatók amiatt, hogy ilyen gyakorisággal terjed a diákok körében a közel-keleti konfliktusról alkotott imperialista nézet a „gonosz Nyugatról, amely csak Izraelt segíti”.

Egy másik példa, amely a *woke* iránt különösen elkötelezett diákokról szól, egy magát megnevezni nem akaró némettanártól származik. Az osztálya megtagadta a *Jugend ohne Gott (Hogyan lettem néger*, egy másik kiadásban *Istentelen ifjúság*) című könyv elolvasását, mivel abban olyan szavak szerepelnek, mint a *néger*. Nem számított, hogy a szerző, Ödön von Horváth kritikus szemmel nézte a kifejezést. Csak fáradságos meggyőzés árán lehetett megértetni az osztállyal, hogy anélkül is vitatkozhatnak egy ilyen, a múltból származó kifejezésről, ha nem találják helyesnek.

Ezeknek a nehézségeknek a láttán az is előfordul, hogy a tanárok széles ívben elkerülik a politikailag érzékeny témákat. Szeretnék elkerülni, hogy kibékíthetetlen vélemények keresztüztübbe

kerüljenek – akár a szülők részéről is. Nem csoda, hogy felmerül az igény arra, hogy megerősítsék az állampolgári ismeretek tanítását az iskolában. Ez volt a fő téma a pedagógusszövetség tavaly őszi képzési napján.

Titus Meier és Peter Gautschi másokkal együtt már annak is nagyon örülnének, ha a történelem tantárgy nagyobb megbecsülést kapna. A Lehrplan 21 nevű tantervben kevesebb óraszám jut rá, továbbá összevonták a földrajzzal a „Természet, ember, társadalom” tantárgyi területen. A gimnáziumokban is leépítették az óraszámokat. „Ma a tantervekben túlzottan előtérbe kerülnek a kompetenciák, azonban tényekre és nézőpontok széles skálájára is szükség van ahhoz, hogy megértsük a történéseket” – mondja Meier.

Tudás helyett kompetenciák: Mathias Binswanger, a Fachhochschule Nordwestschweiz felsőoktatási intézmény közgazdászprofesszora, aki előszeretettel foglalkozik oktatási témákkal, azt tartja a legfőbb rossznak, hogy a Lehrplan 21 ezeket állítja a középpontba, ami hozzájárul a balra húzáshoz. „Az iskola régen engedelmesre tanított, de ezt részben felváltotta a fegyelmezés új formája, amely a helyes magatartásra tanít” – mondja Binswanger. Az erkölcs sosem áll távol a kompetencia-alapú oktatástól. Kedvenc példája a hittan: a tanulók már nem tudják, mi áll a Bibliában, de megtanulták, hogy fontosabb a tolerancia.

Ez az iskola bírálóinak a malmára hajtja a vizet: „Mindent csak ez a politikai korrektségre nevelés!” Ugyanakkor kimondottan az SVP – illetve pontosabban az SVP egy zürichi kantoni tanácsosa, aki egyúttal középiskolai tanár is – védelmébe veszi céhét. „A tanterv nem kedveli a politikai töltetű gondolkodásmódot” – mondja Matthias Hauser, aki kantoni tanácsosként szót emelt azért, hogy folytassanak vizsgálatot az iskolában a politikai semlegesség ügyében, óva int a hisztériakeltés ellen. „Fontos, hogy a társadalom alaposan odafigyeljen azoknak a gyerekeknek a védelmére is, akiknek hozzáállása eltér a többségtől a tanteremben. Amikor azonban a tanárok nem őrzik meg a semlegességüket, ez nem annyira szándékosság, inkább meg gondolatlanság vagy a kor szellemi áramlatainak következménye.”

A gyakorlati szakember Hausertől az elméleti szakember Gautschiig mindenki egyetért abban, hogy az oktatás kisebb befolyással van az ifjúság politikai szocializációjára, mint gondolnánk. „A taneszközök hatása – mondja Gautschi – a felmérések szerint csekély.” Nagyobb befolyással bírnak a tanárok. Azonban itt sincs egyértelmű ok-okozati láncolat. Ugyanis számos, az osztálytermen kívüli tényezőnek van szerepe: a szülők, a barátok, a sportegyesület, a közösségi média. Szerencsére. Az iskolák balos irányultsága ellenére nem fenyegeti Svájcot ideológiai konformitás. Álhír lenne ilyesmit állítani.

(Neue Zürcher Zeitung)

Simon Montlake

Az Egyesült Államok csökkenő születési rátája és az iowai kivétel

A bevándorlás lehet az egyik módja annak, hogy az USA fellendítse a – különösen a vidéki térségeket sújtó – csökkenő születési rátát. Ezt példázza az Iowa állambeli Sioux County, amely jelenleg növekvő népességnek és új iskoláknak ad otthont.

Tom Vilsack, Iowa állam kormányzója 2006-ban sürgető felhívással fordult az iowai fiatalokhoz, akik korábban elköltöztek és idősebb emberekből álló munkaerő zsigorodó tábora maradt utánuk. „Come back to Iowa, please” (Kérlek, gyere vissza Iowába) – szövege a kampánya, amely azokra a diplomásokra irányult, akik a New Yorkhoz és Los Angeleshez hasonló nagyvárosokban élnek, ahol Vilsack kórtélpártikat szervezett és azzal biztatta őket, hogy Iowa többet kínál „vaddisznóknál, kukoricaföldetknél és idős embereknél”.

A kampány érdektelenségbe fulladt, mivel az iowai fiatalok továbbra is másutt keresték az élet izgalmait az egyetem befejezése után, annak a szakadatlan agyelszívásnak („brain drain”) a részeként, amellyel Iowanak és a többi közép-nyugati államnak folyamatosan szembesülnie kell.

Iowa azonban messze nagyobb sikereket ért el egy másik csoportnál: a Mexikóból és Közép-Amerikából érkező bevándorlóknál. A 2020-as népszámlálás szerint Sioux megye egyike volt az olyan nagyvárosi területekkel nem rendelkező megyéknek, ahol nőtt a népesség. Sioux Centernek, a legnagyobb városának a lakossága ma közel 9000 fő, szemben a 2010-ben számolt 7000 fővel. Mezőgazdaságra épülő iparágai és szolgáltatásai vonzzák a külföldről és az USA más területeiről érkező munkaerőt, akik vágóhidakon, tehenészetekben, csirkefarmokon dolgoznak, valamint házakat és iskolákat építenek a növekvő lélekszámú lakosságnak.

Mexikóiak már jó ideje jönnek Iowába munka reményében; az 1880-as évektől kezdve vasúti és mezőgazdasági munkások érkeztek, de számuk csekély maradt. Ez változott az 1990-es években, amikor a húsfeldolgozók egyre több bevándorlót és menekültet toboroztak. 2022-re a spanyolajkúak (latinók) Iowa népességének 6,9 százalékát tették ki, azaz 221 805 főt, amelynek – az 1970. évi kevesebb mint 20 000-es számadattal összevetve – közel háromnegyede mexikói volt.

A jövevények némelyikének volt munkavállalási engedélye. Másoknak nem volt. Nagyobb számban kezdtek özönlenni vidéki kisvárosokba, hogy gazdaságokban és gyárakban dolgozzanak. A bevándorlók betagozódtak az egyházi közösségekbe vagy maguk hoztak létre egyházakat, kisebb vállalkozásokat, és családot alapítottak. „Azért jönnek ide, hogy munkát találjanak, pénzt keressenek és jobban éljenek” – mondja Carlos Perez, egy venezuelai születésű evangélikus lelkész, aki 2019-ben költözött Iowába.

Többek szemében Sioux megye olyan képet kínál a bevándorlásról, amely hajtómotor lehet egy olyan korszakban, amikor USA-szerte csökken a termékenység. A 2007-es 4,3 milliós tetőzés után 2008-ban esni kezdett a születések száma. Tavaly elérték a 3,7 milliós mélypontot.

Az Egyesült Államok munkaképes korú népessége a bevándorlók nélkül hamarosan csökkenni fog, mivel kevesebb fiatal felnőtt lép a nyugdíjba vonuló boomer-nemzedék millióinak helyébe. A migránsok többnyire fiatalabbak, és nagyobb valószínűséggel vállalnak gyermeket.

A vidéki megyék számára, ahol már régóta folyik a küzdelem a fiatalok megtartásáért, a migráció erejük megsokszorozását jelentheti.

„Már az is drámai változásokat okozhat egy évtized alatt a népességfogyásban, ha évente pusztán néhány száz bevándorlót engedünk be” – mondja Phillip Connor, az Fwd.us, egy bevándorlópárti washingtoni csoport vezető demográfiai szakértője, aki 2023-ban jelentést írt a bevándorlásnak a vidéki megyékre, köztük Sioux megyére gyakorolt hatásáról.

Kanada és Ausztrália többek között már alkalmazza ezt a stratégiát a hasonló demográfiai gondok enyhítésére, és a csökkenő születésszám ellensúlyozására nagyobb számban fogadnak külföldön született munkavállalókat. Az Egyesült Államokban a népszámlálási hivatal (Census Bureau) jelenlegi előrejelzései szerint a halálozások száma 2038-ra meghaladja majd a születések számát. Valójában a bevándorlás bilenti majd helyre a mérleg nyelvét sok államban a népesség csökkenése és növekedése között.

Bár a számok jól mutathatnak, de a népességfogyás ellensúlyozását célzó tömeges bevándorlás kemény politikai, társadalmi és kulturális ellenállásba ütközik. Biden elnök alatt a pandémiát követően magasra szökött a határátlépések száma az USA Mexikóval közös határán; ez megosztottságot idézett elő a bevándorlópárti demokraták, így a bevándorlási csomópontoknak számító városok vezetői között is. Februárban a republikánusok leszavazták a kongresszusban egy kétpárti határvédelmi törvényt, amely korlátozta volna a menedékkérők áramlását és megerősítette volna a határvédelmet. Jelesül a törvénytervezet nem ajánlott legális beutazási lehetőségeket be nem jelentett migránsok millióinak, köztük külföldön született, de az USA-ban felnőtt – és *Dreamers*², álmodozóknak hívott – gyerekeknek, akik valamikor mindkét párt rokonszenvét kiváltották.

Sok republikánus még inkább ellenzi a tömeges bevándorlást. A republikánusok közel fele szívesen látná, ha csökkenne a legális

2 Anév a *DREAM* törvénytervezet *Development, Relief and Education of Alien Minors Act*, azaz Idegen kiskorúak fejlesztéséről, segélyezéséről és oktatásáról szóló törvény kezdőbetűiből tevődik össze.

bevándorlás, amely arány kétharmadára nőtt a Donald Trumpot támogató republikánusok között egy, a Chicago Council nevű agytröszt tavaly szeptemberben készült közvélemény-kutatása szerint. A válaszolóknak csak 25 százaléka mondta azt, hogy növelni kellene az USA-ba irányuló legális bevándorlást.

Iowában a GOP (Grand Old Party) elnöki jelölőgyűlés résztvevőinek januári közvélemény-kutatásából kiderül, hogy 40 százalékkal a nemzet fő kérdésének tartja a bevándorlást, amely még a gazdaságnál is fontosabb. Háromnegyed részük szerint a bevándorlók „többet ártnak az országnak”, mint amennyit segítenek rajta.

Más közvélemény-kutatások szerint több támogatást érdemelnek a migránsok. A Wall Street Journal februári felmérése szerint a válaszadók háromnegyede válaszolta, hogy az illetéktelen bevándorlóknak, akik már sok éve az Egyesült Államokban tartózkodnak és a háttérvizsgálatok rendben találják őket, engedélyezni kellene az állampolgárságot. Minden ötödik válaszadó úgy gondolta, hogy a bevándorlás az ország legfontosabb problémája. A többség pedig támogatón állt a legális bevándorlás növekedéséhez.

A jövőnek építkeznek

A becslések szerint a bevándorlók, akiknek száma nagyjából 46 millióra rúg, teszik ki az USA jelenlegi népességének 14 százalékát. 2022-ben minden negyedik iskolás gyerek rendelkezett legalább egy bevándorló szülővel.

Sioux Centerben, ebben a szántóföldekkel és ipari üzemekkel körbevett, szerény, de takaros házakkal álló városkában kibővítették az iskola-rendszert, hogy el tudják látni az egyre színesebb összetételű lakosságot. Jelenleg az egy évtizeddel ezelőtti körülből 1100 helyett 1641 diáknak ad otthont, akiknek közel a fele nem fehér bőrű. A növekvő igények kielégítésére óvodát épített a város, átcsoportosította felsőtagozatos évfolyamait, továbbá 2021-ben megnyitott egy – 800 fő befogadására is alkalmas – vadonatúj középiskolát több mint 500 diákkal. „A jövő számára építkezünk” – mondja Gary McEldowney, a Sioux Center Közösségi Iskolai Körzet felügyelője.

Ez a bővítés szembemegy azzal az országos tendenciával, hogy egyre csökken a középiskolai osztályok száma, mivel fogyatkozó létszámú évfolyamok lépnek feljebb az óvodától a középiskoláig tartó, K-12 iskolarendszerben. Az előrejelzések szerint 2028-ban a végzős középiskolások száma 3,6 millió lesz, ami 14%-kal kevesebb, mint 2008-ban, amikor az Egyesült Államok termékenységi rátája megkezdte mélyrepülését.

Sioux Center gyarapodását alapvetően a spanyolajkú országokból érkező bevándorlók és gyerekeik segítették elő. Iskolai kétnyelvű tanerőt vettek fel vagy képeztek ki, és az iskolai értesítéseket spanyolul és angolul küldik ki. Minden negyedik gyerek tanulja az angol nyelvet. A játszótéren főként angolul folyik a beszélgetés. Mind a középiskolában, mind a felsőtagozaton van már focicsapat a lányoknak és a fiúknak is, ami azt mutatja, hogy különösen a spanyolajkúak között nagy népszerűségnek örvend a sport.

Troy Lentell, a Kinsey Általános Iskola igazgatója korábban egy másik vidéki iowai körzetben dolgozott igazgatóként, amely alacsony és csökkenő beiskolázási létszámmal küzdött. „Mindig az volt a téma, hogyan lehet kreatívnak lenni, hogy nyitva tudjuk tartani az ajtókat” – mondja. Ellenben Sioux Centerben „ahhoz kell kreatívnak lenni, hogy legyen elég iskola és hely a gyerekeink számára”.

A középiskola építését egy 25 millió dolláros kötvényből finanszírozták, amelyet 76%-os támogatottsággal fogadtak el 2019-ben. Ezeknek a szavazóknak a jelentős része, akik közül sokan a mezőgazdaságban és a feldolgozóiparban dolgoznak, saját gyermekeiket keresztény magániskolákba fogják járatni, amelyeknek nagy hagyománya van a közösségben – jegyzi meg McEldowney igazgató. „Nagy áldást jelentenek számunkra ezek az építési projektek” – mondja.

Az egyházaknak kulcsszerepe van Sioux Centerben. A várost holland gazdálkodók népesítették be a 19. században, akárcsak Orange Cityt, a megyeszékhelyet. Mindkét városnak van egyházi fenntartású magánfőiskolája. Orange City büszke holland gyökereire: ezt jelzik a díszes szélmalomok, az utcafronton holland stílusú nyeregtetők és a májusban évente megrendezett tulipánfesztivál. Vasárnaponként elvben az összes üzlet

zárva tart mindkét városban, és ilyenkor tilos a fűnyírás is, ami némi csodálkozást vált ki az újonnan érkezőkből.

A lakosok büszkék arra, hogy Sioux Center mennyire biztonságos hely. „Nem is tudom már, hol van a lakáskulcsom” – mondja John Lee, a Béthel Református Keresztény Egyház (Bethel Christian Reformed Church) lelkipásztora; az egyháznak egy imádkozó kezekre emlékeztető, szembeszökő A-vonalú épület ad otthont a város főutcáján.

John Lee, aki korábban Guatemalában folytatott missziós tevékenységet, szívesen fogadta a spanyolajkú bevándorlók újabb hullámát, és hasonló hozzáállásra buzdította a közel 800 rendszeres templomlátogatót. Az egyháztagok több mint száz ukrán menekültet támogattak anyagilag abban, hogy itt a közösségben újrakezdhessék életüket. Lee pásztor kiáll a törvényes papírokkal nem rendelkező bevándorlók mellett is, amely álláspont kevésbé népszerű a többnyire republikánus érzelmű gyülekezetében. „Keresztényként kötelességgel tartozunk felebarátaink iránt, akár vannak nekik papírjaik, akár nincsenek” – mondja.

Az a tény, hogy a nemrégiben érkezett közép-amerikaiak keresztények, katolikusok és – egyre növekvő számban – evangéliumi keresztények, segíti az akadálymentes beilleszkedésüket Sioux Centerben. A közelmúltban felújított katolikus templom vasárnaponként zsúfolásig megtelik a spanyol nyelvű istentiszteletek alatt. Perez evangéliumi keresztény lelkész a feleségével együtt költözött Sioux Centerbe, hogy egyháza több bevándorlót tudjon megszólítani. „Nagyon kedvesen fogadtak minket ebben a közösségben” – mondja.

A spanyolajkúak növekvő jelenléte Iowának ebben az eldugott sarkában azonban a bevándorlást rossz szemmel néző nativisták ellenállását is kiváltotta.

Faji alapú félelmek

Sioux megye Iowa 4. kongresszusi körzete, amelyet 2020-ig a kilencszer megválasztott republikánus Steve King képviselt. King országos szinten elhíresült sorozatos fajgyűlölő

megjegyzéseiről, amelyek végül arra készítették a GOP vezetőit, hogy eltávolítsák a képviselőház bizottságaiból.

2017-ben King bejegyzést írt a ma már X-nek nevezett Twitteren a szélsőjobboldali holland politikus, Geer Wilders mögé állva, aki King szavaival élve „megérti, hogy a kultúra és a demográfia szabja meg sorsunkat. Nem állíthatjuk talpra civilizációnkat valaki más gyerekeivel.”

Twitter-bejegyzése egy olyan szélsőjobboldali összeesküvés-elméletet súrolt, amely szerint Európában és az Egyesült Államokban az elit arra használja fel a bevándorlást, hogy a fehér bőrű emberek kisebbségbe kerüljenek saját országaikban. A „Nagy [Lakosság]csere” (Great Replacement) néven ismert elméletet a Trump-párti médiacsatornák széles körben népszerűsítették. Szeptemberben a második elnöki ciklusára pályázó Trump azt mondta, hogy az Egyesült Államokban illegálisan tartózkodó migránsok „megmérgezik országunk vérért”, amely erősen emlékeztet az európai fasiszta diktatúrák által használt nyelvezetre.

King nem volt egyedül a vidéki Iowában a tömeges bevándorlást illető faji alapú nézeteivel – mondja Mark Grey antropológus, az Észak-Iowai Egyetem munkatársa, aki a térség migrációs tendenciáit tanulmányozta. Sok idősebb, fehér szavazó nem a vidék elnéptelenedési problémájának megoldásaként tekint a bevándorlókra, hanem kulturális fenyegetésként. King „csak hangosan mondta ki, amit sok szavazója gondolt” – mondja Grey.

Száz évvel ezelőtt komoly félelem uralkodott az ország „faji állománya” miatt, amikor egy Dél- és Kelet-Európából érkező migrációs hullám széles körű bevándorlásellenességet váltott ki, mondja Nancy Foner szociológus, a New York városi Hunter College állami egyetem munkatársa. Theodore Rooseveltnél elnök arra figyelmeztetett, hogy a fehér bőrű angol-szászok a „faji öngyilkosság” veszélyébe sodródnak, ha az újonnan érkezők népességének aránya felülmúlja őket. Ezek a nativista reakciók arra készítették a Kongresszust, hogy korlátozott számban engedjenek be faji és vallási kisebbségeket, ami az 1924-ben elfogadott bevándorlási

törvényben csúcsondott ki. „Ezek az érvek szolgálták az 1924-es törvény alapjául” – mondja Foner professzor, a *One Quarter of the Nation: Immigration and the Transformation of America* ('A nemzet egynegyede: Bevándorlás és Amerika átalakulása') című könyvében.

2020-ban King vereséget szenvedett a Grand Old Party elnöki előválasztó gyűlésén Randy Feenstra szenátortól. A legnagyobb pontvesztés Sioux megyében érte, ahol sokan üdvözölték bukását. „Ez egyértelmű felhatalmazás volt” egy másik megközelítésre, mondta Titus Landegent, aki a Kinsey általános iskolában a kétnyelvű tehetséggondozó program keretén belül tanít.

Steve King megjegyzése „valaki más gyermekeiről” figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy fehér, helyi lakosoknak szintén születnek gyerekeik – mondja Lee lelkipásztor, aki egyházában tavaly 26 keresztelest végzett. Itt is kezdenek megjelenni a egyes házasságok, amelyek a társadalmi beilleszkedés jól bevált módját jelentik Amerikában, ahogy a kétnyelvű istentiszteletek is a különbségek áthidalását célozzák. Néhány lakos ugyanakkor egy másik városban lévő Walmartba jár át, hogy ne kelljen Sioux Centerben a bevándorlókkal együtt vásárolnia.

Lee bizakodó az ügyben, hogy különböző kultúrák egymás mellett tudnak létezni Sioux megyében, és idővel kapcsolódni tudnak egymáshoz. „Nem egyszerű a változás. ... A félelem része az emberi tapasztalatnak. Ki kell mondanunk. De a remény is emberi tapasztalatunk részét képezi.”

Szükség van a munkászekerekre

Iowában az üzleti vezetők és politikai szövetségeseik már régóta kiegyenlítő erőt képviselnek a bevándorlási politikában, mivel a migránsokat nélkülözhetetlennek tekintik a jelenlegi és a jövőbeli munkaerő szempontjából, különösen a vidéki térségekben. Ez ígencsak megnehezedett az utóbbi években Grey professzor szerint, aki tanácsadással szolgált bevándorlókat szerződtető cégeknek. Egyre inkább a bevándorlásról szóló országos viták mozgatják Iowa republikánus (GOP) túlsúlyú állami kormányzatát

és annak intézkedéseit, miközben a bevándorlást szívesen látó vállalkozások „mintha álmomba szenderültek volna” – mondja.

Néhány republikánus állam kormányzója szemben úszott a „Tegyük újra nagyváros Amerikát” kampány árával, azzal érvelve, hogy a vidéki Amerikának sürgősen szüksége van nagyszámú bevándorlóra, hogy betöltsék a mezőgazdaságban, az egészségügyben és más szolgáltatásokban megüresedő munkahelyeket. Érvek közt szerepel, hogy meg kellene engedni az államoknak a bevándorlók támogatását, ha a szövetségi kormány nem hajlandó több munkavállalásra szolgáló bevándorló számára vízumot kiadni. Vilsack, aki jelenleg Biden elnök mezőgazdasági minisztere, hasonló hangot ütött meg, amikor Iowa állam kormányzójaként szolgált, és a népesség-helyreállítási terv részeként mentességet kért az olyan szövetségi korlátozások alól, amelyek a külföldi munkavállalókra vonatkoztak.

Tiffany O'Donnell, Cedar Rapids republikánus polgármestere tavaly azt mondta a Bloomberg televízió-hálózatnak, hogy a „rosszul működő” bevándorlási rendszer kihatással van a közösségre, amely egy kukoricafeldolgozó központot működtet Kelet-Iowában. „A Holdra tudnak embert küldeni, de nem tudjuk megtalálni a módját, hogy miként kapcsoljunk össze valakit Közép-Amerikában azzal a több ezer munkahellyel, amelyet ez az állam kínál” – mondta.

A bírálók szerint a vidéki iparágak képviselői azért akarnak lazítani a vízumszabályokon, hogy kihasználhassák a migránsokat, és lejjebb vigyék a helyi munkavállalók bérét. Igaz, hogy Iowában feljegyeztek már ilyenfajta visszaélésekről szóló eseteket, de kevés bizonyíték van arra, hogy a bevándorlók kiszorítanák a helyben született munkásokat.

Connors demográfus jelentésében 1300 vidéki megyében tanulmányozta a népesség és a munkaerőpiac adatait. 2020-ban több mint háromnegyedével kevesebb volt a munkaképes korú felnőtt, mint húsz évvel korábban, ami azt szülte, hogy egy gyorsan öregező lakosság maradt az elérhető munkákra. „Nagyon alacsony a munkanélküliségi ráta.

Majdnem mindegyik vidéki megyére jellemző a munkáskezek iránti igény” – mondja Connors.

A zsugorodó vidéki közösségek felé áramló migráció szintén növeli a keresletet további, köztük a gyermekvállalással kapcsolatos szolgáltatások iránt. Sioux Centernek van szülészeti központtal rendelkező kórháza és egy szövetségi alapokból támogatott klinikája, amely szülésznőket biztosít az otthonszüléshez. Iowa többi részén azonban a kórházak lehúzták a redőnyt a szülészeti központokban a csökkenő születésszámok, a munkaerőhiány és a pénzügyi nehézségek miatt. Iowa 99 megyéjének kevesebb mint felében van szülőotthon, ami hosszabb autótúra kényszeríti az anyákat, ha kórházi körülmények között akarják világra hozni gyermeküket.

A változások nyomon követése

Diana Vera az elsők között volt a Sioux Centerbe érkező spanyolajkúak legutóbbi hullámában; 2002-ben, egyéves korában költözött ide szülei Mexikóból. A négytagú család egy nagynénivel együtt élt egy lakókocsiban, apja éjszakai műszakban dolgozott egy sertéstelepen. Vera és bátyja busszal járt iskolába, mert anyjuk félt a vezetéstől. Diana Vera csak felnőtt fejjel döbbsen rá, hogy a család nem törvényes úton érkezett az országba. „Vállalnunk kellett ennek kockázatát.”

A lány az iskolában szeretett a többiekkel lenni, részt vett a sporteseményeken és a zenei életben. Legtöbb barátja fehér bőrű volt és lekezelő megjegyzéseket szoktak tenni a spanyolajkúakra. Trump 2016-os megválasztása és bevándorlásellenes retorikája még inkább olajat öntött a tűzre. „Nehéz megérteni, hogy keresztényként hogy lehet ezt támogatni – mondja Diana.

Diana 15 éves volt, amikor regisztrált a DACA-programba (Deferred Action for Childhood Arrivals), amely az Egyesült Államok területére illegálisan behozott fiatal bevándorlókat (Dreamers) óvja meg a kitoloncolástól, de nem biztosít lehetőséget az állampolgárság megszerzésére. Két fiatalabb testvére már itt született és egy olyan városban nőnek fel, amely drámai módon megváltozott, amióta Diana Vera először ideérkezett. „A hűgaimnak olyan barátai vannak, akik úgy néznek ki, mint ők” – mondja.

2022-ben Diana Vera globális egészségügyi tanulmányok szakon diplomázott az Iowai Egyetemen. Jelenleg orvosasszisztensként dolgozik Sioux Center szövetségi finanszírozású, számos bevándorlót ellátó egészségügyi központjában, és a spanyol ajkú betegeknek tolmácsol. Minden demográfiai változás ellenére azonban Diana Vera úgy látja, hogy korlátok emelkednek az újonnan érkezők elé. „Nem akarják, hogy beleszólásunk legyen a dolgokba” – mondja.

Apja most felügyelőként dolgozik egy tehenészetben, de nincs neki állandó letelepedési engedélye. Hasonló módon, Diana és szoftvermérnök bátyja, aki szintén részese a DACA-programnak, tudják, hogy bevándorló státuszuk a politikai szelek függvénye marad. Talán olyan országba kellene emigrálnia, amely elfogadóbb a bevándorlókkal szemben, tűnődik el Diana.

Jelenleg Diana egyetemi továbbtanulási programokra pályázik, és készen áll arra, hogy ő is maga mögött hagyja Sioux megyét, hasonlóan a többi tanult fiatalhoz. Édesapja mindig támogatta törekvéseiben. Apám azt mondta nekem: „Egy madár nem maradhat mindig a fészében. Ki kell repülnie onnan.”

(Christian Science Monitor)

*100 éve Magyarország
gyarapodásáért*

Egyszerű és biztonságos fizetési megoldás segíti a mindennapokat

A Magyar Nemzeti Bank (MNB) 2020 tavaszán indította el az Azonnali Fizetési Rendszert (AFR), idén áprilisban pedig új fizetési megoldással bővítette a szolgáltatást. Az AFR-re épülő fizetési kérelem minden hazai banknál elérhető, és számos fizetési helyzetben, mint például számlafizetéseknél, internetes vagy fizikai boltban történő vásárlásoknál is használható. Lényege, hogy nem az állítja össze az átutalás adatait, aki fizet, hanem a kedvezményezett.

A Magyar Nemzeti Bank (MNB) 2020 tavaszán indította el az Azonnali Fizetési Rendszert (AFR), amelynek köszönhetően az év minden napján, hétvégén és munkaszüneti napokon is a nap 24 órájában indíthatunk és fogadhatunk fizetési megbízásokat belföldön. A szolgáltatás lehetővé teszi, hogy bármikor egyszerűen utalhassunk egymásnak. Az átfutási idő minden esetben maximum 5 másodperc, a fizetési értékhatár pedig 20 millió forint.

Mivel a rendszer már három éve hibamentesen és biztonságosan működik, az MNB úgy döntött, hogy továbbfejleszti ezt, és egy új, kényelmes fizetési alternatívát teremt a bolti, a személyek közötti és a számlafizetésekre is. Az AFR-re épülő fizetési kérelem 2024. áprilisától minden pénzforgalmi szolgáltatónál elérhetővé vált. A fizetési kérelemmel indított átutalások a vásárlók számára minden esetben ingyenesek, míg a számlakibocsátók, kereskedők számára a jelenlegi megoldásoknál olcsóbb, kényelmesebb elektronikus fizetési alternatívát jelenthetnek. Az új szolgáltatás használata biztonságos, mert jóváhagyáshoz kötött, és rendkívül gyors is, mivel a tranzakcióról másodpercek alatt visszajelzést kap mindkét fél.

A fizetési kérelem működése a gyakorlatban

A fizetési kérelem egy olyan szabványosított üzenet, amelyet a fizetés kedvezményezettje küld a fizető félnek. Így megsürgethetjük és kényelmesebbé is tehetjük a feladó számára az utalást azzal, hogy előre összekészítjük az utaláshoz szükséges adatokat, amelyet neki már csak jóvá kell hagynia. Az üzenet tartalmazza az azonnali átutalási megbízás megadásához szükséges valamennyi adatot, amelynek segítségével a fizetés automatizáltan meg tud történni.

A fizetési kérelem segítségével a barátokkal, ismerősökkel eltöltött közös program – mint például egy vacsora, bowlingozás vagy utazás – során egyszerűen és kényelmesen szétoszthatjuk a költségeket. A fizető fél a telefonja segítségével elküldi mindenkinek a számlából rá eső részt, akinek pedig fizetnie szükséges – amennyiben rendelkezik mobilbanki alkalmazással –, kap egy fizetési kérelme érkezett üzenetet a telefonjára. Erre rákattintva, a személyes azonosítást követően, az igénylő félhez másodpercek alatt meg is érkezik a pénz.

A fizetési kérelem benyújtása nem jelent automatikus fizetési kötelezettséget a fizető fél számára, ugyanis ő eldöntheti, hogy teljesíti, visszautasítja vagy figyelmen kívül hagyja a kérelmet. Fizetési kérelmet nem csak számlaszámra, hanem a fizető fél

regisztrált másodlagos számlaazonosítójára (e-mail-cím, mobiltelefonszám, adószám, adóazonosító jel) is küldhetünk. A fizetési kérelem esetén kötelezően meg kell adni a fizetési határidőt és az érvényességi időt is.

Kényelmesebb számlabefizetések és vásárlások

A fizetési kérelem használható közüzemi és egyéb számlák befizetésénél, internetes vagy bolti kiskereskedelmi vásárlásoknál is. A számlafizetéseket illetően a fogyasztók – legyenek azok bármely hazai bank ügyfelei –, képesek a számlakibocsátó által küldött fizetési kérelmek alapján Azonnali fizetéssel kiegyenlíteni a számlájukat.

A fizetési kérelem használata kiskereskedelmi fizetési helyzetekben is kényelmes és olcsó megoldást jelenthet. A szolgáltatást nagyban támogathatja az is, ha a fogyasztók regisztrálják másodlagos számlaazonosítójukat a számlavezető bankjuknál, ugyanis ebben az esetben lehetőség van ezekre az azonosítókra is fizetési kérelmet küldeni. Azaz például egy webáruház a vásárlás végén a korábban regisztrált e-mail címünkre tud fizetési kérelmet küldeni, amit jóváhagyva kényelmesen és teljesen ingyenesen történhet meg a rendelés kifizetése.

Biztonságos fizetési alternatíva

Az AFR-re épülő fizetési kérelem mögött álló rendszer tervezésekor és megvalósításakor az MNB kiemelt hangsúlyt fektetett az elérhető legmagasabb szintű biztonságra. Ennek eredményeképpen egy új központi hitelesítési megoldást is bevezetett, amely magas szintű, kriptográfián alapuló titkosítási megoldással biztosítja a tranzakciók hitelességét és sértetlenségét. Ez garantálja, hogy a fizetéshez kapcsolódó adatokhoz ne férhessenek hozzá illetéktelenek.

Az MNB célja, hogy megteremtse az AFR-re épülő új típusú szolgáltatások lefedettségét annak érdekében, hogy ezek teljes értékű fizetési megoldást kínáljanak minden fizetési helyzetben.

További információk a Magyar Nemzeti Bank által működtetett Azonnali Fizetés felületen érhetők el.

E SZÁMUNK SZERZŐI

<i>Prof. Dr. Bencsik Adrea</i> , egyetemi tanár, Pannon Egyetem, Veszprém; Selye János Egyetem (Szlovákia)	<i>Ordasi Péter</i> DLA, ny. főiskolai tanár, Szeged
<i>Erős Vilmos</i> történész, az MTA doktora, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen	<i>Pócs Éva</i> DSc, professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest
<i>Dr. habil. Fehér Anikó</i> DLA, karnagy, népzenekutató, a MMA MMKI megbízott kutatója, a Nemzetközi Kodály Társaság és a KÓTA elnökségi tagja, Budapest	<i>S. Szabó Márta</i> PhD, ny. tanszékvezető, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Zeneművészeti Kar, Debrecen
<i>Juhász Tímea</i> egyetemi docens, BGE, Budapest	<i>Vágner Vivien</i> PhD-hallgató, Pannon Egyetem, Veszprém
<i>Dr. habil. Karikó Sándor</i> főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem JGYPK, Szeged	<i>Török Hanna</i> egyetemi hallgató, BGE, Budapest
<i>Dr. Kiss Zoltán</i> Károly jogász (PhD), kormánytisztviselő, Budapest	<i>Dr. habil. Udvarvölgyi Zsolt András</i> PhD, történész, szociológus, főiskolai tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Karikó Sándor: A növekedés bővületében. 1

SZÁZADOK

Erős Vilmos: A „harmadik út” gondolata az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban 9

MŰHELY

Kiss Zoltán Károly: A megújuló szerzői jogi szabályozás hatása az alkotók díjazására, különös tekintettel a vizuális és az audiovizuális szektorra 2. rész 26

Pócs Éva: Válasz „egy szakmaközi vitaülés kritikai észrevételei”-re. 57

Vágner Vivien – Bencsik Andrea: A szervezeti tudásfenntarthatóság kulcsszereplői: a nagy nyelvi modellek 61

Juhász Tímea – Török Hanna: Gondolatok a perfekcionizmusról a Z generáció körében. 78

Fehér Anikó: Örvendjen az egész világ! – Kodály Zoltán: *Bicinia Hungarica* I–IV. . . 89

S. Szabó Márta: Romantikus stíluselemek Kodály énekgyakorlataiban 96

Ordasi Péter: Kodály Zoltán Triciniája mint a kromatika intonálásának iskolája . . . 106

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Udvarvölgyi Zsolt András: Ötven éve és hat kontinensen magyar utazók nyomában 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Alain Zucker – Nicole Althaus: A politikai korrektség mint tanulási cél: a kultúrharc elérte a svájci tantermeket (117) *Simon Montlake*: Az Egyesült Államok csökkenő születési rátája és az iowai kivétel (121)

Egyszerű és biztonságos fizetési megoldás segíti a mindennapokat 127

KÉPEK

Futó Tamás grafikái (25, 56, 77)

A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft

